

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟ ΒΗΜΑ

- **Μ.Μ. Βοζικάκη:** Η θεωρία και η έρευνα
- **Λ.Γ.Μπορμπουδάκη** της ποιότητας ζωής:
- **Α.Ε. Φιλαλήθης** Βιβλιογραφική ανασκόπηση
- **Ηλ. Α. Μακρής :** Οι οικονομικές σχέσεις τράπεζας-καινοτομικών επιχειρήσεων
- **Π. Ευαγγελόπουλος:** Η αναίρεση της κατάστασης στασιμότητας στη σκέψη του Adam Smith
- **Γ. Τζαμαλούκα:** Συμπεριφορές συναισθηματική
- **Μ. Παπαδακάκη** ς κακοποίησης σε ενήλικα
- **Σ. Χατζηφωτίου** ζευγάρια
- **Ι. Χλιαουτάκης**
- **Μ. Καϊλα:** Δύο πρακτικά των Γενικών
- **Κ. Πατούρης** Συνελεύσεων των κατοίκων του χωριού Νικειά
- **Ά. Ασημάκη :** Οι απάρχες της εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα
- **Κ. Διάμεση :** Συγκριτική μελέτη των πεζών κειμένων των σχολικών εγχειριδίων της Στ' Δημοτικού
- **Κ. Μέκος :** Η ανεπάρκεια της αγοράς στην αντιμετώπιση του προβλήματος υγείας και της ασφάλειας των εργαζομένων
- **Βιβλιοκριτική**
- **Summaries**

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ ΙΒ΄

Τεύχος 46

Μιχαήλ Σ. Ζουμπούλης
Διευθυντής

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

12/11/06

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Περιεχόμενα

Μ.Μ. Βοζικάκη, Λ.Γ. Μπορμπουδάκη, Α.Ε. Φιλαλήθης:

Η θεωρία και η έρευνα της ποιότητας ζωής:

Βιβλιογραφική ανασκόπηση 5

Ηλίας Α. Μακρής:

Οι οικονομικές σχέσεις τράπεζας-καινοτομικών επιχειρήσεων
και ο ρόλος της συνεργασίας στην ενθάρρυνση αναπτυξιακών
επιχειρηματικών σχεδίων 57

Παναγιώτης Ευαγγελόπουλος:

Η αναίρεση της κατάστασης στασιμότητας στη σκέψη
του Adam Smith 81

Γεωργία Τζαμαλούκα, Μαρία Παπαδακάκη,

Χατζηφωτίου Σεβαστή, Χλιαουτάκης Ιωάννης:

Συμπεριφορές συναισθηματικής κακοποίησης σε ενήλικα
ζευγάρια: Ένα υπόδειγμα με ερμηνευτικό παράγοντα
τον τρόπο ζωής 113

Μαρία Καϊλα, Κώστας Πατούρης:

Δύο πρακτικά των Γενικών Συνελεύσεων των κατοίκων
του χωριού Νικειά της Νισύρου των ετών 1898 και 1899 157

Άννα Ασημάκη:

Οι απαρχές της εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα:

Η περίπτωση του «Προτύπου σχολείου κορασίων Ναυπλίου»
(1834-1850) 171

Κυριακή Διάμεση:

Συγκριτική μελέτη των πεζών κειμένων των σχολικών εγχειριδίων
της Στ' Δημοτικού 205

Κωνσταντίνος Μέκος:

Η ανεπάρκεια της αγοράς στην αντιμετώπιση του προβλήματος
της υγείας και της ασφάλειας των εργαζομένων 229

Βιβλιοκριτική 251

Summaries 259

Η θεωρία και η έρευνα της ποιότητας ζωής: Βιβλιογραφική ανασκόπηση

Μ.Μ. Βοζικάκη*, Λ.Γ. Μπορμπουδάκη**,
Α.Ε. Φιλαλήθης***

Περίληψη

Η έννοια της ποιότητας ζωής, ως σημαντικό στοιχείο της ατομικής και κοινωνικής ανάπτυξης και ευημερίας, έχει ιστορικά λάβει διαφορετικές ερμηνείες, με τις σύγχρονες προσεγγίσεις της να της προσδίδουν ένα ιδιαίτερος πολυδιάστατο και περίπλοκο περιεχόμενο.

Σήμερα οι ορισμοί της ποιότητας ζωής είναι πολυσχιδείς, καθώς καλύπτουν όλες τις πτυχές της ανθρώπινης ζωής, γεγονός που επιτείνει την αναγκαιότητα οι υπάρχουσες τεχνικές εκτίμησης και μέτρησής της να παρουσιάζουν ολιστικό και περιεκτικό χαρακτήρα και να διέπονται από τις αρχές διαφορετικών επιστημονικών πεδίων.

Παρόλο που η ποιότητα ζωής έχει αναχθεί στο αντικείμενο ερευνας της κοινωνικο-οικονομικής έρευνας που επιτρέπει σε «μάκρο-επίπεδο» την επισήμανση των υφιστάμενων κοινωνικών αναγκών και σε «μίκρο-επίπεδο» την εκτίμηση της αποτελεσματικότητας των αντίστοιχων παρεμβάσεων για την αντιμετώπισή τους, δεν έχει λάβει το απαιτούμενο ενδιαφέρον από την πλευρά των κοινωνικών ερευνών σε αντίθεση με το ολοένα αυξανόμενο σε επίπεδο ευρωπαϊκών προγραμμάτων και φορέων κοινωνικής πολιτικής.

* Η Μ.Μ. Βοζικάκη είναι πτυχιούχος Κοινωνικής Διοίκησης· κατέχει Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Ειδίκευσης στη Δημόσια Υγεία και Διοίκηση Υπηρεσιών Υγείας στο Τμήμα Ιατρικής του Πανεπιστημίου Κρήτης.

** Η Λ.Γ. Μπορμπουδάκη είναι πτυχιούχος Δημόσιας Διοίκησης· κατέχει Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Ειδίκευσης στη Δημόσια Υγεία και Διοίκηση Υπηρεσιών Υγείας στο Τμήμα Ιατρικής του Πανεπιστημίου Κρήτης.

*** Ο Α.Ε. Φιλαλήθης είναι αναπληρωτής καθηγητής Κοινωνικής Ιατρικής στο Τμήμα Ιατρικής του Πανεπιστημίου Κρήτης.

1. Εισαγωγή

Η έννοια της ποιότητας ζωής, ως δείκτης της ανθρώπινης ανάπτυξης και ευημερίας, λαμβάνει τα τελευταία χρόνια ιδιαίτερο επιστημονικό και ερευνητικό ενδιαφέρον, καθώς θεωρείται ότι αντικατοπτρίζει σε σημαντικό βαθμό τις πραγματικές συνθήκες διαβίωσης, αλλά και τις προσλαμβάνουσες υποκειμενικές διαστάσεις των συνθηκών αυτών.

Παρόλο που η έννοια της ποιότητας ζωής έχει περάσει από ποικίλες ιστορικές φάσεις, ώστε να χρησιμοποιείται πλέον ως δείκτης του βαθμού ατομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, δεν φαίνεται να υπάρχει ένας σαφώς καθορισμένος και αποδεκτός ορισμός της, γεγονός που έχει οδηγήσει στην εναλλακτική χρήση του όρου βάσει διαφορετικών αντιλήψεων, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται έννοιες, όπως η ευεξία (well-being), το επίπεδο διαβίωσης (level of living), η ικανοποίηση από τη ζωή (global satisfaction) και συγκεκριμένες πτυχές αυτής (domain-specific satisfaction) και η ευτυχία (happiness)¹.

Μεταξύ των παραγόντων που εμφανίζονται να εμπλέκονται περισσότερο στον προσδιορισμό της ποιότητας ζωής περιλαμβάνονται εκείνοι που διέπουν την κοινωνικο-οικονομική δομή και λειτουργία της κοινωνίας, το υπάρχον οικονομικο-πολιτικό, ψυχο-κοινωνικό και πολιτισμικό υπόβαθρο, την περιβαλλοντική και γεωφυσική δομή, τη δημογραφική κατάσταση και την πρόσβαση σε υγειονομικούς και ιατρικούς πόρους².

Ενώ, όσον αφορά τους παράγοντες εκείνους που συμβάλλουν στη γενικότερη ευτυχία και ικανοποίηση που αντλεί ένα άτομο από τη ζωή του, η οποία και εκλαμβάνεται ως δείκτης της ατομικής του ευεξίας και ευημερίας, αυτοί καλύπτουν ένα ευρύ πλέγμα εκφάνσεων της προσωπικής και κοινωνικής ζωής, καθώς περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων³:

- Το επίπεδο σωματικής και ψυχο-συναισθηματικής υγείας.
- Τις συνθήκες διαβίωσης και την οικονομική ευημερία.
- Την εκπαίδευση και τη γενικότερη προσωπική ανάπτυξη.
- Τις οικογενειακές και κοινωνικές σχέσεις.
- Την κατανάλωση αγαθών και υπηρεσιών και την πρόσβαση σε δημόσιους πόρους και θεσμούς, όπως η υγειονομική φροντίδα και οι οικογενειακές και στεγαστικές παροχές.

Σκοπός της παρούσας βιβλιογραφικής ανασκόπησης είναι α-

κριβώς η παρουσίαση των παραγόντων και των συνισταμένων εκκείνων που εμφανίζονται να συμβάλουν περισσότερο στη διαμόρφωση της ποιότητας ζωής στα πλαίσια των θεωρητικών και ερευνητικών προσεγγίσεων που έχουν ιστορικά αναπτυχθεί αναφορικά με την εκτίμηση της ανθρώπινης ευημερίας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης και η αποτύπωση της υφιστάμενης πραγματικότητας σχετικά με τις αντίστοιχες προσπάθειες ως προς τη διερεύνηση της ποιότητας ζωής συγκεκριμένων και μη ομάδων του πληθυσμού, οι οποίες εμφανίζονται ιδιαίτερα έντονες αναφορικά με τη συγκριτική αξιολόγηση των αντικειμενικών και υποκειμενικών της διαστάσεων στις διαφορετικές περιφέρειες της Ευρώπης. Εν κατακλείδι, το γεγονός ότι το αντίστοιχο ερευνητικό και επιστημονικό ενδιαφέρον σε εθνικό επίπεδο καταγράφεται σχετικά περιορισμένο και μονοδιάστατο, επιβεβαιώνει την αναγκαιότητα ανάδειξης των εκφάνσεων εκείνων της ανθρώπινης ευημερίας που χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης και αποσαφήνισης.

2. Ιστορική εξέλιξη

Η επίτευξη μιας καλής και ευημερούσας ζωής, του ευ ζην, που κατά τον Αριστοτέλη προϋποθέτει, ως τελικός σκοπός στη ζωή του ανθρώπου, την αξιοποίηση του πλήρους δυναμικού των ίδιων των ατόμων, αντικατοπτρίζει το ενδιαφέρον των αρχαίων ελληνικών φιλοσόφων για την έννοια της ποιότητας ζωής και της ευδαιμονίας⁴. Αντίθετα, η αρετή του περιορισμού των προσωπικών επιθυμιών, η ίση κατανομή των πόρων και η επικράτηση της ηθικής αποτελούσαν για τους δυτικούς φιλοσόφους απαραίτητα συστατικά για την επίτευξη μιας «καλής κοινωνίας»⁵.

Μάλιστα, οι δύο αντικρουόμενες παραδοσιακές προσεγγίσεις της ποιότητας ζωής είχαν στο επίκεντρο, η ατομικιστική το άτομο και την προσωπική του ανάπτυξη, μέσω της ικανοποίησης επιθυμιών και στόχων και η υπερβατική το κοινωνικό σύνολο, σε όρους αλληλεγγύης και περιορισμού του προσωπικού καλού έναντι του συλλογικού⁶.

Από τότε η έννοια της ποιότητας ζωής έχει περάσει από ποικίλες ιστορικές φάσεις κατά τις οποίες έχει λάβει πολυδιάστατες ερμηνείες. Ήδη από τη δεκαετία του '60 η λεγόμενη κίνηση των κοινωνικών δεικτών (social indicators movement) αποτέλεσε το έναυσμα για την ανάδυση μιας κοινωνικής θεωρίας για την ποιότη-

τα ζωής και την ανάπτυξη και την εφαρμογή αντίστοιχων δεικτών ως μεθοδολογικών εργαλείων μέτρησης και αξιολόγησής της⁷. Στην πολιτική το κίνημα αυτό των κοινωνικών δεικτών αναπτύχθηκε υπό την περιρρέουσα πεποίθηση της περιόδου εκείνης αναφορικά με την αναποτελεσματικότητα των οικονομικών δεικτών ως προς την απεικόνιση των ουσιαστικών προσδιοριστικών παραγόντων της ποιότητας ζωής⁸.

Οι αρχικές προσπάθειες των επιστημόνων ως προς τη συνεισφορά στο παραπάνω κίνημα της κοινωνικής αναφοράς (social reporting movement), οι οποίες χαρακτηρίζονται από σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς τον προσδιορισμό των κατάλληλων δεικτών εκτίμησης της ανθρώπινης ευημερίας, διέπονται από δύο βασικές θεωρητικές και ερευνητικές προσεγγίσεις:

- Τη Σκανδιναβική (Scandinavian Level of Living Approach) που αναδύεται στα μέσα της δεκαετίας του '60 και προσεγγίζει την ποιότητα ζωής ως το αποτέλεσμα των ατομικών υλικών συνθηκών ύπαρξης και της συνακόλουθης σχετιζόμενης με τις συνθήκες αυτές ικανοποίησης⁹. Η κοινωνικο-πολιτική αυτή προσέγγιση χαρακτηρίζεται αρχικά κυρίως από τη διερεύνηση της κατανομής του οικονομικού πλούτου, ενώ εμπλουτίζεται μετέπειτα και με μη οικονομικές πτυχές των ατομικών συνθηκών διαβίωσης, προσλαμβάνοντας την ανθρώπινη ευημερία ως το αποτέλεσμα της δυνατότητας άσκησης ελέγχου πάνω σε υλικά και μη κοινωνικο-οικονομικά αγαθά¹⁰.
- Την προσέγγιση των υποκειμενικών κοινωνικών δεικτών (American Quality of Life Approach) που εισάγεται στην Αμερικανική πολιτική και επιστημονική σκέψη και έρευνα την ίδια περίπου περίοδο και εξετάζει την ανθρώπινη ευημερία, ατομική ή κοινωνική, ως την επισώρευση όχι μόνο αντικειμενικών, αλλά και ψυχο-συναισθηματικών αγαθών και πόρων¹¹. Η ψυχο-κοινωνική αυτή προσέγγιση της υποκειμενικής ευεξίας, αναδεικνύει την εσωτερική διάσταση της έννοιας της ποιότητας ζωής και τον ολιστικό χαρακτήρα αυτής, καθώς την εξετάζει από υποκειμενική σκοπιά, ερευνώντας ζητήματα τα οποία αντανακλώνται στις προσωπικές αντιλήψεις, σκέψεις, απόψεις και συναισθήματα, όπως η ευτυχία και η ικανοποίηση από τη ζωή και από συγκεκριμένες πτυχές αυτής¹².

Στην αμερικανική κοινωνία ο ορισμός και η μέτρηση της ποιότητας ζωής και η διερεύνηση των τεχνικών για την ανάπτυξη πο-

λιτικών βασισμένων στην αντίληψη ότι η επιδίωξη της ποιότητας ζωής συνιστά δημόσιο ζήτημα αναδεικνύονται από τα μέσα της δεκαετίας του '60 σε αντικείμενα μείζονος σημασίας των κοινωνιολογικών και φιλοσοφικών συζητήσεων¹³. Τη δεκαετία αυτή, παρά τη σημαντική οικονομική ανάπτυξη, οι Ηνωμένες Πολιτείες βιώνουν μια γενικότερη πτώση της ποιότητας ζωής που αποδίδεται κυρίως στα αυξημένα ποσοστά εγκληματικότητας και δημόσιας αναταραχής¹⁴. Είναι ακριβώς αυτό το αντιφατικό γεγονός που εγείρει ζητήματα αναφορικά με το κατά πόσο η οικονομική ανάπτυξη αυτή καθ' αυτή μπορεί να αποτελέσει επαρκή δείκτη της ποιότητας ζωής και σηματοδοτεί την προσφυγή των ερευνητών σε κοινωνικούς δείκτες για την απεικόνισή της.

Μάλιστα, την αμέσως επόμενη δεκαετία του '70 τα αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας αρχίζουν να αναδεικνύουν τη σπουδαιότητα ψυχολογικών και άλλων υποκειμενικών δεικτών στην αποτύπωση της ποιότητας ζωής¹⁵.

Ως αποτέλεσμα, ο Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ) σε μια προσπάθεια υιοθέτησης ενός καθολικού ορισμού για την ποιότητα ζωής προτείνει στα τέλη της δεκαετίας του '70 τη χρήση του όρου «social well-being», ως το άθροισμα της ευημερίας μιας ομάδας ατόμων και του όρου «societal well-being», ως δείκτης αξιολόγησης των θεσμικών δομών μιας κοινωνίας¹⁶. Οι δείκτες μέτρησης των συνθηκών που διέπουν το κοινωνικό γίνεσθαι ενός ατόμου σ' ένα δεδομένο πολιτισμικό και γεωγραφικό περιβάλλον, εκφράζοντας ακριβώς τον όρο «societal well-being», συνίστανται σε αντικειμενικούς δείκτες, όπως¹⁷:

- Η βρεφική θνησιμότητα, η αναλογία γιατρών ανά κάτοικο και το προσδόκιμο επιβίωσης, από τη σκοπιά της υγειονομικής φροντίδας.
- Τα ποσοστά αυτοκτονιών, η αναλογία αστυνομικής δύναμης ανά κάτοικο και τα ποσοστά κακοποίησης, υπό το πρίσμα της σχετιζόμενης με την εγκληματικότητα ποιότητας ζωής.
- Ο βαθμός προάσπισης των ανθρώπινων δικαιωμάτων και τα επίπεδα εκπαίδευσης και οικονομικής ευημερίας, ως μετρήσεις της γενικότερης κοινωνικής ανάπτυξης.

Επίσης, από τα μέσα της δεκαετίας του '80 ο ΟΟΣΑ προωθεί στα πλαίσια του Αναπτυξιακού του Προγράμματος για τους Κοινωνικούς Δείκτες (The OECD Social Indicator Development Programme) την εισαγωγή μιας σειράς δεικτών εκτίμησης της κοινωνικής ανάπτυξης οι οποίοι είναι ιδιαίτερα περιεκτικοί, καθώς καλύ-

πουν ζητήματα αναφορικά με τις συνθήκες διαβίωσης, την ισότητα των ευκαιριών, τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό, την κοινωνική ενσωμάτωση και συνοχή και διέπουν τους παρακάτω τομείς της κοινωνικής ζωής¹⁸:

- Την υγεία, τη διάρκεια ζωής και τη διαγωγή μιας υγιούς ζωής.
- Την παιδεία και τη μόρφωση.
- Την απασχόληση, τη διαθεσιμότητα αυτής και την ποιότητα των συνθηκών εργασίας.
- Τον ελεύθερο χρόνο και τη χρήση αυτού.
- Τον έλεγχο στην πρόσβαση και παροχή εισοδηματικών και άλλων υλικών αγαθών και πόρων.
- Το φυσικό περιβάλλον και τις συνθήκες στέγασης.
- Το κοινωνικό περιβάλλον και το βαθμό κοινωνικής συνοχής.
- Την προσωπική ασφάλεια και την αντικειμενική και υποκειμενική αίσθηση αυτής.

Τέλος, οι σύγχρονοι δείκτες που απαντώνται στα κείμενα του Οργανισμού, πέρα από εκείνους που αφορούν στην κοινωνικο-οικονομική απόδοση σε «μάκρο-επίπεδο», ταξινομούνται βάσει των στόχων των σύγχρονων κοινωνικών πολιτικών για την αυτο-ολοκλήρωση των ατόμων και τη βελτίωση του επιπέδου υγείας τους, τη διασφάλιση της ισότητας και κοινωνικής δικαιοσύνης και εν πολλοίς την προαγωγή της έννοιας της κοινωνικής ποιότητας ζωής (social quality of life)¹⁹.

3. Θεωρητικές - εννοιολογικές προσεγγίσεις

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω η δεύτερη προσέγγιση της ανθρωπίνης ευημερίας βασίστηκε στην αντίληψη ότι η προσωπική αίσθηση αυτής συνιστά μια πολύ περισσότερο περίπλοκη και πολλαπλών διαστάσεων έννοια από ό,τι αυτή που εκτιμάται βάσει των περιγραφικών κοινωνικών δεικτών που στηρίζονται στις εξωγενείς συνθήκες στη ζωή ενός ατόμου. Είναι η περίοδος κατά την οποία οι ερευνητές αρχίζουν να συνειδητοποιούν την ατελή σχέση μεταξύ των αντικειμενικών συνθηκών ζωής και της ανθρωπίνης ευημερίας και τη σπουδαιότητα της άμεσης εκτίμησης των υποκειμενικών εμπειρικών εκείνων στοιχείων που τη συνθέτουν²⁰.

Ως αποτέλεσμα, πολλοί είναι πλέον οι ερευνητές εκείνοι που προσδιορίζουν την ποιότητα ζωής ως μια προσωπικά βιώμενη α-

ντίληψη, την οποία και ερμηνεύουν σε όρους ευτυχίας και ικανοποίησης από τη ζωή²¹, ενώ ο καθορισμός της αντίληψης και μέτρησής της από ιατρική σκοπιά βασίζεται στη διερεύνηση της συμπτωματολογίας συγκεκριμένων νόσων και των πτυχών εκείνων που επηρεάζονται άμεσα ή έμμεσα από τις ιατρικές παρεμβάσεις^{22, 23}.

Ο Schalock (2000) επιχειρώντας να περιγράψει την έννοια της ποιότητας ζωής, έτσι όπως αυτή γίνεται αντιληπτή από τη σκοπιά των κοινωνικών επιστημών, υποστηρίζει ότι αυτή προσλαμβάνεται ως²⁴:

- Μια ευαίσθητη έννοια που παρέχει μια αίσθηση αναφοράς και καθοδήγησης από ατομική σκοπιά.
- Ένα ζήτημα που διασφαλίζει το απαραίτητο πλαίσιο αναφοράς για τη σύλληψη, τη μέτρηση και την εφαρμογή παραμέτρων που εμπλέκονται στον προσδιορισμό της.
- Μια κοινωνική κατασκευή που χρησιμοποιείται ως κατευθυντήρια αρχή για την ενίσχυση της ατομικής ευεξίας και την ενδυνάμωση της συνέργιας διαφορετικών φορέων και πολιτικών για την επίτευξη των αναγκαίων κοινοτικών και κοινωνικών αλλαγών.

Τα παραπάνω φαίνεται να έρχονται σε συμφωνία με τα συμπεράσματα έρευνας που πραγματοποιήθηκε από την Haas (1999)¹⁵, με σκοπό την εννοιολογική ανάλυση (concept analysis) της ποιότητας ζωής, έτσι όπως αυτή έχει χρησιμοποιηθεί στα πλαίσια θεωρητικών και εμπειρικών εργασιών, σύμφωνα με τα οποία πέντε φαίνεται να είναι τα βασικά χαρακτηριστικά που διέπουν τους ορισμούς και τις χρήσεις του όρου:

- Η ποιότητα ζωής αποτελεί αξιολόγηση των ατομικών συνθηκών ζωής.
- Πρόκειται για μια έννοια που λαμβάνει περίπλοκες και πολύπλευρες διαστάσεις.
- Βασίζεται σε προσωπικές αξίες και μεταβάλλεται βάσει του περιβάλλοντος εντός του οποίου επιχειρείται η μέτρησή της, γεγονός που της προσδίδει έναν ιδιαιτέρως δυναμικό χαρακτήρα.
- Στην εκτίμησή της εμπλέκονται, τόσο υποκειμενικοί, όσο και αντικειμενικοί παράγοντες.
- Η μέτρησή της λαμβάνει μεγαλύτερη αξιοπιστία όταν βασίζεται σε υποκειμενικούς δείκτες, έτσι όπως αυτοί κατασκευάζονται από άτομα ικανά να προβούν στην αξιολόγηση των προσωπικών συνθηκών ύπαρξής τους.

Όπως έχει χαρακτηριστικά τονίσει ο Birnbacher (1999)⁸ η έννοια της ποιότητας ζωής «εμπεριέχει τόσες πολλές διαφορετικές πραγματείες και στοχεύει στο να εκπληρώσει τόσες διαφορετικές λειτουργίες ώστε να καθίσταται αδύνατη η κατασκευή ενός μοναδικού και σαφώς προσδιορισμένου ορισμού της». Ωστόσο σε γενικές γραμμές οι υπάρχουσες προσεγγίσεις αναφορικά με την ποιότητα ζωής διέπονται από τις εξής αντιλήψεις:

- Στην έννοια της ποιότητας ζωής ενσωματώνονται όλες οι διαστάσεις του κοινωνικού και ψυχολογικού γίνεσθαι και της σχετιζόμενης μ' αυτό ευημερίας²⁵.
- Η ποιότητα ζωής συνιστά μεταβλητή των κοινωνικών δεικτών προσδίδοντας σ' αυτούς, τόσο αντικειμενικό, όσο και υποκειμενικό χαρακτήρα²⁶ και ως εκ τούτου εμπερικλείει, αφενός τους αντικειμενικούς δείκτες της κοινωνικής ανάπτυξης και αφετέρου τους υποκειμενικούς της ψυχο-συναισθηματικής ευεξίας²⁷.
- Οι κοινωνικοί δείκτες και η υποκειμενική ευημερία συνιστούν δύο ευδιάκριτες έννοιες με διαφορετικό, αλλά έντονα αλληλοεπιδρώμενο περιεχόμενο²⁸.
- Η προσωπική αντίληψη ενός ατόμου αναφορικά με την προσωπική του ανάπτυξη, η οποία καθορίζεται σε σημαντικό βαθμό από τη σωματική, συναισθηματική και ψυχο-κοινωνική του υγεία, αντανακλά σε σημαντικό βαθμό και την ποιότητα ζωής του²⁹.
- Η υποκειμενική, αναφερόμενη και ως ικανοποίηση από τη ζωή, ευτυχία ή ευεξία, διαχωρίζεται από την αντικειμενική διάσταση της ποιότητας ζωής, αλλά βρίσκεται σε σημαντική αλληλεπίδραση μ' αυτήν³⁰.

4. Οικονομικές, κοινωνιολογικές και ψυχολογικές πτυχές

Καθίσταται λοιπόν σαφές ότι η ποιότητα ζωής συνίσταται σε μια έννοια πολυπαραγοντικού και πολύπλευρου χαρακτήρα, η οποία ενσωματώνει διαφορετικές διαστάσεις της καθημερινής ζωής, «μάκρο-κοινωνικές» και «μίκρο-ατομικές» με έντονα αλληλοεπιδρώμενο αντικειμενικό και υποκειμενικό χαρακτήρα³¹, ενώ η αξιολόγηση της διαφοροποιείται βάσει του κοινωνικού και πολιτισμικού γίνεσθαι στα πλαίσια του οποίου αυτή πραγματοποιείται.

Επίσης, η έννοια της ποιότητας ζωής υπόκειται σε διαφορετι-

κές αντικειμενικές και υποκειμενικές μετρήσεις και λαμβάνει διαφορετικές ερμηνείες βάσει του επιστημονικού πεδίου του οποίου καθίσταται αντικείμενο διερεύνησης, γεγονός που καταδεικνύει τον πολυδιάστατο και αλληλοεπιδρώμενο χαρακτήρα των οικονομικών, κοινωνιολογικών, ψυχολογικών και ιατρικών παραγόντων που συνυφαίνονται στον προσδιορισμό και την αξιολόγησή της.

4.1. Η οικονομική προσέγγιση της ποιότητας ζωής

Σε μια εποχή κατά την οποία οι υψηλοί ρυθμοί εκβιομηχάνισης μεταβάλλουν σημαντικά τον τρόπο ζωής και τις αξίες της σύγχρονης κοινωνίας, η επιστημονική γνώση αναφορικά με την ανθρώπινη ευημερία αναδεικνύεται καίριας σημασίας στον προσδιορισμό της βαρύτητας του υλικού πλούτου στην απόκτηση μιας επιθυμητής ποιότητας ζωής.

Η απορρέουσα από την προσέγγιση των αντικειμενικών δεικτών αντίληψη της ποιότητας ζωής από οικονομική σκοπιά χαρακτηρίζεται κυρίως από την προσπάθεια αναγωγής του επιπέδου κατοχής και διάθεσης υλικών πόρων και αγαθών σε παράγοντα κλειδί αναφορικά με τον προσδιορισμό μιας σειράς καταστάσεων και αποτελεσμάτων που σχετίζονται με τις αντικειμενικές και υποκειμενικές συνθήκες της καθημερινής ζωής.

Συγκεκριμένα, οι εκφραστές της οικονομικής θεωρίας υποστηρίζουν ότι τα άτομα λογικά κατανέμουν τους διαθέσιμους πόρους τους προκειμένου να μεγιστοποιήσουν τη χρησιμότητα ή την ικανοποίησή τους και προχωρώντας ακόμη παραπέρα επιχειρούν να ενσωματώσουν την έννοια της ποιότητας ζωής στο γενικότερο πλαίσιο της θεωρίας παραγωγής της παραδοσιακής μικροοικονομικής ανάλυσης, προβάλλοντας το οικονομικό πρόβλημα ως τη μεγιστοποίηση της ποιότητας ζωής με δεδομένους τους διαθέσιμους πόρους, το χρόνο και τις συνθήκες³². Στα πλαίσια της θεωρίας αυτής ως βασικές διαστάσεις της οικονομικής ευημερίας λαμβάνονται³³:

- Οι κατά κεφαλήν καταναλωτικές ροές.
- Η καθαρή συσσώρευση των κεφαλαίων των παραγωγικών πόρων της οικονομίας.
- Η διανομή του εισοδήματος, τα ποσοστά φτώχειας και οικονομικών ανισοτήτων.
- Η οικονομική ανασφάλεια.

Σύμφωνα με τους Heylighen et al. (2000a) η μηχανιστική αυτή

προσέγγιση της ποιότητας ζωής από οικονομική σκοπιά, που αποτελεί και τη βάση των σύγχρονων βιομηχανικών κοινωνιών, συνεπάγεται³⁴:

- Τον περιορισμό της έννοιας της ανάπτυξης στην υλική ευημερία, τη συσσώρευση της γνώσης ή το συνδυασμό αυτών και άλλων αντικειμενικών μετρήσεων.
- Τη συνακόλουθη ανάδυση ερωτημάτων σχετικά με το αν αυτοί οι υπεραπλουστευτικοί δείκτες εκτίμησης της ποιότητας ζωής είναι αντιπροσωπευτικοί της γενικότερης ανάπτυξης, έτσι όπως αυτή αξιολογείται από τα ίδια τα άτομα.

Οι ίδιοι συγγραφείς στο πρώτο αυτό μέρος της εργασίας τους θέτοντας ερωτηματικά αναφορικά με τη σχέση μεταξύ Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος και ανάπτυξης, δεδομένης της άνιση κατανομής του πλούτου και συνακόλουθα με τη χρησιμότητα της άντλησης καθολικών προτύπων ανάπτυξης βασισμένων σε αντικειμενικές εκτιμήσεις, προσδιορίζουν την ανάπτυξη ως την υποκειμενικά βιωμένη ποιότητα ζωής. Αντίθετα, στο δεύτερο μέρος της εργασίας τους³⁵, ορίζοντας την ποιότητα ζωής ως την προέκταση της «βιολογικής» υγείας στην εκάστοτε ανθρώπινη κατάσταση, υποστηρίζουν ότι:

- Η ποιότητα ζωής διαμορφώνεται υπό την επίδραση των προσωπικών βιωμάτων αναφορικά με τις αντικειμενικές και μη ψυχο-σωματικές και κοινωνικές συνθήκες ύπαρξης.
- Τα απορρέοντα από τα βιώματα αυτά συσσωρευμένα συναισθήματα ευχαρίστησης ή δυσaréσκειας ουσιαστικά αντιπροσωπεύουν το βαθμό στον οποίο οι «βιολογικά κληρονομούμενες» ανάγκες πραγματώνονται.
- Η ικανοποίηση των αναγκών αυτών επενεργεί ως κίνητρο για τη μεγιστοποίηση της προσωπικής ευεξίας και ευημερίας.

Επομένως, η δυναμική αυτή της προσέγγισης της ποιότητας ζωής από οικονομική σκοπιά έγκειται ακριβώς στο γεγονός ότι η οικονομική θέση, όπως αυτή προσδιορίζεται από την κατοχή υλικών πόρων, προσδιορίζει σε σημαντικό βαθμό την ικανοποίηση που αντλούν τα άτομα από διάφορες πτυχές της καθημερινής τους ζωής και το βαθμό επίτευξης προσωπικών στόχων και επιδιώξεων, αλλά και τη δυνατότητα απορρόφησης θεσμικών αγαθών και δικαιωμάτων που βελτιώνουν την κοινωνική τους θέση και προάγουν την ψυχο-συναισθηματική τους υγεία.

Μάλιστα, ο Sirgy (1998)³⁶ επιδιώκοντας να συμβάλει στην ανάπτυξη μιας θεωρίας σχετικά με τον υλισμό αναφέρει ότι η ποιότητα ζωής, έτσι όπως αυτή προσδιορίζεται βάσει της ικανοποίησης που λαμβάνουν τα άτομα από τη ζωή τους, καθορίζεται μερικώς και από την αντίστοιχη ικανοποίηση σχετικά με τις συνθήκες διαβίωσης, έτσι όπως αυτή με τη σειρά της οριοθετείται από τις προσδοκίες και τους στόχους των ίδιων των ατόμων για την προσωπική τους ευημερία.

Σχετικές μελέτες φαίνεται να υποδεικνύουν την αρνητική σχέση μεταξύ υλισμού και ποιότητας ζωής, δεδομένου ότι άτομα που αποδίδουν υπερβολική σημασία στην απόκτηση υλικών πόρων φαίνεται να βιώνουν χαμηλότερα επίπεδα ικανοποίησης από το βιοτικό τους επίπεδο και συνακόλουθα χαμηλότερη ποιότητα ζωής³⁷.

Τα παραπάνω έρχονται σε συμφωνία με την αντίληψη που έχει διατυπωθεί³⁸ ότι αντίθετα με το νεοκλασικό μοντέλο, τα άτομα δεν προσπαθούν να μεγιστοποιήσουν τη χρησιμότητά τους βάσει των επιπέδων κατανάλωσης, αλλά βιώνουν την ευχαρίστηση κάνοντας πράγματα που θεωρούνται επιθυμητά και βάσει των προτύπων της τοπικής κοινωνίας, γεγονός που αναδεικνύει και το ρόλο του κοινωνικού περιβάλλοντος αυτού καθ' αυτού στην αντίληψη της προσωπικής ευεξίας.

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Easterly (1999), παρόλο που οι πρώτοι οικονομολόγοι που ασχολήθηκαν με ζητήματα ανάπτυξης ήταν αισιόδοξοι αναφορικά με τη συμβολή της οικονομικής ευμάρειας στη βελτίωση των κοινωνικών δεικτών, όπως το επίπεδο υγείας και η συμμετοχή στην εκπαίδευση, η δεύτερη γενιά αντικρούει τις απόψεις αυτές φέρνοντας στο προσκήνιο το ζήτημα της μη συνάφειας μεταξύ της ανόδου του κατά κεφαλήν εισοδήματος και της αυτοαναφερόμενης ευτυχίας και ποιότητας ζωής.

Η παραπάνω άποψη συνάδει με τα αποτελέσματα μελετών που υποδεικνύουν την αναγκαιότητα³⁹:

- Αξιολόγησης των άμεσων και έμμεσων συνθηκών διαβίωσης μέσω των οποίων εξωτερικές εκδηλώσεις της καθημερινής ζωής μπορεί να επηρεάζουν την προσωπική ευεξία.
- Μέτρησης των αντικειμενικών διαστάσεων της ποιότητας ζωής, όπως αυτές των εκπαιδευτικών επιτευγμάτων, του επαγγελματικού επιπέδου, του εισοδήματος, του επιπέδου υγείας, των οικογενειακών και κοινωνικών δικτύων και των υποκειμενικά βιωμένων που αντιπροσωπεύουν την ψυχο-κοινωνική προσέγγιση της ποιότητας ζωής.

Ωστόσο, αν και έχει ασκηθεί σημαντική κριτική αναφορικά με τη χρησιμότητα των απόλυτων δεικτών, των αντιπροσωπευτικών των συνθηκών διαβίωσης, λόγω του περιορισμένου βαθμού συσχέτισής τους με τη γενικότερη ποιότητα ζωής, ορίζοντας την ποιότητα ζωής ως το άθροισμα υποκειμενικών και αντικειμενικών παραγόντων η συσχέτιση αυτή αποδεικνύεται καθ' όλα ασήμαντη. Το γεγονός αυτό πρακτικά σημαίνει ότι παρόλο που βελτιώσεις αντικειμενικών δεικτών συνυφαίνονται με αντίστοιχες βελτιώσεις στην ποιότητα ζωής, η επίδραση των υποκειμενικών αντιλήψεων και εμπειριών των ατόμων μπορεί να επιφέρει σημαντικές αλλοιώσεις στην παραπάνω σχέση, αλλά και το αντίστροφο.

Άλλωστε, θεωρίες σχετικά με τις ανάγκες και τις επιθυμίες των ατόμων και τους παράγοντες που τις προσδιορίζουν, όπως αυτές της υποκίνησης του H. Maslow⁴⁰ και των προσδοκιών του V. Vroom⁴¹, αναδεικνύουν ως προϋπόθεση για την ικανοποίηση υποκειμενικών αναγκών προσωπικής ανάπτυξης, κοινωνικής αναγνώρισης και αυτο-ολοκλήρωσης, την κάλυψη των φυσιολογικών και τονίζουν τη σπουδαιότητα της πραγμάτωσης των προσωπικών προσδοκιών στην επιδίωξη ενός υψηλού επιπέδου ποιότητας ζωής.

4.2. Η κοινωνικο-ψυχολογική προσέγγιση της ποιότητας ζωής

Η ποιότητα ζωής που ως επιστημονικό και ερευνητικό πεδίο εισάγεται στις κοινωνικές επιστήμες, αλλά και την πολιτική στις αρχές της δεκαετίας του '70, ως αντίδοτο στην επικράτηση των καθαρά οικονομικών δεικτών του κράτους πρόνοιας, έγκειται από κοινωνιολογική σκοπιά στην περιεκτική εκτίμηση του αθροίσματος υποκειμενικών και αντικειμενικών πτυχών της ανθρώπινης ύπαρξης, καθώς αφορά στην αξιολόγηση των αντικειμενικών πόρων και των υποκειμενικών αντιλήψεων των ίδιων των ατόμων γι' αυτούς⁴².

Επομένως, η κοινωνιολογική αυτή προσέγγιση αντιμετωπίζει την ποιότητα ζωής ως το άθροισμα οικονομικών και μη πτυχών της καθημερινής ζωής, με αντικειμενικό και υποκειμενικό χαρακτήρα, υιοθετώντας για την αξιολόγησή της τις αρχές, τόσο της κοινωνικο-πολιτικής προσέγγισης των αντικειμενικών κοινωνικών δεικτών εκτίμησης των συνθηκών διαβίωσης, όσο και εκείνες της ψυχο-κοινωνικής που προβάλλουν την προσφυγή στους δείκτες που αποτυπώνουν την υποκειμενικά βιώμενη ευημερία ως προϋπόθεση για την περιεκτική εκτίμηση της ποιότητας ζωής.

Χαρακτηριστική ως προς αυτό είναι η προσπάθεια της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως προς την κατασκευή ενός μοντέλου ικανού αφενός, να αποτυπώσει την ποιότητα ζωής των Ευρωπαίων πολιτών, από αντικειμενική και υποκειμενική σκοπιά και αφετέρου, να συμβάλλει στην προαγωγή των καθημερινών συνθηκών διαβίωσης τους, αποτελώντας βάση για το σχεδιασμό και την υλοποίηση αποτελεσματικών κοινωνικών πολιτικών σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο⁴³.

Η προσπάθεια αυτή εν πολλοίς αντικατοπτρίζεται στην ανάπτυξη της έννοιας της κοινωνικής ποιότητας ζωής, η οποία:

- Αναδεικνύεται ολοένα και περισσότερο «ως δείκτης του βαθμού συμμετοχής των Ευρωπαίων πολιτών στην κοινωνική και οικονομική ζωή υπό συνθήκες που προάγουν την ατομική ευεξία και ανάπτυξη»⁴⁴.
- Εμπεριέχει πολύπλευρες αλληλοεπιδρώμενες και αλληλοσυμπληρούμενες διαστάσεις (πίνακας 1), αντιπροσωπεύοντας έναν περισσότερο πολυδιάστατο δείκτη απ' αυτόν της αντικειμενικά και υποκειμενικά βιωμένης ποιότητας ζωής⁴⁵.
- Είναι περιεκτική, καθώς αντανakλά ποικίλες σκοπιές της ποιότητας ζωής του ευρύτερου κοινωνικο-οικονομικού περιβάλλοντος ενός ατόμου, σε αντίθεση με την έννοια της ποιότητας ζωής γενικά η οποία αναφέρεται κυρίως στους παράγοντες εκείνους που την προσδιορίζουν σε ατομικό επίπεδο⁴⁶.
- Προσανατολίζεται κυρίως στις ακολουθούμενες κοινωνικές πολιτικές, δράσεις και παρεμβάσεις σε επίπεδο θεσμών, φορέων και ατόμων για την κάλυψη των ανθρώπινων αναγκών και προσδοκιών⁴⁷.

Πιο συγκεκριμένα, η κοινωνική ποιότητα ζωής έχει αναχθεί σε τρίτο πυλώνα του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Μοντέλου και συνακόλουθα σ' έναν από τους κεντρικούς άξονες της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Πολιτικής (σχήμα 1)⁴⁸, καθώς γύρω από την έννοια αυτή συναρθρώνεται η επιδίωξη διαμόρφωσης μιας ανθρωποκεντρικής, κοινωνικά δίκαιης και συμμετοχικής ευρωπαϊκής κοινωνίας⁴⁹. Ως εκ τούτου, η μη πραγμάτωση των δικαιωμάτων εκείνων που συνυφαίνονται με τη διασφάλιση της κοινωνικής ποιότητας ζωής και δη εκείνων που απορρέουν από την ιδιότητα του πολίτη συνιστούν για την Ευρωπαϊκή Επιτροπή μια από τις βασικότερες αιτίες αποκλεισμού από τον κύριο κοινωνικό ιστό⁵⁰.

Επομένως, οι κοινωνικο-ψυχολογικές αντιλήψεις για την ποιότητα ζωής αναδεικνύουν την κάλυψη των ατομικών ψυχο-συναισθη-

Πίνακας 1
Η κοινωνική ποιότητα ζωής

Διαστάσεις	Τομείς	Κοινωνικοί δείκτες
Κοινωνικο-οικονομική ασφάλεια	Υλική Ασφάλεια	Κατανομή του καθαρού εισοδήματος- κατά τεταρτημόρια, δεκατημόρια κ.λπ.
	Εργασιακή Ασφάλεια	Ανεργία, δείκτες προσωρινής, μερικής απασχόλησης, εργατικά ατυχήματα κ.λπ. – κατά τομέα απασχόλησης
	Στεγαστική Ασφάλεια Διατήρηση της υγείας	Ποσοστά αστέγων, στεγαστική ανασφάλεια, έλλειψη ανέσεων Δείκτες νοσηρότητας και θνησιμότητας
Κοινωνική ένταξη	Ένταξη στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης	Κατανομή της πρόσβασης στις υπηρεσίες κοινωνικής ασφάλισης: χαμηλό εισόδημα σε σχέση με δημογραφικές μεταβλητές (ηλικία, φύλο, περιοχή, εθνικότητα, εργασιακή κατάσταση)
	Ένταξη στην αγορά εργασίας	Κατανομή των διακρίσεων στην πρόσβαση στην εργασία, στην πλήρη και μερική απασχόληση κ.λπ. σε σχέση με δημογραφικές μεταβλητές
	Ένταξη στη στεγαστική αγορά	Κατανομή της πρόσβασης στις συνικίες, στην επιδοτούμενη και προστατευόμενη κατοικία, ποσοστά αστέγων κ.λπ. σε σχέση με δημογραφικές μεταβλητές
	Κάλυψη υγειονομικών υπηρεσιών	Κατανομή της πρόσβασης στις υπηρεσίες υγείας, θνησιμότητα κ.λπ. σε σχέση με δημογραφικές μεταβλητές

Πίνακας 1
Συνέχεια

Διαστάσεις	Τομείς	Κοινωνικοί δείκτες
	Ένταξη στο εκπαιδευτικό σύστημα	Κατανομή της πρόσβασης και των διακρίσεων στο εκπαιδευτικό σύστημα και τις πολιτιστικές υπηρεσίες σε σχέση με δημογραφικές μεταβλητές
	Πολιτική ένταξη	Δικαίωμα ψήφου. Περιορισμοί στην εκλογιμότητα ως εκλεγμένος εκπρόσωπος ή μέλος κυβέρνησης.
	Ένταξη στην κοινωνία	Κατανομή της πρόσβασης σε δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου και υπηρεσίες γειτονιάς
	Ένταξη σε σχέση με το κοινωνικό επίπεδο	Ίσες ευκαιρίες και αντιρατσιστική νομοθεσία. Κατανομή της πρόσβασης σε κοινωνικές και ελεύθερου χρόνου δραστηριότητες
Κοινωνική συνοχή	Οικονομική συνοχή	Δείκτης Gini. Κατανομή του εισοδήματος και του πλούτου. Ποσοστά συμμετοχής στην αγορά εργασίας
	Συνοχή σε σχέση με το κοινωνικό επίπεδο	Ποσοστά διακρίσεων σε σχέση με το φύλο, την εθνικότητα, την αναπηρία κ.λπ. Υποκειμενικές αντιλήψεις και βιώματα των διακρίσεων
	Πολιτική Συνοχή	Ποσοστά συμμετοχής στις εκλογές
	Δημόσια Ασφάλεια	Εγκλήματα κατά της περιουσίας και των ατόμων σε δημόσιους χώρους. Υποκειμενικές αντιλήψεις της ασφάλειας και του κινδύνου εγκληματικότητας

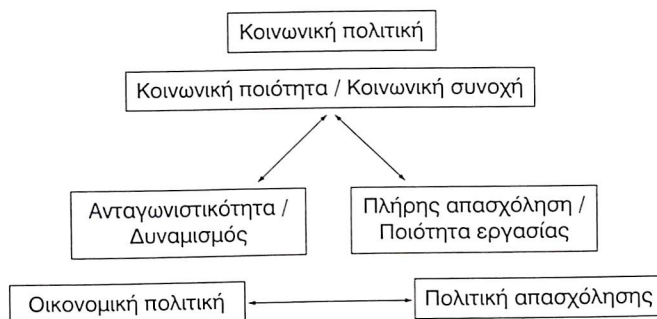
Πίνακας 1
Συνέχεια

Διαστάσεις	Τομείς	Κοινωνικοί δείκτες
	Αλτρουισμός	Συμμετοχή και συνεισφορά σε εθελοντικές οργανώσεις αλληλεγγύης και φιλανθρωπίας
Ενδυνάμωση	Κοινωνική και πολιτισμική ενδυνάμωση	Συμμετοχή σε κοινωνικά διακριτές και αξιοσέβαστες ομάδες – π.χ. η αστυνομία, ο στρατός, το σύστημα δικαιοσύνης, οι τηλεοπτικοί παρουσιαστές κ.λπ. και η αναγνωρισμένη συνεισφορά στην πολιτιστική ζωή σε σχέση με δημογραφικές μεταβλητές
	Πολιτική ενδυνάμωση	Κατά φύλο, εθνικότητα κ.λπ. κατανομή των εκλεγμένων πολιτικών, υπουργών και πρωθυπουργών
	Οικονομική ενδυνάμωση	Κατανομή του πλούτου, της κατοχής ηγετικών θέσεων σε επιχειρήσεις σε σχέση με δημογραφικές μεταβλητές
	Ψυχο-κοινωνική ενδυνάμωση	Αυτο-αναφερόμενες υποκειμενικές και ολιστικές αξιολογήσεις της προσωπικής ενδυνάμωσης και της ποιότητας ζωής

Πηγή: Berman et al. (2000)⁴⁵.

Σχήμα 1

Το τρίπτυχο της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Πολιτικής

Πηγή: Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2000)⁴⁸.

ματικών και κοινωνικο-οικονομικών αναγκών σε βασικό παράγοντα διασφάλισης της προσωπικής ευημερίας, με αποτέλεσμα η σφαιρική ικανοποίηση που λαμβάνουν τα άτομα από τη ζωή τους να προβάλλεται ως σύνθεση των αντικειμενικών (αναγκών) και υποκειμενικών (ικανοποίησης) εκείνων πτυχών που την προσδιορίζουν⁵¹.

Η έννοια της εσωτερικής ποιότητας ζωής, ως μια σημαντική διάσταση της ψυχολογικής αυτής προσέγγισης της ανθρώπινης ευημερίας, λαμβάνει παραμέτρους, οι οποίες συμπλέκονται με τις εξωτερικές συνθήκες στη ζωή ενός ατόμου για τον προσδιορισμό και την ερμηνεία της, όπως η συμμετοχή σε πολιτιστικές δραστηριότητες και η ανάπτυξη υγιών διαπροσωπικών σχέσεων⁵².

Η κοινωνικο-ψυχολογική αυτή προσέγγιση της ποιότητας ζωής απορρέει από τη φιλοσοφία της φαινομενολογίας, σύμφωνα με την οποία:

- Τα κοινωνικά γεγονότα χαρακτηρίζονται από το νόημα που αποδίδουν σ' αυτά τα ίδια τα άτομα που τα βιώνουν, βάσει των αλληλεπιδράσεων που αναπτύσσουν με τα άλλα μέλη του κοινωνικού συστήματος στο οποίο εντάσσονται⁵³.
- Η υποκειμενικά βίωμενη κοινωνική πραγματικότητα καθορίζεται υπό την επίδραση των προσωπικών αντιλήψεων ενός ατόμου για τον εαυτό του, όπως τα αισθήματα της αυτο-εκτίμησης και της αυτο-ολοκλήρωσης τα οποία με τη σειρά τους καθορίζονται από την αλληλεπίδραση του «εαυτού» με τους «σημαντικούς άλλους»⁵⁴.

Συγκεκριμένα, η θεώρηση κατά τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας της ψυχικής υγείας ως «η επίτευξη ψυχολογικών και συμπεριφορικών λειτουργιών, όπως η υποκειμενική ευεξία και λειτουργικότητα, η αυτονομία, η αποτελεσματικότητα και η αυτοπραγμάτωση πνευματικών και συναισθηματικών δυνατοτήτων»⁵⁵ και η υπερεμπλοκή κοινωνικο-οικονομικών και άλλων συνισταμένων στη διαμόρφωση της ατομικής ψυχοπαθολογίας⁵⁶ προβάλλουν την αναγκαιότητα εκτίμησης της ποιότητας ζωής βάσει ψυχο-συναισθηματικών και κοινωνικών δεκτών⁵⁷. Χαρακτηριστικά ως προς τα παραπάνω είναι τα συμπεράσματα μελετών σύμφωνα με τα οποία⁵⁸:

- Η ποιότητα ζωής των ατόμων με ψυχικές ή συμπεριφορικές διαταραχές εξακολουθεί να είναι χαμηλή ακόμη και μετά την αποθεραπεία τους.
- Η αδυναμία των ιατρικών παρεμβάσεων ως προς την πλήρη ψυχο-κοινωνική επανένταξη των ατόμων αυτών αποδίδεται σε σημαντικό βαθμό στην επισώρευση κοινωνικών δυσλειτουργιών, αλλά και στο γεγονός ότι στη βελτίωση της ποιότητας ζωής συμπλέκονται πέρα από παράγοντες βελτίωσης της σωματικής υγείας και αυτοί που καλύπτουν τις κοινωνικές και λειτουργικές ανάγκες των ατόμων.

Στην ψυχο-κοινωνική προσέγγιση της ποιότητας ζωής έρχεται να προστεθεί και η «σχετιζόμενη με την υγεία ποιότητα ζωής» (health related quality of life) η οποία και λαμβάνει σημαντικά υποκειμενικό χαρακτήρα και καταλαμβάνει, ως μέσο καθοδήγησης στη λήψη κλινικών και υγειονομικών αποφάσεων, σημαντικό τμήμα της θεωρίας και της έρευνας για την ποιότητα ζωής, δεδομένου ότι αντανακλά τον τρόπο με τον οποίο τα ίδια τα άτομα αντιλαμβάνονται την υγεία τους, προσλαμβάνοντας φυσικές, συναισθηματικές και άλλες διαστάσεις⁵⁹.

Καθίσταται λοιπόν σαφές ότι η αναγκαιότητα που προβάλλεται στα πλαίσια της ψυχο-κοινωνικής προσέγγισης της ανθρώπινης ευημερίας ως προς την εστίαση των τεχνικών εκτίμησης της ποιότητας ζωής στο ίδιο το αντικείμενο στόχο της κοινωνικής έρευνας και η ανάδειξή του σε κύρια πηγή πληροφόρησης επιτρέπει ακριβώς την άντληση δεδομένων αναφορικά με τις πραγματικές αντικειμενικές και υποκειμενικές διαστάσεις των συνθηκών διαβίωσης που συμβάλλουν στη διαμόρφωσή της.

5. Η έρευνα για την ποιότητα ζωής σε επίπεδο φορέων κοινωνικής έρευνας

Η ταυτόχρονη με την επιστημονική προσέγγιση των αντικειμενικών ή κοινωνικών δεικτών στην έρευνα της ποιότητας ζωής εισαγωγή και αυτής της εκτίμησης της υποκειμενικής ευημερίας συνυφαίνεται με την αναγκαιότητα αυτο-αξιολόγησης της ικανοποίησης που λαμβάνουν τα ίδια τα άτομα από συγκεκριμένες εκφάνσεις της ζωής τους και συσχέτισης του επιπέδου της αυτο-εκτιμούμενης αυτής ευημερίας με συγκεκριμένα κοινωνικο-οικονομικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά. Σήμερα η ποιότητα ζωής, είτε αυτή εκτιμάται βάσει υποκειμενικών είτε βάσει αντικειμενικών δεικτών, συνιστά το αντικείμενο εκείνο της κοινωνικο-οικονομικής έρευνας που προσλαμβάνει ολοένα και μεγαλύτερο επιστημονικό και κοινωνικο-πολιτικό ενδιαφέρον, ακριβώς επειδή:

- Εκφράζει περιεκτικά τις πραγματικές συνθήκες διαβίωσης, έτσι όπως αυτές βιώνονται από τα ίδια τα άτομα, αλλά και αξιολογούνται βάσει αντικειμενικών μετρήσεων.
- Αντανακλά τις συνακόλουθες κοινωνικο-οικονομικές και ψυχο-συναισθηματικές ανάγκες και επιδιώξεις των μελών μιας κοινωνίας.
- Επιτρέπει την επισήμανση και ανάδειξη προτεραιοτήτων και αναγκών δράσεων κοινωνικής πολιτικής ως προς τη βελτίωση των παραπάνω συνθηκών.

Ειδικά, στα πλαίσια των διαδικασιών της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, η προσπάθεια συστηματικής περιγραφής και ανάλυσης των προσδιοριστικών παραγόντων της ποιότητας ζωής, έχει αναδειχθεί σε προτεραιότητα της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Πολιτικής και βασική συνιστώσα για την επίτευξη των θεμελιωδών στόχων του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Μοντέλου για τη διασφάλιση και προαγωγή της αλληλεγγύης, της κοινωνικής συνοχής, αλλά και της οικονομικής απόδοσης στα κράτη-μέλη⁶⁰. Μάλιστα, υπό το πρίσμα της αναγκαιότητας κατασκευής και θεμελίωσης ενός Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Μοντέλου, η προσφυγή σε μια σειρά δεικτών για την απασχόληση, την εκπαίδευση, την υγεία και τη γενικότερη ευεξία και η προσπάθεια βελτίωσής τους εντάθηκε εξαιτίας της αναγκαιότητας κάλυψης του κενού μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης και κοινωνικής συνοχής που ταλάνιζε τη γενικότερη ανάπτυξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης στις πρώιμες μορφές της⁶¹.

Συγκεκριμένα, για τη συγκριτική αξιολόγηση της ποιότητας ζωής μεταξύ των διαφορετικών περιοχών της Ευρώπης στα πλαίσια των μελετών του Ευρωβαρόμετρου (Eurobarometer) και των ετήσιων εκθέσεων της Ευρωπαϊκής Στατιστικής Υπηρεσίας (Eurostat) χρησιμοποιούνται σήμερα⁶²:

- Δείκτες κοινωνικο-οικονομικής δυστοκίας, όπως η δημογραφική γήρανση, οι χαμηλοί ρυθμοί οικονομικής ανάπτυξης, η ανεργία των νέων, οι ανισότητες μεταξύ των δύο φύλων, η αναποτελεσματικότητα των συστημάτων υγείας και τα ποσοστά αυτοκτονιών.
- Υποκειμενικές μετρήσεις ολιστικού περιεχομένου, όπως η ικανοποίηση από τη ζωή, η κοινωνική τάξη και η αυτο-αξιολόγηση της οικονομικής κατάστασης σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η συνεισφορά των μελετών του Ευρωβαρόμετρου^{63, 64}, στην ολιστική εκτίμηση της ποιότητας ζωής και της ποιότητας της κοινωνίας, βάσει αυτο-αναφορών για την προσωπική ικανοποίηση από τη ζωή και τη σχετιζόμενη με συγκεκριμένες εκφάνσεις της κοινωνίας ικανοποίηση⁶⁵, αλλά και τις επικρατούσες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο⁶⁶.

Όσον αφορά στη συμβολή της Eurostat στη διερεύνηση της ποιότητας ζωής, αυτή αντανakλάται κυρίως στην έρευνα European Community Household Panel (ECHP)⁶⁷, η οποία και αντικατοπτρίζει την προσπάθεια της Ευρωπαϊκής Επιτροπής ως προς τη δημιουργία ενός ευρωπαϊκού συστήματος κοινωνικών ερευνών. Στα πλαίσια της έρευνας αυτής, που πραγματοποιείται κάθε χρόνο στα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, επιχειρείται ακριβώς η ανάπτυξη μιας βάσης συγκρίσιμων κοινωνικών δεδομένων χαρακτηριστικών των συνθηκών διαβίωσης, με έμφαση κυρίως στην οικονομική και εργασιακή σκοπιότητα των συνθηκών αυτών⁶⁸. Μια από τις πιο χαρακτηριστικές από τις μελέτες εκείνες που ενσωματώνονται στην ECHP είναι αυτή της Βρετανίας (British Household Panel Survey-BHPS), η οποία προσβλέπει κυρίως στη διερεύνηση των οικονομικών και κοινωνικών πτυχών της ποιότητας ζωής και των αλλαγών που επέρχονται διαχρονικά σ' αυτές σε ατομικό και οικογενειακό επίπεδο^{69, 70}.

Επίσης, η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (European Social Survey)⁷¹ που πραγματοποιείται από το 2002 σε είκοσι ευρωπαϊκές χώρες, διερευνώντας ζητήματα που καλύπτουν όλες τις σκοπιότητες,

τόσο της ποιότητας της κοινωνίας, όσο και της ατομικής ποιότητας ζωής από αντικειμενική και υποκειμενική σκοπιά, στοχεύει στην απεικόνιση και την ερμηνεία των διαφορετικών συνθηκών διαβίωσης, στάσεων και απόψεων που χαρακτηρίζουν τους λαούς των διάφορων περιοχών της Ευρώπης.

Χαρακτηριστικό ως προς την ανάπτυξη ενός ολοκληρωμένου συστήματος άντλησης κοινωνικών δεδομένων σε ευρωπαϊκό επίπεδο είναι και το ερευνητικό συγκριτικό πρόγραμμα «EuReporting»⁷². Το πρόγραμμα αυτό προσβλέπει στην προώθηση της γνώσης στο πεδίο της κοινωνικής αναφοράς και της μέτρησης του επιπέδου ευημερίας, μέσω της ανάπτυξης ενός επιστημονικά τεκμηριωμένου Ευρωπαϊκού συστήματος καταγραφής και παρακολούθησης μεθοδολογικών και ερευνητικών προσεγγίσεων, εννοιών, τεχνικών και προγραμμάτων στο πεδίο των κοινωνικών δεικτών και της ποιότητας ζωής⁷³.

Μάλιστα, το βασικό εργαλείο (EUROMODULE) του παραπάνω προγράμματος, που περιλαμβάνει ένα σύνολο δεικτών αναφορικά με τις αντικειμενικές συνθήκες διαβίωσης και την υποκειμενικά βιώμενη ευεξία και ποιότητα της κοινωνίας (πίνακας 2), προσβλέποντας στην παραγωγή συγκριτικών δεδομένων σχετικά με τις υλικές και μη, ατομικές και συλλογικές συνθήκες ύπαρξης, έχει ήδη εφαρμοστεί σε οκτώ χώρες, ενώ συμμετέχουν σ' αυτό συνολικά δεκαεπτά Ευρωπαϊκές και δύο Ασιατικές⁷⁴. Στα πλαίσια του προγράμματος αυτού οι Hudler και Richter (2000)⁷⁵ προχώρησαν σε μια κατηγοριοποίηση των διαφορετικών ερωτημάτων που αποτελούν αντικείμενο διερεύνησης των μελετών που έχουν πραγματοποιηθεί εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης (σχήμα 2), με σκοπό τον έλεγχο της συγκρισιμότητας των συλλεγόμενων ερευνητικών δεδομένων.

Επίσης, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα προγράμματα και οι έρευνες που πραγματοποιούνται σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο σχετικά με τη διερεύνηση της ποιότητας ζωής συγκεκριμένων πληθυσμιακών ομάδων, όπως για παράδειγμα οι ηλικιωμένοι.

Χαρακτηριστικές ως προς αυτό είναι η Μελέτη για την Υγεία και τη Συνταξιοδότηση στις ΗΠΑ (HRS)⁷⁶ και η Αγγλική Διαχρονική Μελέτη για τη Γήρανση (ELSA)⁷⁷, οι οποίες στοχεύουν στη διερεύνηση της ποιότητας ζωής των ηλικιωμένων ατόμων σε όρους ψυχο-σωματικής υγείας και κοινωνικο-οικονομικής ευημερίας.

Αξιοσημείωτη επίσης είναι η πιο πρόσφατη Έρευνα για την Υγεία, τη Γήρανση και τη Συνταξιοδότηση στην Ευρώπη (SHARE), στην οποία μετέχουν από το 2002 έντεκα ευρωπαϊκές χώρες⁷⁸. Ο σχεδιασμός της έρευνας αυτής διέπεται από την αντίληψη ότι για

Πίνακας 2
Δείκτες που χρησιμοποιούνται στο EUROMODULE

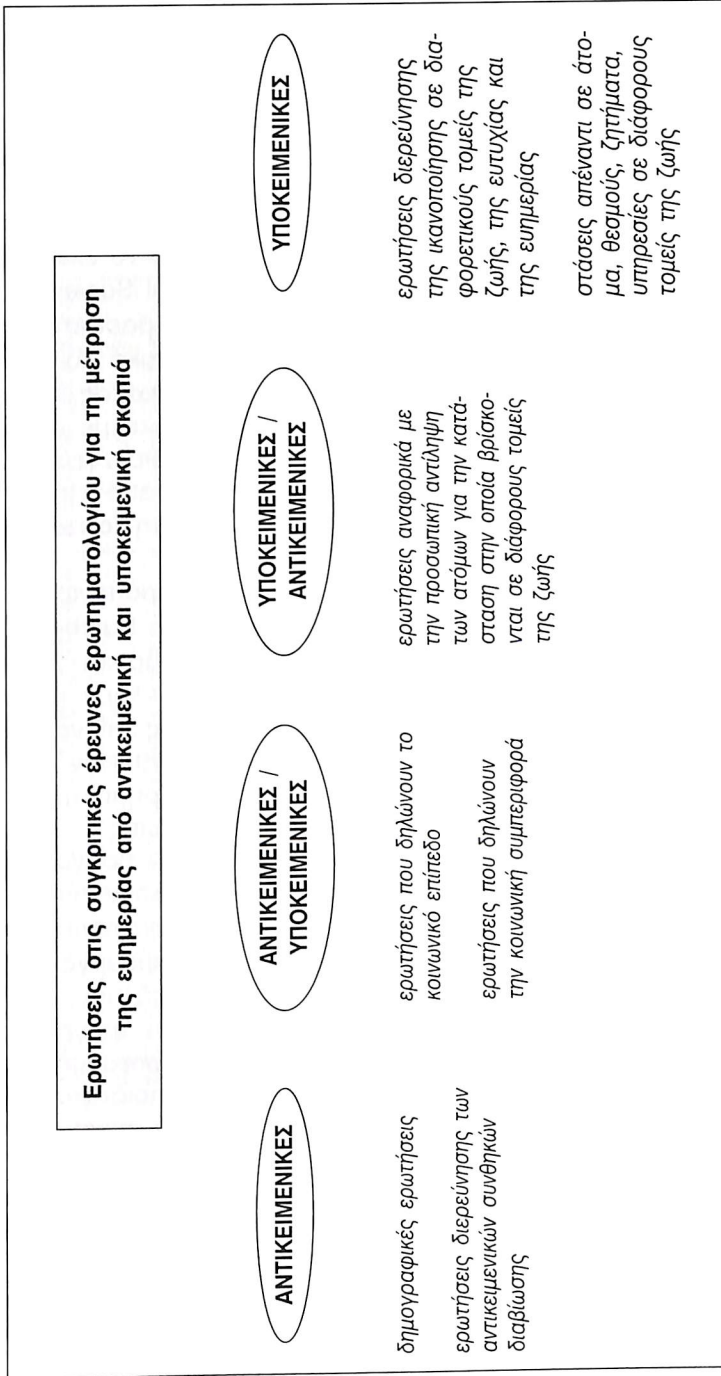
Αντικειμενικές συνθήκες διαβίωσης	Υποκειμενική ευεξία
• Στέγαση • Σύνθεση νοικοκυριού • Κοινωνικές σχέσεις (επίσης*) • Συμμετοχή • Επίπεδο διαβίωσης • Εισόδημα • Υγεία • Εκπαίδευση και εργασία	• Ικανοποίηση από ποικίλες σκοπιές της ζωής (δες αριστερή στήλη) • Σφαιρική ικανοποίηση από τη ζωή • Ευτυχία • Άγχη και ανομία • Υποκειμενική κοινωνική τάξη • Σπουδαιότητα ποικίλων πτυχών της ζωής* • Αισιοδοξία / απαισιοδοξία για διάφορα κοινωνικά ζητήματα* • Αξιολόγηση των ατομικών συνθηκών διαβίωσης*
(Αυτο-αντιλαμβανόμενη) Ποιότητα της Κοινωνίας	
• Κοινωνικές συγκρούσεις • Εμπιστοσύνη σε άλλους ανθρώπους • Βαθμός πραγμάτωσης των δημόσιων αγαθών (ελευθερίας, ασφάλειας, κοινωνικής δικαιοσύνης)* • Συνθήκες διαβίωσης σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες σε σύγκριση με τη χώρα κάθε ατόμου* • Προϋποθέσεις κοινωνικής ενσωμάτωσης*	
Δημογραφικοί παράγοντες (με την προϋπόθεση να μην περιλαμβάνονται στις Αντικειμενικές συνθήκες διαβίωσης)	
• Ηλικία • Φύλο • Είδος κοινότητας • Οικογενειακή κατάσταση • Εργασιακή κατάσταση • Επάγγελμα (τωρινό / προηγούμενο)	

* Χρησιμοποιούνται προαιρετικά.

Πηγή: Delhey et al. (2002)⁷³.

Σχήμα 2

Ερωτήσεις στις συγκριτικές έρευνες ερωτηματολογίου

Πηγή: Hudler et al. (2000)⁷⁴.

την αντιμετώπιση των προκλήσεων που επιβάλλονται στα Ευρωπαϊκά συστήματα κοινωνικής ασφάλισης και απασχόλησης από τις διαδικασίες της γήρανσης απαιτείται η διερεύνηση και κατανόηση των αλληλεπιδράσεων μεταξύ των κοινωνικο-οικονομικών και ψυχο-συναισθηματικών εκείνων παραγόντων που παρεμβάλλονται στη διαμόρφωση της ποιότητας ζωής των ηλικιωμένων της Ευρώπης^{79, 80}.

Από τη σκοπιά της διεθνικής συγκριτικής αξιολόγησης της ποιότητας ζωής ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το Διεθνές Πρόγραμμα Κοινωνικής Έρευνας (International Social Survey Programme)⁸¹, το οποίο έχει ξεκινήσει από το 1985 και βασίζεται στη διενέργεια ετήσιων ερευνών αναφορικά με σημαντικά κοινωνικά ζητήματα που αντανakλούν την ποιότητα μιας κοινωνίας, όπως οι υποκειμενικές αντιλήψεις των μελών της αναφορικά με τις κοινωνικές ανισότητες, τα δίκτυα οικογενειακής και διαγενεακής αλληλεγγύης, αλλά και τα χαρακτηριστικά εκείνα από τα οποία θα πρέπει ή όχι να συντίθεται η ιδιότητα του πολίτη (citizenship) και ο ρόλος των κυβερνήσεων⁸².

Κινούμενες στα ίδια πλαίσια μ' αυτά του παραπάνω προγράμματος η Παγκόσμια Έρευνα Αξιών (World Values Survey)^{83, 84}, αλλά και η αντίστοιχη σε ευρωπαϊκό επίπεδο (European Values Survey)^{85, 86}, διερευνώντας ζητήματα που αντανakλούν τις επικρατούσες προσωπικές αξίες, στάσεις και απόψεις απέναντι σ' ένα ευρύ πλέγμα εκφάνσεων των καθημερινών συνθηκών διαβίωσης από ατομική και κοινωνική σκοπιά, συμβάλουν σημαντικά στην εκτίμηση της υποκειμενικά βιώμενης ποιότητας ζωής.

Σημαντική πηγή άντλησης δεδομένων για την πραγματοποίηση συγκριτικών ερευνών σε διεθνικό επίπεδο αποτελούν επίσης η Μελέτη Εισοδήματος του Λουξεμβούργου (The Luxembourg Income Study)⁸⁷ και η Μελέτη Απασχόλησης του Λουξεμβούργου (The Luxembourg Employment Study)⁸⁸, που ουσιαστικά υπό την αιγίδα φορέων κοινωνικής έρευνας συνιστούν ερευνητικά προγράμματα τα οποία προσβλέπουν στην εναρμόνιση και την προτυποποίηση των ευρημάτων ερευνών συγκεκριμένων πτυχών της ποιότητας ζωής, όπως η εισοδηματική κατάσταση και η κατάσταση απασχόλησης.

Ως εκ τούτου, σε επίπεδο διεθνών, ευρωπαϊκών και εθνικών φορέων και θεσμών κοινωνικής έρευνας (πίνακας 3) σημειώνονται σημαντικές προσπάθειες ως προς την απεικόνιση των συνθηκών διαβίωσης, την ανάπτυξη των αντίστοιχων εργαλείων και την άντληση συγκρίσιμων διεθνικών δεδομένων αναφορικά με την ποιότητα ζωής του γενικού πληθυσμού, αλλά και ομάδων αυτού με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά.

Πίνακας 3
Η έρευνα της ποιότητας ζωής σε ευρωπαϊκό και διεθνικό επίπεδο

Μελέτη - Πρόγραμμα	Ερευνητικό Αντικείμενο	Χώρες-Μέλη	Φορείς	Βιβλιογραφική Αναφορά
Διαχρονική Μελέτη Νοικοκυριού της Ευρωπαϊκής Κοινότητας (European Community Household Panel-ECHP)	Αντικειμενικές και υποκειμενικές πτυχές της ποιότητας ζωής με έμφαση στις υλικές συνθήκες διαβίωσης και την εργασιακή κατάσταση.	• Δώδεκα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (1994) • Αυστρία (1995) • Φιλανδία (1996) • Σουηδία (1997)	• Statistical Office of the European Communities (Eurostat) • National Data Collection Units (NDUs)/National Statistical Institutes (NSIs)	European Commission, Eurostat, 2003⁶⁷ European Community Household Panel (ECHP) (http://forum.europa.eu.int/irc/dsis/echpanel/)⁶⁸
Διεθνές Πρόγραμμα Κοινωνικής Έρευνας (International Social Survey Programme-ISSP)	Ζητήματα που αφορούν σε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της κοινωνίας, όπως ο ρόλος της κυβέρνησης, η κοινωνική ισότητα, οι οικογενειακές και διαγενεακές σχέσεις, το περιβάλλον και η εθνική ταυτότητα.	• Ασία (Ιαπωνία, Ισραήλ, Ν. Κορέα, Ταϊβάν, Φιλιππίνες) • Αυστραλία (Αυστραλία, Νέα Ζηλανδία) • Αφρική (Ν. Αφρική) • Αμερική (Βενεζουέλα, Βραζιλία, ΗΠΑ, Καναδάς, Μεξικό, Ουρουγουάη, Χιλή) • Ευρώπη (Αυστρία, Βέλγιο, Βουλγαρία, Γαλλία, Γερμανία, Δανία, Ελβετία, Ιρλανδία, Ισπανία, Κροατία, Κύπρος, Λετονία, Με-	• Centre for Survey Research and Methodology (ZUMA, Mannheim, Germany) • National Centre for Social Research, (National Cen, London, UK) • National Opinion Research Center, University of Chicago, (Chicago, USA) • Research School of Social Sciences, Australian National University (ANU, Canberra, Australia)	ISSP/ International Social Survey Programme (http://www.issp.org/)⁶⁹ ISSP/ International Social Survey Programme, A short Introduction to the ISSP (http://www.gesis.org/en/data_service/issp/index.htm)⁸¹

Πίνακας 3
Συνέχεια

Μελέτη - Πρόγραμμα	Ερευνητικό Αντικείμενο	Χώρες-Μέλη	Φορείς	Βιβλιογραφική Αναφορά
Έρευνα Ευρωπαϊκών Αξιών (European Values Survey)	Κυρίαρχες στάσεις, απόψεις και αντιλήψεις σχετικά με ποικίλες σκοπιές της ανθρώπινης ζωής σε διαφορετικές κοινωνίες σε ευρωπαϊκό επίπεδο.	γάλη Βρετανία, Νορβηγία, Ολλανδία, Ουγγαρία, Πολωνία, Πορτογαλία, Ρωσία, Σλοβακία, Σλοβενία, Σουηδία, Τσεχία, Φινλανδία	• Central Archive for Empirical Social Research, University of Cologne (ZA) • Netherlands Institute for Scientific Information Services (NIWI, Amsterdam) • Tilburg University Faculty of Social and Behavioral Sciences • UK Data Archive, University of Essex	ESDS International, European Values Survey (http://www.esds.ac.uk/International/access/evs.asp)⁸⁵ European Values Survey (http://www.europeanvalues.nl/index2.htm)⁸⁴

Πίνακας 3
Συνέχεια

Μελέτη - Πρόγραμμα	Ερευνητικό Αντικείμενο	Χώρες-Μέλη	Φορείς	Βιβλιογραφική Αναφορά
Έρευνα Παγκόσμιων Αξιών (World Values Survey)	Κυρίαρχες στάσεις, απόψεις και αντιλήψεις σχετικά με ποικίλες σκοπιές της ανθρώπινης ζωής σε διαφορετικές κοινωνίες σε παγκόσμιο επίπεδο.	- Α' κύμα: 1981-1982 σε 22 χώρες - Β' κύμα: 1990-1991 σε 45 χώρες - Γ' κύμα: 1995-1997 σε 55 χώρες - Δ' κύμα: 1999-2001 σε 65 χώρες	- World Values Survey Association (WVSA, Stockholm, Sweden.) - Local scientific foundations	- World Values Survey (http://www.worldvalues.org)⁶² - World Values Survey (http://www.icpsr.umich.edu)⁶³
EuReporting – Προς ένα Ευρωπαϊκό Σύστημα Κοινωνικής Αναφοράς και Μέτρησης της Ευημερίας (Towards a European System of Social Reporting and Welfare Measurement)	- Αντικειμενικές συνθήκες διαβίωσης σε ατομικό επίπεδο και υποκειμενικές εκτιμήσεις αυτών. - Υποκειμενικά βιώμενη ποιότητα της κοινωνίας (Quality of Society).	Αυστρία, Βέλγιο, Γαλλία, Γερμανία, Δανία, Ελβετία, Ισπανία, Ιταλία, Λετονία, Μεγάλη Βρετανία, Νορβηγία, Νότια Κορέα, Ολλανδία, Ουγγαρία, Σλοβενία, Σουηδία, Τουρκία, Τσεχία, Φιλανδία.	- Social Science Research Centre Berlin (WZB) - Social Indicators Department, Centre for Survey Research and Methodology, (ZUMA Mannheim, Germany)	Delhey et al. (2002)⁷³ EuReporting (http://www.gesis.org/en/social_monitoring/social_indicators/EU_Reporting/)⁷¹ Hudler et al. (2002)⁷²
Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (European Social Survey)	Ποιότητα ζωής από τη σκοπιά της κοινωνίας (Societal quality of life)	Αυστρία, Βέλγιο, Γαλλία, Γερμανία, Δανία, Ισραήλ, Ιταλία, Ελβετία, Ελλάδα, ΗΒ, Ιρλανδία, Ισπανία, Λουξεμβούργο,	- European Commission - European Science Foundation - Academic funding bodies	European Social Survey Data (http://www.europeansocialsurvey.org/)⁷⁰

Πίνακας 3
Συνέχεια

Μελέτη - Πρόγραμμα	Ερευνητικό Αντικείμενο	Χώρες-Μέλη	Φορείς	Βιβλιογραφική Αναφορά
	Ποιότητα ζωής σε ατομικό επίπεδο βάσει αντικειμενικών και υποκειμενικών κοινωνικο-οικονομικών δεικτών.	Νορβηγία, Ολλανδία, Ουγγαρία, Πολωνία, Πορτογαλία, Σλοβενία, Σουηδία, Τσεχία, Φινλανδία		
Μελέτες Ευρωβαρόμετρου (Eurobarometer Surveys)	Ζητήματα που διέπουν την καθημερινή ζωή και τις στάσεις, αντιλήψεις και απόψεις των ευρωπαίων μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται και υποκειμενικές μετρήσεις της ποιότητας ζωής και της ποιότητας της κοινωνίας.	- Όλα τα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης από το 1970 (Special Eurobarometer) - Όλα τα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης από το 1973 (Standard Eurobarometer) - Δεκαεννιά χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης από το 1990 έως το 1998 (Central and Eastern Eurobarometer) - Όλα τα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης από το 2000 (Flash Eurobarometer)	European Commission: - Directorate-General Development - Directorate-General for Education and Culture - Directorate-General for Employment and Social Affairs - Directorate-General for Health and Consumer Protection - Directorate-General Press and Communication - Eurostat	European Commission, Eurobarometer (http://europa.eu.int/comm/public_opinion/index_en.htm)⁶² European Commission, Central and Eastern Eurobarometer (CEEb) (http://europa.eu.int/comm/public_opinion/arc_hives/ceeb_en.htm)⁶³

Πίνακας 3
Συνέχεια

Μελέτη - Πρόγραμμα	Ερευνητικό Αντικείμενο	Χώρες-Μέλη	Φορείς	Βιβλιογραφική Αναφορά
		- Όλα τα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης από το 2001 (Qualitative Studies) - Υποψήφιος προς ένταξη χώρες από το 2001 (Candidate Countries Eurobarometer)		
Μελέτη για την Υγεία, τη Γήρανση και τη Συνταξιοδότηση στην Ευρώπη (Study of Health, Aging and Retirement in Europe)	- Ποιότητα ζωής από αντικειμενική σκοπιά (ψυχο-σωματική και ευεξία και υγεία και κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες διαβίωσης) - Ποιότητα ζωής από υποκειμενική σκοπιά (αξιολόγηση επιπέδου διαβίωσης, αυτο-αναφερόμενη υγεία και ικανοποίηση από τη ζωή και από συγκεκριμένες πτυχές αυτής).	- Δυτική και Κεντρική Ευρώπη (Γαλλία, Βέλγιο, Ολλανδία, Γερμανία, Ελβετία, Αυστρία) - Νότια Ευρώπη (Ισπανία, Ιταλία, Ελλάδα) - Σκανδιναβικές χώρες (Σουηδία και Δανία)	- CentERdata (Tilburg, NL) - Social Research Centre (SRC, Ann Arbor, USA) - Centre for Survey Research and Methodology (ZUMA, Mannheim, Germany) - National Centre for Social Research (Nat-Cen, London, UK)	SHARE (http://www.share-project.org/)⁷⁷ Borsch-Supan et al. (2003)⁷⁸ Borsch-Supan (2005)⁷⁹

Πίνακας 3
Συνέχεια

Μελέτη - Πρόγραμμα	Ερευνητικό Αντικείμενο	Χώρες-Μέλη	Φορείς	Βιβλιογραφική Αναφορά
Μελέτη Εισοδήματος του Λουξεμβούργου (The Luxembourg Income Study)	Εναρμόνιση και προτυποποίηση ερευνών σε ευρωπαϊκό και διεθνικό επίπεδο που καλύπτουν αντικειμενικές πτυχές της ποιότητας ζωής, όπως η εισοδηματική κατάσταση.	Αυστραλία, Αυστρία, Βέλγιο, Γαλλία, Γερμανία, Δανία, Ελβετία, Ελλάδα, Εσθονία, ΗΒ, ΗΠΑ, Ιρλανδία, Ισραήλ, Ισπανία, Ιταλία, Καναδάς, Λουξεμβούργο, Μεξικό, Νορβηγία, Ολλανδία, Ουγγαρία, Πολωνία, Ρουμανία, Ρωσία, Σλοβακία, Σλοβενία, Σουηδία, Ταιβάν, Τσεχία, Φιλανδία.	- Grand Duchy of Luxembourg - Centre for Population, Poverty and Policy Studies (CEPS)	Luxembourg Income Study (http://www.lisproject.org/listechdoc.htm) ⁸⁶
Μελέτη Απασχόλησης του Λουξεμβούργου (The Luxembourg Employment Study)	Εναρμόνιση και προτυποποίηση ερευνών σε ευρωπαϊκό και διεθνικό επίπεδο που καλύπτουν αντικειμενικές πτυχές της ποιότητας ζωής, όπως η εργασιακή κατάσταση.	Αυστρία, Βέλγιο, Γαλλία, Γερμανία, Ελβετία, Εσθονία, ΗΒ, ΗΠΑ, Ιρλανδία, Ισπανία, Καναδάς, Λουξεμβούργο, Νορβηγία, Ολλανδία, Ουγγαρία, Πολωνία, Ρωσία, Σλοβακία, Σλοβενία, Σουηδία, Τσεχία, Φιλανδία.	- Human capital and Mobility Programme of the European Commission - Norwegian Research Council.	Luxembourg Employment Study (http://www.lisproject.org/lestedoc.htm) ⁸⁷

6. Η έρευνα για την ποιότητα ζωής σε εθνικό επίπεδο

Παρά το γεγονός ότι το ενδιαφέρον των κοινωνικών ερευνητών αναφορικά με την ποιότητα ζωής και την ευημερία καταγράφεται σχετικά περιορισμένο, ωστόσο έχει επιχειρηθεί, αν και μονοδιάστατα, η διερεύνηση της ποιότητας ζωής και των προσδιοριστικών της παραγόντων, σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο, από αντικειμενική και υποκειμενική σκοπιά, στο σύνολο του πληθυσμού, αλλά και εντός συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων (πίνακας 4). Από υποκειμενική σκοπιά η εκτίμηση της ποιότητας ζωής έχει πραγματοποιηθεί βάσει «γνωστικής αξιολόγησης» της υποκειμενικά βιωμένης προσωπικής ευεξίας^{89, 90}, αλλά και βάσει, τόσο πτυχών της στενής προσωπικής (personal), όσο και της ευρύτερης κοινωνικής (societal) ζωής^{91, 92}.

Μάλιστα, η τρίτη γενιά των μελετών αναφορικά με την ποιότητα ζωής επικεντρώνεται στις ψυχολογικές και συμπεριφορικές ερμηνείες της προσωπικής ευεξίας και ευημερίας, έτσι όπως αυτές αντανακλώνται στις αντιλήψεις και προσδοκίες που διέπουν τις αξιολογικές κρίσεις των ίδιων των ατόμων σχετικά με την ικανοποίηση που αντλούν από συγκεκριμένες σκοπιές των συνθηκών διαβίωσής τους⁹³.

Ωστόσο, το γεγονός ότι οι υποκειμενικές αξιολογήσεις των συνθηκών ύπαρξης βρίσκονται σε άμεση αλληλεπίδραση με τους αντικειμενικά ορισμένους διαθέσιμους πόρους ενός ατόμου και το συνακόλουθο έλεγχο που επιτρέπουν στην κατανάλωση αγαθών και υπηρεσιών αντανakλά και την αναγκαιότητα οι αντίστοιχες υποκειμενικές και αντικειμενικές προσεγγίσεις για την εκτίμηση της ποιότητας ζωής να λειτουργούν συμπληρωματικά. Ως εκ τούτου, ιδιαίτερο ενδιαφέρον εμφανίζουν οι μελέτες εκείνες⁹⁴ που επιχειρούν την ολιστική εκτίμηση της ποιότητας ζωής, βάσει του συνδυασμού υποκειμενικών και αντικειμενικών παραμέτρων αυτής, η οποία και αναδεικνύεται ολοένα και περισσότερο ως βασική προϋπόθεση για την περιεκτική και πολυδιάστατη εκτίμηση της ανθρώπινης ευημερίας⁹⁵.

Εντούτοις, στην ελληνική βιβλιογραφία το ενδιαφέρον σχετικά με την ποιότητα ζωής, τόσο σε θεωρητικό, όσο και ερευνητικό επίπεδο έχει επικεντρωθεί κυρίως στη διερεύνηση, αφενός των διαστάσεων και χαρακτηριστικών της στο γενικό πληθυσμό αλλά και σε ομάδες και άτομα αυτού με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά νοσηρότητας και αφετέρου των πτυχών της εκείνων που επηρεά-

Πίνακας 4
Ενδεικτική καταγραφή μελετών για την ποιότητα ζωής
σε εθνικό επίπεδο

Αντικείμενο μελέτης	Μετρήσεις-Δείκτες	Βιβλιογραφική αναφορά
Ατομική ποιότητα ζωής από υποκειμενική σκοπιά	Ικανοποίηση σχετικά με: • Στέγαση • Ρουχισμό • Υγεία • Διατροφή • Οικονομικά • Κοινωνικά • Ελεύθερο χρόνο	Marshall et al. (1996)⁸⁸
Υποκειμενικά βιώμενη ατομική ποιότητα ζωής Υποκειμενικά βιώμενη ποιότητα της κοινωνίας	Ικανοποίηση σχετικά με: • Οικογενειακή ζωή • Εκπαίδευση • Επίπεδο υγείας • Οικονομική κατάσταση • Εργασία • Κοινωνικές σχέσεις • Κατάσταση κατοικίας • Ελεύθερο χρόνο Ικανοποίηση σχετικά με: • Γενική οικονομική κατάσταση • Γενική πολιτική κατάσταση • Δημόσια τάξη • Απόδοση της κυβέρνησης • Μεταφορές • Πολιτικές στέγασης • Υπηρεσίες υγείας • Εκπαιδευτικό σύστημα • Σύστημα κοινωνικής πρόνοιας • Γενική εργασιακή κατάσταση • Πολιτιστικές δραστηριότητες	Shen et al. (1997)⁹⁰
Σφαιρική ποιότητα ζωής	Αντικειμενικές παράμετροι: • Ηλικία και φύλο • Εκπαιδευτικό επίπεδο • Κοινωνική τάξη • Ετήσιο εισόδημα • Ιδιοκτησία ή μη κατοικίας • Οικογενειακή κατάσταση • Περιοχή κατοικίας	Bowling et al. (2001)⁹³

Πίνακας 4
Συνέχεια

Αντικείμενο μελέτης	Μετρήσεις-Δείκτες	Βιβλιογραφική αναφορά
	• Μέγεθος νοικοκυριού • Ηλικία και αριθμός παιδιών • Οικονομική δραστηριότητα • Επίπεδο υγείας (υποκειμενική αναφορά) Υποκειμενικές παράμετροι: • Αξιολόγηση των πέντε πιο σημαντικών πτυχών της ζωής • Αξιολόγηση της γενικής ατομικής ποιότητας ζωής	
Υποκειμενικά βιώμενη ατομική ποιότητα ζωής Υποκειμενικά βιώμενη ποιότητα της κοινωνίας	Ικανοποίηση σχετικά με: • Υλική ευημερία • Υγεία • Μόρφωση • Φιλικές σχέσεις • Ασφάλεια • Κοινωνική συμμετοχή • Συναισθηματική ευεξία Αξιολόγηση κοινωνικής συνοχής βάσει: • Προσκόλλησης στην κοινότητα • Σχέσεων με το γειτονικό περιβάλλον • Ψυχολογικής αίσθησης της κοινότητας	Bramston et al. (2002)⁹¹
Ατομική ποιότητα ζωής από υποκειμενική σκοπιά	Υποκειμενική αξιολόγηση: • Συνολικής ικανοποίησης από τη ζωή • Ικανοποίησης σχετικά με τα οικονομικά, την κοινωνική τάξη, την οικογένεια, την κοινωνική ζωή και τους φίλους, τη στέγαση και την αναψυχή.	Eid et al. (2003)⁸⁹

ζονται άμεσα ή έμμεσα από τις ιατρικές και θεραπευτικές παρεμβάσεις (πίνακας 5).

Συγκεκριμένα, η πλειοψηφία των υπαρχόντων δημοσιευμένων βιβλιογραφικών ανασκοπήσεων και ερευνών, αφορούν στην κατά νόσο εκτίμηση της ποιότητας ζωής και στις τεχνικές και τα εργαλεία εκτίμησης της σχετιζόμενης με την υγεία ποιότητας ζωής, γεγονός που συμβαδίζει με τη σύγχρονη προσέγγιση της ποιότητας ζωής από ιατρική σκοπιά, στα πλαίσια της οποίας προβάλλεται η αναγκαιότητα⁹⁶:

- ενσωμάτωσης στην αξιολόγηση της ποιότητας ζωής των υποκειμενικών διαστάσεων της ατομικής ψυχο-σωματικής ευημερίας υπό την επίδραση του βιο-ψυχο-κοινωνικού υγειονομικού υποδείγματος και της ολιστικής αντίληψης για την υγεία.
- προσανατολισμού από τη μηχανιστική ιατροκεντρική κλινική πρακτική στην εξατομικευμένη παρέμβαση βάσει τεχνικών μέτρησης και αξιολόγησης των αποτελεσμάτων υγείας και ενδυνάμωσης του ρόλου των ίδιων των ατόμων στις διαδικασίες λήψης των ιατρικών αποφάσεων.

Μάλιστα, σε «μίκρο-επίπεδο» οι σύγχρονες προσεγγίσεις της έρευνας για την ποιότητα ζωής τονίζουν την αναγκαιότητα η κοινωνική πραγματικότητα κάθε ατόμου, η οποία και κατασκευάζεται σε σημαντικό βαθμό από τις προσωπικές αντιλήψεις και τα βιώματά του, να αντιπαραβάλλεται με τις ερμηνείες που αποδίδονται από τα ίδια τα άτομα στις αντικειμενικές συνθήκες που τη διέπουν, προκειμένου να καθίσταται δυνατή η παραγωγή έγκυρων αποτελεσμάτων αναφορικά με την εκτίμησή της⁹⁷.

Για την επίτευξη της παραπάνω αντιπαραβολής, η χρήση των λεγόμενων «αντικειμενικών αναφορών», μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται σε βάθος συνεντεύξεις, κλινικές ή άλλες καταγραφές μη λεκτικών εκφράσεων και συμπεριφορικών πληροφοριών των «σημαντικών άλλων», στη μέτρηση της υποκειμενικής ευημερίας έχει θεωρηθεί ότι συμβάλλει στην επαλήθευση των ισχυρισμών των ίδιων των ατόμων για την ευημερία τους και την επιβεβαίωση των πληροφοριών που λαμβάνονται για την προσωπική τους κατάσταση⁹⁸.

Οι αναφορές αυτές έχουν βρεθεί να συμβαδίζουν σε σημαντικό βαθμό με τις αυτο-αξιολογήσεις σχετικά με τη λαμβανόμενη ως δείκτη της ποιότητας ζωής ατομική ευεξία⁹⁹.

Τα χαρακτηριστικά αυτά που διέπουν την έρευνα για την ποιότητα ζωής σκιαγραφούν σε σημαντικό βαθμό και τις προκλήσεις με τις οποίες έρχονται πλέον αντιμέτωποι οι σχεδιαστές της σύγχρονης κοινωνικής πολιτικής και πολιτικής υγείας. Οι προκλήσεις

Πίνακας 5

Η ποιότητα ζωής από ιατρική σκοπιά στην ελληνική βιβλιογραφία

Είδος εργασίας	Αντικείμενο εργασίας	Βιβλιογραφική αναφορά
Βιβλιογραφική ανασκόπηση	Κριτική προσέγγιση των τεχνικών εκτίμησης της ποιότητας ζωής στην υπέρταση.	Στεργίου (1996)¹⁰⁷
Ερευνητική εργασία	Εκτίμηση της σχετιζόμενης με την υγεία ποιότητας ζωής των ηλικιωμένων ατόμων βάσει της κλίμακας «ADL» και των εργαλείων «GDSS» και «MMSE».	Αργυριάδου και συν. (1999)¹⁰⁸
Βιβλιογραφική ανασκόπηση	Παρουσίαση των αρχών και των τεχνικών εκτίμησης της ποιότητας ζωής ασθενών με ΙΦΠΕ, με έμφαση στο εργαλείο «IBDQ».	Κατσάνος και συν. (1999)¹⁰⁹
Άρθρο σύνταξης	Παρουσίαση της σπουδαιότητας ενσωμάτωσης των τεχνικών και εργαλείων εκτίμησης της ποιότητας ζωής στην καθημερινή κλινική πρακτική.	Βαλάσση-Αδάμ (2001)¹¹⁰
Βιβλιογραφική ανασκόπηση	Επικέντρωση στο Θεωρητικό και ερευνητικό χαρακτήρα της ποιότητας ζωής ασθενών με ηπατίτιδα C.	Κατσάνος και συν. (2001)¹¹¹
Βιβλιογραφική ανασκόπηση	Αναφορά στα εργαλεία εκτίμησης της ποιότητας ζωής ασθενών με φλεγμονώδεις εντεροπάθειες και στην αποτελεσματικότητα των ιατρικών παρεμβάσεων.	Μουζάς και συν. (2001)¹¹¹
Βιβλιογραφική ανασκόπηση	Θεωρητική προσέγγιση της ποιότητας ζωής, με έμφαση στην παιδιατρική.	Νάκου (2001)⁵²
Βιβλιογραφική ανασκόπηση	Εννοιολογικές και ερευνητικές προσεγγίσεις της ποιότητας ζωής ατόμων με ψυχικές διαταραχές.	Οικονόμου και συν. (2001)⁵⁷

Πίνακας 5

Συνέχεια

Είδος εργασίας	Αντικείμενο εργασίας	Βιβλιογραφική αναφορά
Ερευνητική εργασία	Αξιολόγηση της σχετιζόμενης με την υγεία ποιότητας ζωής ασθενών με ΙΦΠΕ με τα εργαλεία «IBDQ» και «SF-36».	Pallis et al. (2001)¹¹³
Ερευνητική εργασία	Μετάφραση, εφαρμογή και αξιολόγηση του εργαλείου «IBDQ».	Πάλλης και συν. (2001)¹¹⁴
Επιστημονικό σύγγραμμα	Κριτική προσέγγιση της ποιότητας ζωής από ψυχο-κοινωνική και ιατρική σκοπιά.	Σαρρής (2001)²⁷
Βιβλιογραφική ανασκόπηση	Κριτική προσέγγιση των ζητημάτων που αφορούν στην ποιότητα ζωής των νεφροπαθών.	Σαρρής και συν. (2001)¹¹⁵
Βιβλιογραφική ανασκόπηση	Παρουσίαση της Θεωρίας της ΚΠΛ και των μηχανισμών επίδρασης της νόσου στην ποιότητα ζωής.	Σαρρής και συν. (2001)¹¹⁶
Ερευνητική εργασία	Διερεύνηση της ποιότητας ζωής με το εργαλείο «SF-36».	Υφαντόπουλος και συν. (2001)¹¹⁷
Βιβλιογραφική ανασκόπηση	Θεωρητική και ερευνητική προσέγγιση της σχετιζόμενης με την υγεία ποιότητας ζωής.	Υφαντόπουλος και συν. (2001)¹¹⁸
Βιβλιογραφική ανασκόπηση	Θεωρητικό και ερευνητικό αντικείμενο της σχετιζόμενης με την υγεία ποιότητας ζωής.	Υφαντόπουλος και συν. (2001)¹¹⁹
Άρθρο σύνταξης	Ιστορική αναδρομή στην έννοια της ποιότητας ζωής και ανασκόπηση της έννοιας της κοινωνικής ποιότητας ζωής.	Υφαντόπουλος (2001)¹²⁰
Άρθρο τεχνικής	Μετάφραση, εφαρμογή και αξιολόγηση του εργαλείου «EQ-5D».	Υφαντόπουλος (2001)¹²¹

Πίνακας 5
Συνέχεια

Είδος εργασίας	Αντικείμενο εργασίας	Βιβλιογραφική αναφορά
Ερευνητική εργασία	Μετάφραση, εφαρμογή και αξιολόγηση του εργαλείου μέτρησης της ποιότητας ζωής «EQ-15D».	Υφαντόπουλος (2001)¹²²
Βιβλιογραφική ανασκόπηση	Προσέγγιση της έρευνας της ποιότητας ζωής βάσει των «QALYS».	Υφαντόπουλος (2001)¹²³ (2001)¹¹⁴
Ερευνητική εργασία	Αξιολόγηση της ποιότητας ζωής ατόμων με αορτοστεφανιαία παράκαμψη με το εργαλείο «MACNEW».	Μερκούρης και συν. (2002)¹²⁴

αυτές οι οποίες έγκεινται στην αναγκαιότητα επίτευξης δημοσιονομικής και προγραμματικής λογοδοσίας και προσφυγής στην αξιολόγηση των αποτελεσμάτων για τη συνεχή βελτίωσή τους απορρέουν από τη λεγόμενη επανάσταση της δεκαετίας του '80 για την ποιότητα και τη μεταρρυθμιστική κίνηση της αμέσως επόμενης, που φέρουν στο επίκεντρο ζητήματα, όπως η έμφαση στις εκροές και τα αποτελέσματα (σχήμα 3), στην καθοδήγηση βάσει εξατομικευμένων στόχων και τη διαχείριση των αποτελεσμάτων¹⁰⁰.

Σχήμα 3

Μοντέλο αξιολόγησης εστιασμένο στα αποτελέσματα

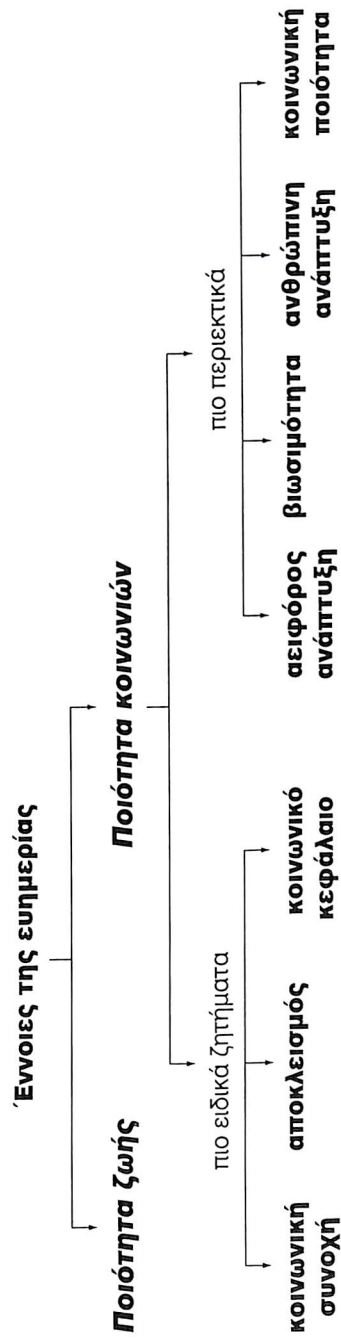
	Πρότυπο	
	Απόδοσης	Αξιών
	Αποτελέσματα Οργανωτικής Απόδοσης	Αποτελέσματα Οργανωτικών Αξιών
Εστίαση		
Οργάνωση		
Άτομο	Αποτελέσματα Ατομικής Απόδοσης	Αποτελέσματα Ατομικών Αξιών

Πηγή: Schalock (2004)⁹⁸.

Εν κατακλείδι, οι προκλήσεις αυτές, οι οποίες τονίζουν την αναγκαιότητα απόδοσης και αποτελεσματικότητας των κοινωνικών πολιτικών και παρεμβάσεων και επαναπροσδιορίζουν τις κατευθύνσεις της έρευνας για την ποιότητα ζωής, συνυφαίνονται με την ανάδυση εννοιών που προσεγγίζουν την ευημερία, τόσο από στενή προσωπική (social well-being), όσο και ευρύτερη κοινωνικο-θεσμική σκοπιά (societal well-being) (σχήμα 4) και συντείνουν σαφώς προς την έννοια της ποιότητας των κοινωνιών (quality of societies)¹⁰¹, όπως:

- Η βιωσιμότητα (livability), η αξιολόγηση της οποίας συνίσταται στην εκτίμηση αφενός, των δεικτών εισροών, που αντικατοπτρίζουν την έκταση της κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης μιας κοινωνίας και αφετέρου, των δεικτών εκροών που αντανakλούν το βαθμό ευημερίας των ατόμων που διαβιούν εντός της κοινωνίας αυτής¹⁰².
- Η αιφόρος ανάπτυξη (sustainable development), η οποία έχει αναχθεί σε βασικό στοιχείο της κοινωνικής ανάπτυξης (societal development), καθώς ενσωματώνει περισσότερο «μάκρο-διαστάσεις» της κοινωνικής ευημερίας και εμπεριέχει τις έννοιες εκείνες που αντανakλούν ειδικές σκοπιές της ποιότητας μιας κοινωνίας, όπως η κοινωνική συνοχή (social cohesion), το κοινωνικό κεφάλαιο (social capital) και η κοινωνική ενσωμάτωση (social integration) ή κοινωνικός αποκλεισμός (social exclusion)¹⁰³.
- Η ανθρώπινη ανάπτυξη (human development), ως η προσέγγιση εκείνη της ανθρώπινης ευημερίας, που έχει ως κεντρικό άξονα και σημείο αναφοράς το ίδιο το άτομο¹⁰⁴ και αντανakλάται σε κοινωνικούς δείκτες που αφορούν, τόσο στην προσωπική, όσο και ευρύτερη οικονομική και ψυχο-κοινωνική του ανάπτυξη¹⁰⁵.
- Η κοινωνική ποιότητα ζωής, η οποία αφορά περισσότερο στις διεργασίες εκείνες που διαμορφώνουν τις κοινωνικές σχέσεις, τη συλλογικότητα και την κοινωνική συμμετοχή, ενσωματώνει τις παραπάνω έννοιες της κοινωνικής συνοχής και της ανθρώπινης ανάπτυξης και προσεγγίζεται από τη σκοπιά των θεσμικών χαρακτηριστικών μιας κοινωνίας, καθώς και υπό το πρίσμα των επικρατούντων αντικειμενικών και υποκειμενικών συνθηκών¹⁰⁶.

Σχήμα 4
Έννοιες της ευημερίας

Πηγή: Beck et al. (2001)⁹⁹.

6. Συμπεράσματα

Οι κοινωνικο-οικονομικές και πολιτικές αλλαγές και μεταμορφώσεις της δεκαετίας του '70 συνέβαλαν στην ανάπτυξη και την καθιέρωση της έρευνας για την ευημερία και τις συνθήκες διαβίωσης και τη συνακόλουθη πραγματοποίηση μιας σειράς μελετών και συγκριτικών ερευνητικών προγραμμάτων από διεθνείς και εθνικούς ερευνητικούς οργανισμούς, οι οποίες καλύπτουν, τόσο υποκειμενικές, όσο και αντικειμενικές διαστάσεις της ποιότητας ζωής.

Η σύγχρονη θεωρητική και εννοιολογική προσέγγιση των ζητημάτων που άπτονται της ποιότητας ζωής αποτυπώνει την προσπάθεια των περισσότερων θεωρητικών και εμπειρικών ερευνητών του εν λόγω επιστημονικού αντικείμενου να προσδώσουν σ' αυτό ένα ιδιαίτερος ολιστικό περιεχόμενο, χωρίς όμως να προβαίνουν στην κατασκευή ενός ακριβούς ορισμού, επιστημονικά και κοινωνικά αποδεκτού. Επίσης, παρόλο που οι σύγχρονες αυτές προσεγγίσεις τονίζουν την αναγκαιότητα ολιστικής αξιολόγησης της ποιότητας ζωής, οι περισσότερες προσπάθειες που απαντώνται σε εθνικό επίπεδο αφορούν σε συγκεκριμένες, είτε αντικειμενικές, είτε υποκειμενικές εκφάνσεις αυτής.

Οστόσο, ανεξαρτήτως των ορισμών και των ερμηνειών που έχουν αποδοθεί στην ποιότητα ζωής στα πλαίσια των διαφορετικών προσεγγίσεων που έχουν αναπτυχθεί για την αξιολόγησή της (πίνακας 6), οι περισσότεροι ερευνητές θεωρούν την υποκειμενική διάστασή της κυρίαρχη στον προσδιορισμό της, καθώς οι προσωπικές αντιλήψεις και αξίες των ίδιων των ατόμων συνιστούν μια από τις σημαντικότερες πτυχές της ποιότητας ζωής, τόσο από οικονομική, όσο και κοινωνικο-ψυχολογική σκοπιά¹²⁵.

Μάλιστα, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '80 η έρευνα για την ποιότητα ζωής είχε υποστηριχθεί ότι θα έπρεπε να επικεντρωθεί σε ζητήματα προσδιορισμού¹²⁶:

- Της έκτασης στην οποία η ευτυχία και η ικανοποίηση συνιστούν ατομικές «κατασκευές» και του βαθμού στον οποίο αυτές αποτελούν απάντηση στις αντιλαμβανόμενες κοινωνικές συνθήκες.
- Της δυνατότητας διαχείρισης των συναισθημάτων αυτών μέσω ψυχολογικών και συναισθηματικών θεραπειών χωρίς αλλαγή στην ατομική κοινωνική κατάσταση.
- Των προοπτικών γεφύρωσης των κοινωνικών διαδικασιών που συμβαίνουν σε μακρο-επίπεδο και των κοινωνικών συναισθημάτων που βιώνονται σε μικρο-επίπεδο.

Πίνακας 6
Η εξέλιξη των προσεγγίσεων για την ποιότητα ζωής

Ορισμοί - ερμηνείες	Βιβλιογραφική αναφορά
Έκφραση της κοινωνικής ανάπτυξης ως άθροισμα της ευημερίας των ατόμων και του βαθμού εκπλήρωσης των ατομικών στόχων και επιθυμιών	Gerson (1978)⁶
Βαθμός ικανοποίησης των ανθρώπινων αναγκών	Hornquist (1982)⁵¹
Δείκτης της κοινωνικής και ψυχολογικής ευημερίας	Levine (1985)²⁵
Πολυδιάστατη έννοια η οποία αντικατοπτρίζει μακρο-κοινωνικές και μικρο-ατομικές σκοπιές της καθημερινής ζωής, οι οποίες λαμβάνουν έντονα αλληλοεπιδρώμενο αντικειμενικό και υποκειμενικό χαρακτήρα	Bowling (1996)³¹
Μεταβλητή που απαιτεί για την κατανόηση της την προσφυγή τόσο σε κοινωνικο-οικονομικούς δείκτες όσο και σε μετρήσεις της προσωπικής ευεξίας	Diener και Suh (1997)⁵
Προσωπική αντίληψη ενός ατόμου για τη θέση του μέσα στο κοινωνικό του περιβάλλον σε σχέση με τους στόχους και τις προσδοκίες του, η οποία και προσδιορίζεται από τη σωματική, ψυχο-συναισθηματική και κοινωνική του υγεία και ευεξία	The WHOQOL Group (1998)²⁹
Αποτέλεσμα των θεσμών και των αγαθών που διασφαλίζει μια κοινωνία για τους πολίτες της σε πολιτικό επίπεδο και σε ατομικό της προσωπικής πνευματικής, κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης	Lawton, Winter, Kleban και Ruckdeschel (1999)¹⁰⁷
Κοινωνικός δείκτης με αντικειμενικό και υποκειμενικό χαρακτήρα	Berman και Phillips (1999)⁴⁵

Πίνακας 6

Συνέχεια

Ορισμοί - ερμηνείες	Βιβλιογραφική αναφορά
Έκφραση των συσσωρευμένων αισθημάτων ευχαρίστησης ή δυσαρέσκειας στα πλαίσια της ατομικής, υποκειμενικής εκτίμησης της ζωής, η οποία προσδιορίζεται από το βαθμό ικανοποίησης των βιολογικά κληρονομούμενων αναγκών	<i>Heylighen και Bernheim (2000a)</i> ³⁴ <i>Heylighen και Bernheim (2000b)</i> ³⁵
Φαινόμενο που εμπερικλείει τους αντικειμενικούς δείκτες κοινωνικής ανάπτυξης και τους υποκειμενικούς ψυχο-συναισθηματικούς ευεξίας	<i>Σαρχής (2001)</i> ²⁷
Έννοια η οποία και συντίθεται, τόσο από οικονομική, όσο και από ψυχο-κοινωνική σκοπιά περισσότερο από τις προσωπικές αξίες και αντιλήψεις των ίδιων των ατόμων	<i>Schalock et al. (2002)</i> ¹⁰⁵
Δείκτης της υποκειμενικής ευημερίας και της ικανοποίησης από τη ζωή, διακριτός από τους κοινωνικούς δείκτες, αλλά σε συνεχή αλληλεπίδραση μ' αυτούς.	<i>Bowling et al. (2004)</i> ³⁰

Ακόμη και στα πλαίσια της οικονομικής εκείνης προσέγγισης που προβάλλει τις υλικές συνθήκες διαβίωσης σε βασικό δείκτη της ανθρώπινης ευτυχίας και ευημερίας, η ταυτόχρονη προσφυγή στους αντιπροσωπευτικούς της ψυχο-κοινωνικής ευεξίας δείκτες, θεωρείται αναγκαία για την αποτελεσματική εκτίμηση της ποιότητας ζωής και την ερμηνεία των αναντιστοιχιών που απαντώνται μεταξύ απόλυτων κοινωνικο-οικονομικών δεικτών και σχετικών ψυχο-συναισθηματικών.

Ως αποτέλεσμα, σε βασικό σκοπό της έρευνας για την ποιότητα ζωής έχει αναχθεί η διερεύνηση των παραμέτρων εκείνων της καθημερινής ζωής που την προσδιορίζουν, των διαστάσεων αυτών των παραμέτρων και της σχέσης μεταξύ των υποκειμενικών και αντικειμενικών δεικτών εκτίμησής της με το επίπεδο της ψυχοσωματικής και κοινωνικής υγείας¹²⁷. Η επάρκεια υλικών και κοινωνικών πόρων αφορά ακριβώς στην αντικειμενική διάσταση της ποι-

ότητας ζωής, ενώ η προσωπική εκτίμηση και η εμπειρία των ίδιων των ατόμων για τη ζωή τους και συγκεκριμένα αναφορικά με το επίπεδο διαβίωσης, τις συνθήκες στέγασης, το εισόδημα, τα κοινωνικά δίκτυα, την εργασία και την κατάσταση υγείας, συνιστά την υποκειμενικά βιώμενη διάσταση αυτής¹¹⁸.

Επομένως, η αναγκαιότητα αξιολόγησης, τόσο των θεσμικών δομών και γενικότερα του επιπέδου ανάπτυξης μιας κοινωνίας, όσο και του βαθμού ανταπόκρισης προγραμμάτων, μέτρων και πολιτικών σε προκαθορισμένους στόχους έχει οδηγήσει στην προσφυγή σε δείκτες απόδοσης που προσεγγίζουν την ποιότητα ζωής από αντικειμενική σκοπιά. Αντίθετα, η αναγκαιότητα αξιολόγησης των προσωπικών βιωμάτων και αντιλήψεων των ίδιων των ατόμων αναφορικά με τις συνθήκες που χαρακτηρίζουν τη ζωή τους περισσότερο από μια ψυχο-κοινωνική και λιγότερο κοινωνικο-πολιτική σκοπιά έχει συντείνει στη χρήση δεικτών της υποκειμενικά βιώμενης ποιότητας ζωής.

Ωστόσο, η ολιστική προσέγγιση της ποιότητας ζωής σε επίπεδο ατόμων και σε επίπεδο κοινωνιών απαιτεί την ενσωμάτωση της δυναμικής καθεμίας από τις παραπάνω αντιλήψεις στα πλαίσια πολιτικών και ερευνών εκτίμησης και προαγωγής της, τη στιγμή μάλιστα που καθίσταται σαφές ότι η αποτελεσματικότητα των εκάστοτε πολιτικών βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης συναρτάται άμεσα με την αναγωγή της ποιότητας ζωής αυτής καθ' αυτής σε σημείο αναφοράς και καθοδήγησης. Για τους ίδιους τους σχεδιαστές κοινωνικών και υγειονομικών πολιτικών και τους εμπλεκόμενους επαγγελματίες ο προσανατολισμός στην επιστημονική εμπειρική και θεωρητική γνώση αναφορικά με την ποιότητα ζωής και τις μεθόδους διερεύνησής της μπορεί να συμβάλει σημαντικά στη μεγιστοποίηση της απόδοσης και την επιτυχία των παρεμβάσεών τους.

Σημειώσεις

1. Dissart J.C. and Deller S.C., «Quality of life in the planning literature», *Journal of Planning Literature* 15 (1), 2000, σελ. 135-161.
2. Θεοδώρου Μ., Σαρρής Μ. και Σούλης Σ., *Συστήματα Υγείας*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 2001.
3. Wong G.K.M., «Quality of life of the elderly Singapore's multi-racial society», *International Journal of Social Economics* 30 (3), 2003, σελ. 302-319.
4. Αριστοτέλης, *Απαντα - Ηθικά Νικομάχεια Α'* (μτφρ.: Μεταφραστική Ομάδα Κάκτου), εκδ. Κάκτος, Αθήνα, 1993.

5. Diener E. and Sue E., «Measuring quality of life: Economic, social and subjective indicators», *Social Indicators Research* 40, 1997, σελ. 189-216.
6. Gerson E.M., «On quality of life», *American Sociological Review* 41, 1976, σελ. 793-806.
7. Noack H., «Conceptualizing and measuring health», in B. Badura and I. Kickbusch (eds), *Health promotion research. Towards a new social Epidemiology*. World Health Organization, Regional Office for Europe, Copenhagen, 1987.
8. Birnbacher D., «Quality of life-Evaluation or description?», *Ethical Theory and Moral Practice* 2, 1999, σελ. 25-36.
9. Erikson R., «Descriptions of inequality: The Swedish approach to welfare research», in M. Nussbaum and A. Sen (eds), *The Quality of Life*, Oxford University Press, Oxford, 1993.
10. Vogel J., «Strategies and traditions in Swedish social reporting: A 30 year experience», *Social Indicators Research* 58, 2002, σελ. 89-113.
11. Veenhoven R., «Why social policy needs subjective indicators», *Social Indicators Research* 58, 2002, σελ. 33-45.
12. Lane R.E., «Quality of life and quality of persons: A new role for government», *Political Theory* 22 (2), 1994, σελ. 219-252.
13. Johansson S., «Conceptualizing and measuring quality of life for national policy», *Social Indicators Research* 58, 2002, σελ. 13-32.
14. Spautz M.A., «The socio-economic gap», *Social Indicators Research* 1 (2), 1972, σελ. 211-229.
15. Haas B.K., «A multidisciplinary concept analysis of quality of life», *Western Journal of Nursing Research* 21 (6), 1999, σελ. 728-742.
16. Organization for Economic Cooperation and Development, *Measuring social well-being: A progress report on the development of social indicators*, OECD, Paris, 1976.
17. Diener E. and Sue E., «Measuring quality of life: Economic, social and subjective indicators», *Social Indicators Research* 40, 1997, σελ. 189-216.
18. Organization for Economic Cooperation and Development, *The OECD list of social indicators*, OECD, Paris, 1982.
19. Organization for Economic Cooperation and Development, *Society at a glance*, OECD social indicators, OECD, Paris, 2005 (<http://213.253.134.29/oecd/pdfs/browseit/8105031E.PDF>).
20. Farquhar M., «Elderly people's definitions of quality of life», *Social Science and Medicine* 41 (10), 1995, σελ. 1439-1446.
21. Meeberg G.A., «Quality of life: a concept analysis», *Journal of Advanced Nursing* 18 (1), 1993, σελ. 32-38.
22. Anderson K.L. and Burckhardt C.S., «Conceptualization and measurement of quality of life as an outcome variable for health care intervention and research», *Journal of Advanced Nursing* 29 (2), 1999, σελ. 298-306.
23. Bowling A., «What things are important in people's lives? A survey of the public's judgments to inform scales of health related quality of life», *Social Science and Medicine* 41 (10), 1995, σελ. 1447-1462.

24. Schalock R.L., Bonham G.S. and Marchand C.B., «Consumer based quality of life assessment: a path model of perceived satisfaction», *Evaluation and Program Planning* 23, 2000, σελ. 77-88.

25. Levine S., «The changing terrains in medical sociology: Emergent concern with quality of life», *Journal of Health and Social Behavior* 28 (1), 1987, σελ. 1-6.

26. Veenhoven R., «Why social policy needs subjective indicators», *Social Indicators Research* 58, 2002, σελ. 33-45.

27. Σαρρής Μ., *Κοινωνιολογία της υγείας και ποιότητα ζωής*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 2001.

28. Diener E. and Sue E., «Measuring quality of life: Economic, social and subjective indicators», *Social Indicators Research* 40, 1997, σελ. 189-216.

29. The WHOQOL Group, «The World Health Organization quality of life assessment (WHOQOL): Development and general psychometric properties», *Social Science and Medicine* 46 (12), 1998, σελ. 1569-1585.

30. Bowling A. and Gabriel Z., «An integrational model of quality of life in older age. Results from the ESRC/MRC HSRC quality of life survey in Britain», *Social Indicators Research* 69, 2004, σελ. 1-36.

31. Bowling, A., «The effects of illness on quality of life: Findings from a survey of households in Great Britain», *Journal of Epidemiology and Community Health* 50, 1996, σελ. 149-55.

32. Easterly W., «Life during growth», *Journal of Economic Growth* 4, 1999, σελ. 239-276.

33. Osberg L. and Sharpe A., «International comparisons of trends in economic well-being», *Social Indicators Research* 58, 2002, σελ. 349-382.

34. Heylighen F. and Bernheim J., «Global progress I: Empirical evidence for ongoing increase in quality-of-life», *Journal of Happiness Studies* 1, 2000a, σελ. 323-349.

35. Heylighen F. and Bernheim J., «Global progress II: Evolutionary mechanisms and the side effects», *Journal of Happiness Studies* 1, 2000b, σελ. 351-374.

36. Sirgy J.M., «Materialism and quality of life», *Social Indicators Research* 43, 1998, σελ. 227-260.

37. Scott A., Shiell A. and Madeleine K., «Is general practitioner decision making associated with patient socio-economic status?», *Social Science and Medicine* 42 (1), 1996, σελ. 35-46.

38. Frank R.H., «Frames of reference and the quality of life», *The American Economic Review* 79 (2), 1989, σελ. 80-85.

39. Diener E. and Fujita F., «Resources, personal strivings, and subjective well-being: A nomothetic and idiographic approach», *Journal of Personality and Social Psychology* 68 (5), 1995, σελ. 926-35.

40. Μπουραντάς Δ., *Μάνατζμεντ*, εκδ. Μπένο, Αθήνα, 2002.

41. Καριώτης Π., *Management υπηρεσιών υγείας και βιοϊατρική τεχνολογία*, εκδ. Euroclinica, Αθήνα, 1992.

42. Bowling A., Banister D., Sutton D., Evans O. and Windsor J., «A multidimensional model of the quality of life in older age», *Aging and Mental Health* 6 (4), 2002, σελ. 355-371.
43. Berger-Schmitt, R. and Noll H., *Conceptual Framework and Structure of a European System of Social Indicators*, EuReporting Working Paper no 9, Subproject «European System of Social Indicators», Centre for Survey Research and Methodology (ZUMA), Social Indicators Department, Mannheim, 2000 (http://www.gesis.org/en/social_monitoring/social_indicators/Data/EUSI/pdf_files/paper9.pdf).
44. Amsterdam Declaration on the Social Quality of Europe, 1997 (<http://www.socialquality.nl/site/index.html>)
45. Berman Y. and Phillips D., «Indicators of social quality and social exclusion at national and community level», *Social Indicators Research* 50, 1999, σελ. 329-350.
46. Gössweiner V., Pfeiffer C. and Richter R., *Quality of life and social quality*, EuReporting, Working Paper no12, Subproject «Stocktaking of Comparative Databases Survey Research», Paul Lazarsfeld Gesellschaft für Sozialforschung (PLG), Vienna, 2000.
47. Van der Maesen L.J.G. and Walker A.C., *Social quality: The theoretical state of affairs*, European Foundation on Social Quality, Amsterdam, 2002 (http://www.socialquality.nl/site/ima/theory_state_of_affairs.pdf).
48. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Ατζέντα κοινωνικής πολιτικής*, Γενική Διεύθυνση Απασχόλησης, Εργασιακών Σχέσεων και Κοινωνικών Υποθέσεων, Υπηρεσία Επίσημων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Λουξεμβούργο, 2000.
49. Σακελλαρόπουλος Θ., *Υπερεθνικές κοινωνικές πολιτικές την εποχή της παγκοσμιοποίησης*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2001.
50. Τσιάκαλος Γ., «Κοινωνικός αποκλεισμός: Ορισμοί, πλαίσιο και σημασία», στο: Κασιμάτη Κ. (επιμ.), *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2002
51. Hornquist J.O., «Quality of life: concept and assessment», *Scandinavian Journal of Social Medicine* 18 (1), 1990, σελ. 69-79.
52. Νάκου Σ., «Η εκτίμηση της ποιότητας ζωής στο χώρο της υγείας. Εφαρμογές στην παιδιατρική», *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής* 18 (34), 2001, σελ.254-266.
53. Rosenberg R., «Quality of life, ethics, and philosophy of science», *Nordic Journal of Psychiatry* 46, 1992, σελ. 75-77.
54. Ziller R., «Self-other orientations and quality of life», *Social Indicators Research* 1, 1974, σελ. 301-327.
55. World Health Organization, *World health report- mental health- new understanding, new hope*, World Health Organization. Regional Office for Europe, Copenhagen, 2001.
56. Tarlov A.R., «Social determinants of health, the sociobiological translation», in: D. Blane, E. Brunner and R. Wilkinson (eds), *Health and social organization*, Routledge, London, 1996.

57. Οικονόμου Μ., Κοκκώση Μ., Τριανταφύλλου Ε. και Χριστοδούλου Γ. «Ποιότητα ζωής και ψυχική υγεία. Εννοιολογικές προσεγγίσεις, κλινικές εφαρμογές και αξιολόγηση», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής* 18 (3), 2001, σελ. 239-253.
58. World Health Organization, *Strategic Action Plan for the Health of Women in Europe*, World Health Organization, Regional Office for Europe, Copenhagen, 2001.
59. Fayers P.M. and Sprangers A.G.M., «Understanding self-rated health», *Lancet* 356, 2002, σελ. 187-188.
60. European Commission, *The social situation in the European Union 2004*, Directorate-General for Employment and Social Affairs. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 2004.
61. European Commission, *The social situation in the European Union 2003*, Directorate-General for Employment and Social Affairs. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 2003.
62. Petrucci A. and Schifini D' Andrea S., «Quality of life in Europe: Objective and subjective indicators», *Social Indicators Research* 60, 2002, σελ. 55-88.
63. European Commission, Eurobarometer (http://europa.eu.int/comm/public_opinion/index_en.htm).
64. European Commission, Central and Eastern Eurobarometer (CEEB) (http://europa.eu.int/comm/public_opinion/archives/ceeb_en.htm).
65. Eurobarometer 62, *Public opinion in the European Union*, October - November 2004, European Coordination Office, Brussels, 2005 (http://europa.eu.int/comm/public_opinion/archives/eb/eb62/eb_62_en.pdf).
66. Eurobarometer 61, *Public opinion in the European Union*, February - March 2004, European Coordination Office, Brussels, 2005 (http://europa.eu.int/comm/public_opinion/archives/eb/eb61/eb61_first_res_en.pdf).
67. *The European Community Household Panel* (ECHP) (<http://forum.europa.eu.int/irc/dsis/echpanel/>).
68. European Commission - Eurostat, *ECHP UDB manual. European Community Household Panel. Longitudinal users' database. Waves 1 to 8. Survey years 1994 to 2001*, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 2003 (http://forum.europa.eu.int/irc/Download/k6elAOJBmrGtp9pEsrpFEcAxotN5oGploFLSqDpg9e7G6E-WFY6GrX1q6x/Manual_PAN168-200312.pdf).
69. *BHPS overview* (<http://www.iser.essex.ac.uk/ulsc/bhps/overview/>).
70. Taylor M.F., Brice J., Buck N. and Prentice-Lane E., *British Household Panel Survey user manual volume A: Introduction, technical report and appendices*, University of Essex, Colchester, 2001 (http://iserwww.essex.ac.uk/ulsc/bhps/doc/pdf_versions/volumes/bhpsvola.pdf).
71. *European Social Survey* (<http://www.europeansocialsurvey.org/>).
72. *EuReporting, Towards a European System of Social Reporting and Welfare Measurement* (http://www.gesis.org/en/social_monitoring/social_indicators/EU_Reporting/).

73. Hudler M. and Richter R., «Cross-national comparison of the quality of life in Europe: Inventory of surveys and methods», *Social Indicators Research* 58, 2002, σελ. 217-228.
74. Delhey J., Bohnke P., Habich R. and Zapf, W., «Quality of life in a European perspective: The EUROMODULE as a new instrument for comparative welfare research», *Social Indicators Research* 58, 2002, σελ. 163-176.
75. Hudler M. and Richter R., *State of the Art of Surveys on Social Reporting in Western and Eastern Europe*, EuReporting Working Paper no 7, Subproject «Stocktaking of Comparative Databases Survey Research», Paul Lazarsfeld Gesellschaft für Sozialforschung (PLG), Vienna, 2000 (<http://members.aon.at/plg/eureporting/richter.pdf>).
76. Servais M.A., *Overview of HRS public data files for cross-sectional and longitudinal analysis*, Survey Research Center Institute for Social Research, University of Michigan, Ann Arbor, 2004 (<http://hrsonline.isr.umich.edu/docs/dmgt/OverviewofHRSPublicData.pdf>).
77. *Health and lifestyle of people aged 50 and over*, English Longitudinal Study of Ageing (ELSA) (http://www.natcen.ac.uk/elsa/docs/SURVEY%20LEAFLET_rev_5.5_FINAL.pdf).
78. *SHARE, Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe* (<http://www.share-project.org/>).
79. Borsch-Supan A., Jurges H. and Lipps O., «SHARE-Measuring the ageing process in Europe», *ZUMA-Nachrichten* 53, 2003, σελ. 96-113 (http://www.gesis.org/Publikationen/Zeitschriften/ZUMA_Nachrichten/documents/pdfs/53/10_share.pdf).
80. Borsch-Supan A., «Introduction», in: A. Borsch-Supan, A. Brugiavini, H. Jurges, J. Mackenbach, J. Siegrist and G. Weber (eds), *Health, Ageing and Retirement in Europe. First results from the Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe*, Mannheim Research Institute for the Economics of Aging, Mannheim, 2005.
81. *ISSP / International Social Survey Programme* (<http://www.issp.org/>).
82. *ISSP / International Social Survey Programme. A short Introduction to the ISSP* (http://www.gesis.org/en/data_service/issp/index.htm).
83. *Mission statement and goals of the World Values Survey Association. A non-profit Association seated in Stockholm, Sweden*, World Values Survey (<http://www.worldvaluessurvey.org/organization/constitution.pdf>).
84. *World Values Survey* (<http://www.icpsr.umich.edu>).
85. *European Values Survey* (<http://www.europeanvalues.nl/index2.htm>).
86. *ESDS International, European Values Survey* (<http://www.esds.ac.uk/International/access/evs.asp>).
87. *Introduction. Short Description. History. Where are we going?* (<http://www.lisproject.org/introduction/history.htm>).
88. *Luxembourg Employment Study* (<http://www.lisproject.org/lestechedoc.htm>).
89. Marshall G.N., Burnam A., Koegel P., Sullivan G. and Bernadette B., «Objective life circumstances and life satisfaction: Results from the course of

homelessness study», *Journal of Health and Social Behavior* 37 (1), 1996, σελ. 44-58.

90. Eid M. and Diener E., «Global judgments of subjective well-being: Situational variability and long-term stability», *Social Indicators Research* 65, 2004, σελ. 245-277.

91. Shen S.M. and Lai Y.L., «Optimally scaled quality of life indicators», *Social Indicators Research* 44, 1998, σελ. 225-254.

92. Bramston P., Pretty G. and Chipuer H., «Unravelling subjective quality of life: An investigation of individual and community determinants», *Social Indicators Research* 59, 2002, σελ. 261-274.

93. Rogerson R.J., «Environmental and health-related quality of life: Conceptual and methodological similarities», *Social Science and Medicine* 41 (10), 1995, σελ. 1373-1382.

94. Bowling A. and Windsor J., «Towards the good life: A population survey of dimensions of quality of life», *Journal of Happiness Studies* 2, 2001, σελ. 55-81.

95. Noll, H., *Social indicators and social reporting: The international experience*, Final report Symposium on Measuring Well-Being and Social Indicators. Canadian Council on Social Development, 1996 (<http://www.ccsd.ca/noll1.htm>).

96. Bernhard J., Lowy A., Mathys N., Herrmann R. and Hurny C., «Health related quality of life: A changing construct?», *Quality of Life Research* 13, 2004, σελ. 1187-1197.

97. Κυριαζή Ν., *Η κοινωνιολογική έρευνα*, Ελληνικές Επιστημονικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1998.

98. Diener E., «Assessing subjective well-being: Progress and opportunities», *Social Indicators Research* 31, 1994, σελ. 103-157.

99. Lepper H., «Use of other-reports to validate subjective well-being measures», *Social Indicators Research* 44, 1998, σελ. 367-379.

100. Schalock R., «The concept of quality of life: what we know and do not know», *Journal of Intellectual Disability Research* 48 (3), 2004, σελ. 203-216.

101. Beck W., Keizer, M., van der Maesen, L.J.G. and Phillips, D., *General paper on behalf of the first plenary meeting of the network «Indicators Social Quality»*, European Foundation on Social Quality, Amsterdam, 2001 (http://www.socialquality.nl/site/ima/General_Paper.pdf).

102. Veenhoven, R., «Happy life-expectance: A comprehensive measure of quality-of-life in nations», *Social Indicator Research* 39, 1996, σελ. 1-58.

103. Noll H., «Towards a European system of social indicators: A theoretical framework and system architecture», *Social Indicators Research* 58, 2002, σελ. 47-87.

104. Doraid M., «Analytical tools for human development, Human Development Report Office, United Nations Development Programme (UNDP), 1997 (<http://hdr.undp.org/statistics/indices/tools.cfm>).

105. Boelhouwer J., «Quality of life and living conditions in the Netherlands», *Social Indicators Research* 58, 2002, σελ. 115-140.

106. Van der Maesen L.J.G. and Kaiser M., *European network on indicators for social quality*, Working Paper «From theory to practice», European Foundation on Social Quality, Amsterdam, 2002 (http://www.socialquality.nl/site/ima/Working_Paper_1pdf).
107. Στεργίου Γ.Σ., «Ποιότητα ζωής και αντιυπερτασική θεραπεία. Πολύ συζήτηση, λίγη ουσία», *Ιατρική* 70 (2), σελ. 114-122.
108. Αργυριάδου Σ., Μελισσοπούλου Χ., Κρανιά Ε., Χαρίση Α., Παχούμη Χ., Λυγιδάκης Χ. και συν., «Ηλικιωμένοι και ποιότητα ζωής: Εκτίμηση καθημερινών δραστηριοτήτων και κοινωνικής κατάστασης σε άτομα με γνωστικές και συναισθηματικές διαταραχές», *Πρωτοβάθμια Φροντίδα Υγείας* 11 (2), 1999, σελ. 114-122.
109. Κατσάνος Κ.Χ. και Τσιάνος Ε.Β., «Βασικές αρχές μελέτης με ερωτηματολόγιο της ποιότητας ζωής των ασθενών με ιδιοπαθή φλεγμονώδη πάθηση του εντέρου», *Ιατρική* 76 (3), 1999, σελ. 238-247.
110. Βαλάσση-Αδάμ Ε., «Κλινική εκτίμηση της ποιότητας ζωής», *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής* 18 (3), 2001, σελ. 216-217.
111. Κατσάνος Κ.Χ. και Τσιάνος Ε.Β., «Βασικές αρχές μελέτης με ερωτηματολόγιο της ποιότητας ζωής στην ηπατίτιδα C», *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής* 18 (3), 2001, σελ. 272-278.
112. Μουζάς Γ.Α. και Πάλλης Α.Γ., «Η εκτίμηση της ποιότητας ζωής στις φλεγμονώδεις εντεροπάθειες, με ειδικά ερωτηματολόγια. Το παράδειγμα των χειρουργικών επεμβάσεων», *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής* 18 (3), 2001, σελ. 267-271.
113. Pallis A.G., Vlachonikolis G. and Mouzas I.A., «Assessing health-related quality of life in patients with inflammatory bowel disease, in Crete, Greece», *BMC Gastroenterology* 2 (1), σελ. 1-8.
114. Πάλλης Α.Γ., Βλαχονικολής Ι.Γ., Μάντζαρης Γ., Λεοντίδης Χ., Γιανναδάκη Ε. και Μουζάς Ι.Α., «Μετάφραση και στάθμιση του Inflammatory Bowel Disease Questionnaire», *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής* 18 (3), 2001, σελ. 297-302.
115. Σαρρής Μ. και Σούλης Σ., «Ποιότητα ζωής αιμοκαθαρόμενων και μεταμοσχευμένων νεφροπαθών. Μια κριτική προσέγγιση», *Ιατρική* 79 (2), 2001, σελ. 158-163.
116. Σαρρής Μ., Σούλης Σ. και Υφαντόπουλος Γ., «Η θεωρία της κοινωνικής παραγωγής λειτουργιών», *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής* 18 (3), 2001, σελ. 230-238.
117. Υφαντόπουλος Γ., Πιερράκος Γ. και Ζανάκης Β., «Ποιότητα ζωής ασθενών με ηπατίτιδα C», *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής* 18 (3), 2001, σελ. 267-271.
118. Υφαντόπουλος Γ. και Σαρρής Μ., «Σχετιζόμενη με την υγεία ποιότητα ζωής: Μεθοδολογία μέτρησης», *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής* 18, 2001, σελ. 218-229.
119. Υφαντόπουλος Γ. και Γείτονα Μ., «Μέτρηση της ποιότητας και χρησιμότητας στις υπηρεσίες υγείας», στο: Γ. Κυριόπουλος και Χ. Λιονής (επιμ.), *Η αναζήτηση της ποιότητας στην υγεία και τη φροντίδα υγείας*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 2004.

120. Yfantopoulos J., «The social: Quality of life», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής* 18 (2), 2001, σελ. 108-113.

121. Υφαντόπουλος Γ., «Η ελληνική απόδοση του EuroQol EQ-5D», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής* 18 (2), 2001, σελ. 180-191.

122. Υφαντόπουλος Γ., «Αξιολόγηση και μέτρηση της ποιότητας ζωής στην Ελλάδα με τη μέθοδο του EQ-15D», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής* 18 (3), 2001, σελ. 279-287.

123. Υφαντόπουλος Γ., «Η ποιότητα ζωής και τα ποιοτικώς σταθμισμένα έτη επιβίωσης ως παράμετροι μέτρησης της υγείας», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής* 18 (2), 2001, σελ. 114-130.

124. Μερκούρης Α., Διακομοπούλου Ε., Πιστόλας Δ., Παπαγιαννάκη Β., Αργυρίου Μ., Αποστολάκης Ε. και συν., «Ποιότητα ζωής μετά από αορτοστεφανιαία παράκαμψη: Πιλοτική μελέτη», *Νοσηλευτική* 41 (3), 2002, σελ. 337-349.

125. Schalock R.L., Brown I., Brown R., Cummins R.A., Felce D., Matikka L., Keith K.D. and Parmenter T., «Conceptualization, measurement, and application of quality of life for persons with intellectual disabilities: Report of an international panel of experts», *Mental Retardation* 40 (6), 2002, σελ. 457-470.

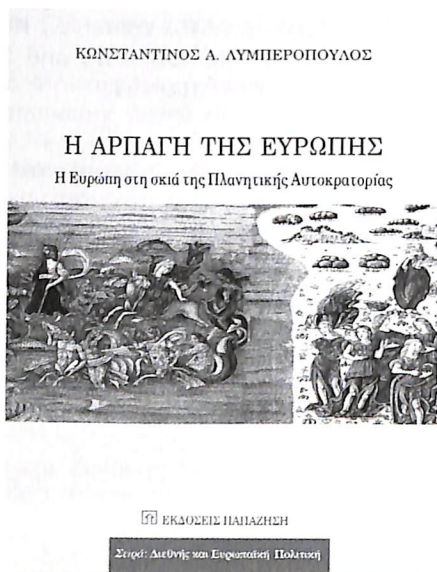
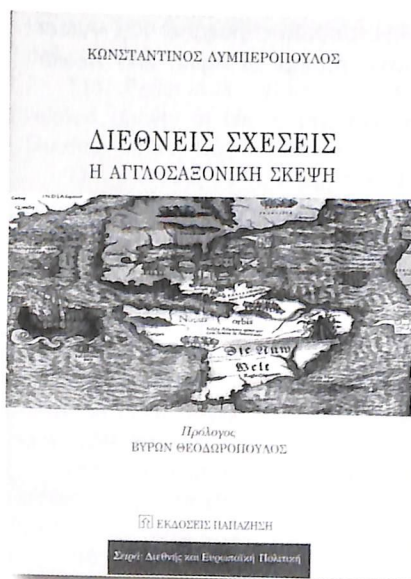
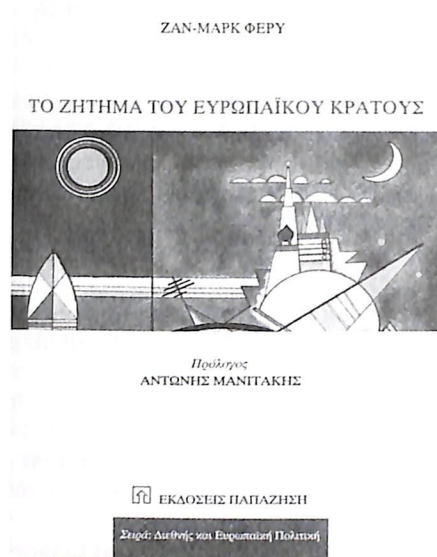
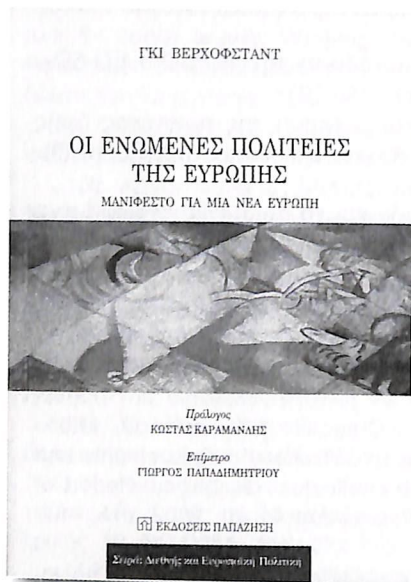
126. Schuessler K.F. and Fisher G.A., «Quality of life research and sociology», *Annual Review of Sociology* 11, 1985, σελ. 129-149.

127. Lawton M.P., Winter L., Kleban M.H. and Ruckdeschel K., «Affect and Quality of Life: Objective and Subjective», *Journal of Aging and Health* 11 (2), 1999, σελ. 169-198.

ΔΙΕΘΝΗΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Διεύθυνση Σειράς: Σωτήρης Ντάλης

εκδοσεις παπαζηση απο το 1929

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ τηλ: 210 3822 496 - 210 3838 020 fax: 210 3809 150

E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ-ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ
τηλ: 210 3216 148 fax: 210 3313 074

Οι οικονομικές σχέσεις τράπεζας-καινοτομικών επιχειρήσεων και ο ρόλος της συνεργασίας στην ενθάρρυνση αναπτυξιακών επιχειρηματικών σχεδίων

Ηλίας Α. Μακρής*

Περίληψη

Στόχος του παρόντος άρθρου, είναι η διερεύνηση των αιτιών που δημιουργούν την ύπαρξη χάσματος χρηματοδότησης των καινοτομικών σχεδίων. Εξετάζοντας τη βασικότερη πηγή χρηματοδότησης (εμπορικές τράπεζες) και μια συγκεκριμένη ομάδα καινοτομικών επιχειρήσεων (τις νέες, μικρού και μεσαίου μεγέθους), προσπαθούμε να φωτίσουμε τους λόγους για τους οποίους, ενώ συνυπάρχουν στην αγορά προσφορά και ζήτηση κεφαλαίων κινδύνου, δεν υπάρχει σύζευξη των δύο δυνάμεων. Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας, που πραγματοποιήθηκε το 2004-2005 μεταξύ εμπορικών τραπεζών και νέων καινοτομικών επιχειρήσεων μικρού και μεσαίου μεγέθους, το χάσμα χρηματοδότησης φαίνεται να οφείλεται κυρίως στη νοοτροπία κάθε πλευράς. Με βάση αυτό, επιχειρούμε τη διατύπωση προτάσεων προσέγγισης των δύο πλευρών και περιορισμού του προβλήματος, εστιάζοντας στην ανάγκη δημιουργίας στενών, μακροχρόνιων σχέσεων συνεργασίας.

* Ο Ηλίας Μακρής είναι επιστημονικός συνεργάτης στο ΤΕΙ Πάτρας, ενώ απασχολείται και ως ερευνητής στο Πανεπιστήμιο Πατρών.

1. Εισαγωγή - Επισκόπηση βιβλιογραφίας

Το παρόν άρθρο, παρουσιάζει τα αποτελέσματα μιας ευρύτερης ερευνητικής προσπάθειας, που αφορούσε τον εντοπισμό, την καταγραφή και ανάλυση των προβλημάτων που παρατηρούνται στη χρηματοδότηση καινοτομικών σχεδίων από τον τραπεζικό κλάδο, μέσα από τη διερεύνηση τόσο ποσοτικών, όσο και ποιοτικών παραγόντων. Εστιάσαμε στην εξέταση μιας ιδιαίτερης κατηγορίας επιχειρήσεων που αναπτύσσουν καινοτομία, τις σχετικά νέες, μικρού και μεσαίου μεγέθους (New Technology - Based Firms κατά τη διεθνή ορολογία –σε ελεύθερη μετάφραση θα χρησιμοποιήσουμε τον όρο νέες καινοτομικές Μικρές και Μεσαίες Επιχειρήσεις- MME), γιατί αποτελούν πηγή δυναμισμού και απασχόλησης διεθνώς και αντίθετα με την επικρατούσα αντίληψη, έρευνες των τελευταίων ετών δείχνουν ότι δεν εμφανίζουν υψηλότερα ποσοστά αποτυχίας από τις υπόλοιπες επιχειρήσεις¹. Αντιμετωπίζουν όμως μεγάλες δυσκολίες, προσπαθώντας να συσσωρεύσουν το απαραίτητο κεφάλαιο για την πραγματοποίηση των σχεδίων τους. Οι περιορισμένοι οικονομικοί πόροι και το κόστος απόκτησης κεφαλαίου είναι οι σημαντικότεροι αποτρεπτικοί παράγοντες για τις εταιρίες αυτές (Giudici και Paleari, 2000· European Commission, 1994 και 2000), καθώς οι επενδυτές εμφανίζονται απρόθυμοι να τους παράσχουν κεφάλαια (Dodgson και Rothwell, 1989· Canepa, et al. 2004).

Προσπαθώντας να προσελκύσουν χρηματοδότηση, η πλειοψηφία των επιχειρήσεων αυτού του είδους (στην Ευρώπη τουλάχιστον) απευθύνονται στις εμπορικές τράπεζες, καθώς αυτές κυριαρχούν στις περισσότερες χώρες (Bank of England, 2001· European Commission, 1998· Moore, 1994) και εμφανίζουν σημαντικά πλεονεκτήματα σε σχέση με άλλες μορφές χρηματοδότησης (δεν προϋποθέτουν απώλεια μεριδίου, διαθέτουν μεγάλο δίκτυο καταστημάτων, στελεχών και συνεργατών κ.λπ.) (LIFT, 1998· Berger et al., 2001· European Commission, 2000· Freel 1999). Εξάλλου, τα χρηματοοικονομικά συστήματα των περισσότερων χωρών της Ηπειρωτικής και Νότιας Ευρώπης, όπως και της ανατολικής Ασίας, βασίζονται κυρίως στις τράπεζες, όπως βλέπουμε και στον πίνακα που ακολουθεί. Πολύ περισσότερο δε η χώρα μας, στην οποία οι τράπεζες ήλεγχαν και εξακολουθούν να ελέγχουν τον χρηματοοικονομικό κλάδο.

Ασχέτως όμως της επικρατούσας κατάστασης στα διεθνή χρηματοοικονομικά συστήματα, η πιο σημαντική πηγή εξωτερικής

Πίνακας 1

Κυριότερες χώρες που χαρακτηρίζονται από χρηματοοικονομικά συστήματα βασισμένα στις τραπεζικές πιστώσεις

Χρηματοοικονομικά συστήματα βασισμένα στους χρηματοοικονομικούς μεσάζοντες (Credit-based financial system)	
Παραλλαγές συστήματος	Χώρες
Χρηματοοικονομικά συστήματα επηρεαζόμενα από το κράτος (credit based system influenced by government)	Νότια Ευρωπαϊκή Ένωση (Γαλλία, Ισπανία, Πορτογαλία, Ελλάδα)
Χρηματοοικονομικά συστήματα που βασίζονται στην κυριαρχία ιδιωτικών χρηματοοικονομικών ιδρυμάτων (credit based private institutional system)	Ηπειρωτική Ευρώπη (Γερμανία κ.λπ.) Ανατολική Ασία (Ιαπωνία Κορέα, Ταϊβάν)

χρηματοδότησης εξακολουθεί να παραμένει το τραπεζικό σύστημα, με την τραπεζική χρηματοδότηση να υπολογίζεται περίπου 100 φορές μεγαλύτερη σε σύνολο αξίας από τα κεφάλαια επιχειρηματικού κινδύνου, ενώ στοιχεία για τις μεγάλες ευρωπαϊκές χώρες (Γερμανία, Αγγλία, Γαλλία), αλλά και για τις ΗΠΑ και Ιαπωνία, έδειξαν ότι η χρηματοδότηση των καινοτομικών ΜΜΕ πραγματοποιείται κυρίως από τον τραπεζικό τομέα, μέσω βραχυχρόνιου δανεισμού (Bank of England, 2001)². Παρά το γεγονός ότι αναπτύσσεται ένας αυξανόμενος αριθμός πηγών κεφαλαίου κινδύνου τα τελευταία χρόνια, όλες έχουν να επιδείξουν πολύ φτωχή παρουσία σε αρχικά στάδια χρηματοδότησης, ιδιαίτερα στην Ευρώπη, σύμφωνα και με έρευνες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (European Commission, 1998).

Οι περισσότερες όμως από τις αιτήσεις των νέων καινοτομικών ΜΜΕ, συνήθως απορρίπτονται, λόγω της αυξημένης αβεβαιότητας και του κινδύνου που εμπεριέχονται σε ένα καινοτομικό εγχείρημα, ιδιαίτερα σε πρώιμο στάδιο ανάπτυξης. Οι επιχειρήσεις υποστηρίζουν ότι η μεγάλη πλειοψηφία των τραπεζών διεθνώς, προσπαθώντας να μειώσουν τον κίνδυνο που ενυπάρχει σε ένα καινοτομικό εγχείρημα, και να εξασφαλίσουν την παρεχόμενη χρηματοδότηση, αξιολογούν κυρίως τα υλικά στοιχεία (LIFT, 1998· Deakins and Philpot, 1994) και τους οικονομικούς δείκτες κάθε πρότασης (ταμειακές ροές, ρευστότητα κ.λπ.) (Christensen, 1992· Binks

and Ennew, 1996· Deaking and Hussain, 1994· Phipott, 1994). Οι νέες και μικρο-μεσαίες επιχειρήσεις εντούτοις, δεν έχουν ούτε το χρόνο, ούτε και τα μέσα να αναπτύξουν αυτούς τους παράγοντες-κριτήρια. Υποστηρίζουν δε, ότι στην απόφαση μιας τράπεζας δεν ασκούν ιδιαίτερη επίδραση πολύ σημαντικοί μη-μετρήσιμοι παράγοντες όπως οι ικανότητες της διοίκησης, η οργανωσιακή δομή της επιχείρησης κ.λπ. (Philpot, 1994· Freel, 1999· Bank of England, 2001), στοιχεία που αποτελούν συνήθως τα βασικότερα πλεονεκτήματα των περισσότερων από τις επιχειρήσεις αυτού του είδους. Έτσι, παραπονούνται ότι δεν μπορούν να προσεγγίσουν τραπεζική χρηματοδότηση, παρότι θα το επιθυμούσαν και θα το επεδίωκαν.

Οι τράπεζες από την πλευρά τους, υποστηρίζουν ότι διαθέτουν κεφάλαια αλλά σπάνια γίνονται αποδέκτες σοβαρών προτάσεων για ανάπτυξη καινοτομίας, καθώς οι επιχειρήσεις είναι συνήθως αφοσιωμένες στα τεχνολογικά ζητήματα και παραβλέπουν τους υπόλοιπους παράγοντες που απαιτούνται για να δημιουργηθεί μια συγκροτημένη πρόταση που θα δελεάσει την τράπεζα. Υποστηρίζουν δε ότι τα χρηματοοικονομικά και υλικά στοιχεία δεν είναι τα μόνα κριτήρια που λαμβάνονται υπόψη, αλλά την απόφαση για χρηματοδότηση καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό και περισσότεροι ποιοτικοί παράγοντες (European Commission, 2000). Έχουμε συνεπώς μια κατάσταση στην οποία συνυπάρχει ζήτηση και προσφορά κεφαλαίων κινδύνου, χωρίς να χρηματοδοτούνται όμως επιχειρηματικές προτάσεις. Το φαινόμενο αυτό χαρακτηρίζεται στη διεθνή βιβλιογραφία σαν «χάσμα χρηματοδότησης»³, το οποίο εμποδίζει την ανάπτυξη καινοτομιών και επηρεάζει συνεπώς την πρόοδο της οικονομίας και κοινωνίας.

Στην παρούσα έρευνα προσπαθήσαμε να εντοπίσουμε τα αίτια δημιουργίας του προαναφερθέντος χάσματος χρηματοδότησης, επισημαίνοντας τις ανεπάρκειες και τα αδύνατα σημεία που παρατηρούνται από κάθε πλευρά, ώστε να αντιληφθούν αφενός οι τράπεζες το λανθασμένο τρόπο αντιμετώπισης των νέων καινοτομικών επιχειρήσεων και την απώλεια σημαντικών δυνητικών ωφελειών και αφετέρου, οι ίδιες οι επιχειρήσεις, τα κριτήρια αξιολόγησης που χρησιμοποιούν οι τράπεζες, ώστε να προετοιμαστούν καλύτερα στις επαφές μαζί τους. Για το σκοπό αυτό προσεγγίστηκαν τόσο οι τράπεζες όσο και οι επιχειρήσεις, προκειμένου να σχηματίσουμε περισσότερο ολοκληρωμένη εικόνα, που θα μας επιτρέψει σε επόμενο στάδιο, να προχωρήσουμε στη διατύπωση προτάσεων σύζευξης αμφοτέρων, μέσα από στοιχεία αναγνωρίσι-

μα και αποδεκτά και από τις δύο πλευρές, ώστε οι μεν τράπεζες να τα χρησιμοποιούν στην αξιολόγηση των καινοτομικών προτάσεων και οι δε επιχειρήσεις να φροντίσουν να τα δημιουργήσουν, ώστε να τύχουν θετικής αντιμετώπισης από τις τράπεζες.

2. Επιλογή δείγματος - Μεθοδολογία

Η έρευνά μας πραγματοποιήθηκε την περίοδο 2004-2005 και η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε αφορούσε την εξέταση περιπτώσεων καινοτομικών project που υποβλήθηκαν σε τράπεζες προκειμένου να χρηματοδοτηθούν, συλλέγοντας απαντήσεις από τράπεζες και νέες, μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις που αναπτύσσουν καινοτομικά προϊόντα. Η επιλογή του δείγματος πραγματοποιήθηκε μετά από ενδελεχή εξέταση των δύο πλευρών και ακολουθώντας τη διεθνή βιβλιογραφία σχετικά με το θέμα. Πιο συγκεκριμένα, επιλέχθηκαν οι σχετικά νέες σε ηλικία επιχειρήσεις, μικρού και μεσαίου μεγέθους (ΜΜΕ), που στηρίζουν τη μεγέθυνσή τους σε σχέδια που εμπεριέχουν ανάπτυξη καινοτομίας. Από τους πολλούς και με μικρή ή μεγαλύτερη διαφοροποίηση ορισμούς⁴, επιλέξαμε τελικά να ακολουθήσουμε μια προσαρμογή αυτού του Arthur D. Little Group, που χρησιμοποιείται και από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα⁵ και προσεγγίζει περισσότερο την ελληνική πραγματικότητα, όπου η μεγάλη πλειοψηφία των καινοτομικών (και όχι μόνο) επιχειρήσεων είναι μικρού και μεσαίου μεγέθους, με χαμηλό τζίρο. Σύμφωνα με αυτόν τον ορισμό, επιλέχθηκαν επιχειρήσεις από διάφορους κλάδους, με ηλικία μικρότερη των 20 χρόνων, με λιγότερους των 250 εργαζομένους, με κύκλο εργασιών που δεν ξεπερνά τα 40 εκ. ευρώ, ανεξάρτητες, μη εισηγμένες στο χρηματιστήριο, και οι οποίες στηρίζουν την ανάπτυξή τους σε δημιουργία νεωτερικών προϊόντων ή διαδικασιών. Για τη διερεύνηση του τελευταίου χαρακτηριστικού, επελέγησαν οι επιχειρήσεις που πραγματοποιούν δαπάνες για Ε&Α, ενώ επιβεβαιώθηκε η καινοτομική τους δραστηριότητα και μέσα από προσωπική επικοινωνία.

Από την πλευρά των τραπεζών, προσεγγίσαμε, το σύνολο των ελληνικών εμπορικών τραπεζών, συμπεριλαμβανομένων και δύο Κυπριακών συμφερόντων που δραστηριοποιούνται στη χώρα μας, οι οποίες αποδέχτηκαν τη συμμετοχή τους στην έρευνα (με μόνη εξαίρεση δύο μικρού μεγέθους που δεν επηρεάζουν τη γενικότε-

ρη εικόνα των ευρημάτων μας). Σε κάθε πλευρά, τέθηκε μια σειρά από διαφορετικές ερωτήσεις, μαζί με μια κοινή ομάδα που αφορούσε τα στοιχεία που περιείχαν προτάσεις για ανάπτυξη καινοτομίας που έγιναν αποδεκτές και προτάσεις που απορρίφθηκαν. Σκοπός ήταν να καταστεί δυνατός ο διαχωρισμός μεταξύ των παραγόντων που ενθαρρύνουν την παροχή τραπεζικής χρηματοδότησης και εκείνων που δρουν αποτρεπτικά. Καθώς ο αριθμός των ερωτήσεων-μεταβλητών ήταν αρκετά μεγάλος και αρκετές διερευνούσαν ίδιες παραμέτρους, κρίθηκε απαραίτητος ο περιορισμός του αριθμού τους, προκειμένου τα στοιχεία να καταστούν περισσότερο εύχρηστα για περαιτέρω επεξεργασία. Αυτό πραγματοποιήθηκε με τη δημιουργία σύνθετων μεταβλητών (composite variables), κάθε μία από τις οποίες αποτελούνταν από έναν αριθμό ερωτήσεων. Η ομαδοποίηση κάθε μεταβλητής ελέγχθηκε στατιστικά για την εσωτερική συνοχή της, με το συντελεστή Cronbach alpha, όπου και όλες σημείωσαν τιμές αρκετά υψηλότερες του 0,6 (που θεωρείται γενικότερα αποδεκτό όριο). Συνοπτικά, οι μεταβλητές που δημιουργήθηκαν, παρουσιάζονται στον πίνακα που ακολουθεί. Καθώς ο σκοπός της παρούσας εργασίας δεν είναι η αναλυτική περιγραφή των ευρημάτων καθαυτών, αλλά η διερεύνηση των παραγόντων που οδηγούν σε χάσμα χρηματοδότησης και η διατύπωση προτάσεων προσέγγισης τραπεζών και καινοτομικών επιχειρήσεων, δεν θα προχωρήσουμε σε περαιτέρω ανάλυση της διαδικασίας, στην οποία ο αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει εφόσον το επιθυμεί, στο Μακρής, 2005.

3. Εμπειρικά αποτελέσματα

Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι τα χρηματοοικονομικά και υλικά στοιχεία καταλαμβάνουν το υψηλότερο σημείο της κλίμακας, αναφορικά με το μέγεθος στο οποίο θα πρέπει να ικανοποιούν το κριτήριο αυτό οι καινοτομικές προτάσεις, προκειμένου να συγκεντρώνουν μεγαλύτερες πιθανότητες αποδοχής. Ακολουθούν ζητήματα, όπως η αβεβαιότητα που εμπεριέχεται στο σχέδιο, η ποιότητα της ομάδας διοίκησης (ικανότητες, επιχειρηματικό σχέδιο κ.λπ.) και η φήμη/ιστορικό της επιχείρησης και του επιχειρηματία στην αγορά. Μικρότερη βαρύτητα φαίνεται να αποδίδεται σε παράγοντες περισσότερο ποιοτικούς, ουσιαστικούς όμως για την επιτυχία ενός καινοτομικού εγχειρήματος, όπως οι

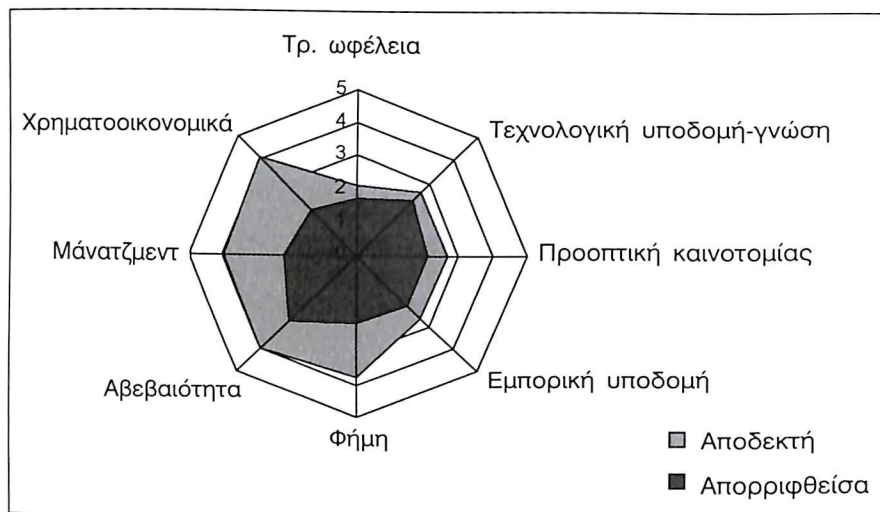
Πίνακας 2
Χρησιμοποιούμενες μεταβλητές

Μεταβλητή	Συνοπτική περιγραφή
1. Χρηματοοικονομικά (και υλικά) στοιχεία	Χρηματοοικονομικοί δείκτες της επιχείρησης, υλικά στοιχεία επιχείρησης / επιχειρηματία, πιστοληπτική ικανότητα κ.λπ.
2. Φήμη/δημόσια εικόνα	Φήμη στην αγορά, ιστορικό επιχείρησης, εδραιωμένες σχέσεις με τράπεζα κ.λπ.
3. Αβεβαιότητα	Για την αγορά, το προϊόν, την τεχνολογία, το τελικό κόστος, κ.λπ.
4. Ποιότητα ομάδας διοίκησης (Μάνατζμεντ)	Γνώσεις, ικανότητες και αφοσίωση του μάνατζμεντ, συγκροτημένο επιχειρηματικό σχέδιο κ.λπ.
5. Υποστήριξη καινοτομίας 1 (εμπορική υποδομή)	Υπάρχουσα δομή και δυνατότητες εμπορικής υποστήριξης του εγχειρήματος κ.λπ.
6. Υποστήριξη καινοτομίας 2 (τεχνολογική υποδομή)	Γνώση, ικανότητες και συνεργασίες, για την τεχνολογική ανάπτυξη και υποστήριξη του project κ.λπ.
7. Δυνητικές προοπτικές της καινοτομίας	Μέγεθος αγοράς, διαφοροποίηση προϊόντος, προσδοκώμενη απόδοση κ.λπ.
8. Δυνητικά οφέλη για την τράπεζα από το σχέδιο	Δυνατότητα ίδιας χρήσης του προϊόντος, διεύρυνσης της συνεργασίας κ.λπ.

διαφαινόμενες προοπτικές του, η ικανότητα (και υποδομή) της επιχείρησης να υποστηρίξει τεχνολογικά και εμπορικά την καινοτομική διαδικασία, αλλά και η πιθανή μελλοντική ωφέλεια της τράπεζας από μια συνεργασία με την επιχείρηση.

Στο αραχνοειδές γράφημα που ακολουθεί, απεικονίζονται οι τιμές για κάθε παράγοντα, για αποδεκτά και απορριφθέντα σχέδια με τη μορφή επιφάνειας. Οι προτάσεις που έγιναν αποδεκτές συγκεντρώνουν περισσότερα στοιχεία από κάθε μεταβλητή, ενώ στα θεωρούμενα σαν περισσότερο σημαντικά, εμφανίζουν πολύ μεγα-

Διάγραμμα 1
Σύγκριση παραγόντων, αποδεκτών και απορριφθέντων
καινοτομικών σχεδίων

Πηγή: Προσαρμογή από Μακρής 2005, σελ. 249.

λύτερες διαφορές σε σύγκριση με αυτές που απορρίφθηκαν (η κλίμακα είναι από 1 –σε πολύ μικρό βαθμό, έως 5– σε πολύ μεγάλο βαθμό, με εξαίρεση την περίπτωση της αβεβαιότητας, όπου είναι αντίστροφη).

Όπως διαφαίνεται συνεπώς, μια πρόταση που εμπεριέχει καινοτομία, προερχόμενη από μια νέα ΜΜΕ, συγκεντρώνει ιδιαίτερα αυξημένες πιθανότητες να αξιολογηθεί θετικά από τις τράπεζες και να εξασφαλίσει τελικά χρηματοδότηση, εάν πληροί σε μεγάλο βαθμό τα ακόλουθα κριτήρια:

- *Ικανοποιητικά χρηματοοικονομικά στοιχεία* (θετικούς δείκτες, πιστοληπτική ικανότητα, εγγυήσεις, καλή οικονομική επιφάνεια του επιχειρηματία κ.λπ.).
- *Μειωμένη αβεβαιότητα* (για το προϊόν, την αγορά, την τεχνολογία κ.λπ.).
- *Καλή φήμη* (της επιχείρησης και του επιχειρηματία, ιστορικό επιτυχημένων προσπαθειών κ.λπ.).
- *Αναγνωρισμένη ποιότητα της ομάδας διοίκησης* (ικανότητες, αφοσίωση, συγκροτημένο επιχειρηματικό σχέδιο κ.λπ.).

Οι διαφορές μάλιστα είναι τέτοιες, που μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι οι τέσσερις παράγοντες που αναδείχθηκαν ως περισσότερο σημαντικοί στη διαδικασία λήψης απόφασης για χρηματοδότηση, φαίνεται ότι αποτελούν *προϋποθέσεις*. Απαιτείται υψηλή επίδοση σε κάθε έναν από αυτούς προκειμένου να καταφέρει η επιχείρηση να αποσπάσει τραπεζική χρηματοδότηση. Αντίθετα προτάσεις με χαμηλή επίδοση δεν συγκεντρώνουν σημαντικές πιθανότητες. Η μεγάλη διαφορά που παρατηρείται ανάμεσα στις αποδεκτές και απορριφθείσες προτάσεις, δείχνει ότι είναι μάλλον απίθανο, σχέδιο που πληροί σε μεγάλο βαθμό τους παράγοντες αυτούς να μην χρηματοδοτηθεί και το αντίστροφο, αν δεν τους πληροί είναι σχεδόν αδύνατο να αποσπάσει χρηματοδότηση από την τράπεζα. Περισσότερο απλά διατυπωμένο, αν διαθέτεις τα στοιχεία αυτά, συγκεντρώνεις μεγάλες πιθανότητες να χρηματοδοτηθείς, αν όχι, το πιο πιθανό είναι να απορριφθείς.

Αντίθετα, άλλοι παράγοντες που έχουν ουσιαστική σχέση με την επιτυχή έκβαση μιας καινοτομικής προσπάθειας (ικανότητα εμπορικής και τεχνολογικής υποστήριξης, γνώση, υποδομές, διαφαινόμενες προοπτικές για το εγχείρημα κ.λπ.), φαίνεται να ασκούν πολύ μικρότερη επιρροή στη λήψη απόφασης από τις τράπεζες. Οι μικρές διαφορές μεταξύ αποδεκτών και απορριφθέντων προτάσεων, δείχνουν ότι είναι αρκετά πιθανό, ένα εγχείρημα που σημειώνει χαμηλή επίδοση να χρηματοδοτηθεί ή αντίστροφα, παρότι θα σημειώσει υψηλή επίδοση, να απορριφθεί. Εάν όμως μια πρόταση εμπεριέχει σε μεγάλο βαθμό κάποιον ή κάποιους από τους παράγοντες αυτούς, οι πιθανότητες να χρηματοδοτηθεί, φαίνονται να είναι μάλλον περιορισμένες εάν εμφανίζει μειωμένη επάρκεια στους τέσσερις προαναφερθέντες.

Αξιοσημείωτο (και ενδεικτικό ίσως της νοοτροπίας των ελληνικών τραπεζών και του βραχυχρόνιου ορίζοντα σκέψης που φαίνεται να τις χαρακτηρίζει) είναι και το γεγονός ότι αποδίδεται ιδιαίτερα μειωμένη βαρύτητα στις δυνητικές προοπτικές που ανοίγονται για την τράπεζα, από την πιθανή συνεργασία της με την επιχείρηση (Τραπεζική Ωφέλεια). Φαίνεται συνεπώς ότι οι τράπεζες αντιμετωπίζουν πολύ επιφυλακτικά κάθε εγχείρημα που εμπεριέχει αβεβαιότητα και κίνδυνο, ενώ πρώτο μέλημά τους αποτελεί η διασφάλιση των παρασχεθέντων κεφαλαίων και πολύ λιγότερο η αξιολόγηση της ποιότητας της πρότασης καθεαυτής. Παράγοντες που αφορούν τις προοπτικές επιτυχίας του εγχειρήματος, δεν φαίνεται να τις απασχολούν σε μεγάλο βαθμό, με εξαίρεση την ικανότητα της ομάδας διοίκησης, γεγονός όμως που πιθανότατα

οφείλεται στο ότι αφορά περισσότερο οργανωτικές ικανότητες (επιχειρηματικό σχέδιο κ.λπ.) και λιγότερο εξειδικευμένες γνώσεις.

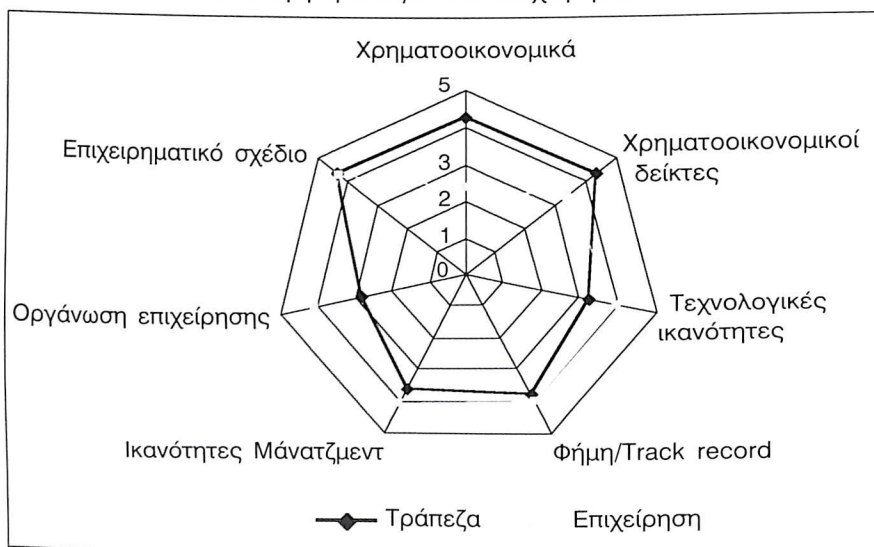
Οι νέες καινοτομικές ΜΜΕ όμως, παρότι συνήθως διαθέτουν το τεχνολογικό υπόβαθρο και τις ικανότητες να φέρουν σε πέρας το project δεν έχουν τη δυνατότητα, λόγω μικρού μεγέθους, χρόνου λειτουργίας κ.λπ., να δημιουργήσουν τα απαραίτητα χρηματοοικονομικά και υλικά στοιχεία, αλλά και φήμη στην αγορά και ιστορικό επιτυχημένων προσπαθειών. Επιπρόσθετα, η αβεβαιότητα είναι ιδιαίτερα υψηλή για την πλειοψηφία των καινοτομικών σχεδίων, με αποτέλεσμα να μην πληρούν τα περισσότερα από τα κριτήρια που θεωρούν οι τράπεζες σαν σημαντικά. Καθίσταται συνεπώς εμφανής η ύπαρξη σημαντικού χάσματος ανάμεσα στις δύο πλευρές, διαπίστωση που επιβεβαιώνεται και από την άποψη των επιχειρήσεων για τη σημασία των κριτηρίων που χρησιμοποιούνται από τις τράπεζες και την ικανότητα αυτών να αξιολογήσουν ορθά μια πρόταση που αποτυπώνεται στο παρακάτω διάγραμμα.

Οι επιχειρήσεις, όπως είναι εμφανές, θεωρούν ότι τα υλικά στοιχεία και οι χρηματοοικονομικοί δείκτες δεν μπορούν να αξιο-

Διάγραμμα 2

Ικανότητα αξιολόγησης των καινοτομικών σχεδίων.

Η άποψη τραπεζών και επιχειρήσεων

Πηγή: Προσαρμογή από Μακρής 2005, σελ. 275.

λογήσουν επαρκώς την πιθανότητα επιτυχίας ενός σχεδίου που εμπεριέχει καινοτομία. Συμφωνούν μόνο στο επιχειρηματικό σχέδιο και το «ιστορικό» της επιχείρησης, γεγονός μάλλον αναμενόμενο. Αντίθετα με τις τράπεζες όμως, θεωρούν ότι πολύ σημαντικό ρόλο στην επιτυχία έχουν ζητήματα που αφορούν την οργάνωση της επιχείρησης και τις υπάρχουσες τεχνολογικές ικανότητες εντός αυτής.

Ένα επίσης σημαντικό στοιχείο που κατέδειξε η έρευνα, είναι ότι παρατηρείται σημαντικό χάσμα και στις υπηρεσίες που παρέχονται από τις τράπεζες, σε σχέση με αυτές που θέλουν οι επιχειρήσεις, με τις τελευταίες να δηλώνουν ότι είναι σε μεγάλο βαθμό καλυμμένες από τα χρηματοοικονομικά «εργαλεία», αλλά θα προτιμούσαν μεγαλύτερου εύρους υπηρεσίες, κυρίως αναφορικά με βοήθεια σε πρόσβαση σε ειδικευμένο προσωπικό και συμβουλές σε νομικά ζητήματα και θέματα αγοράς.

4. Γεφύρωση χάσματος

4.1. Η πλευρά των τραπεζών

Όπως προέκυψε από την έρευνα, υπάρχει σημαντική διάσταση απόψεων ανάμεσα σε τράπεζες και επιχειρήσεις. Η διάσταση αυτή έχει σαν αποτέλεσμα τη μη χρηματοδότηση καινοτομικών σχεδίων, όχι λόγω της ανεπαρκούς προσφοράς ή ζήτησης κεφαλαίων κινδύνου, αλλά λόγω της μη σύζευξης των δύο πλευρών. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται από τις τράπεζες στη χώρα μας, αλλά και διεθνώς, στην προσέλκυση νέων ανθρώπων, ακόμα και μέσα από την επιδότησή τους (π.χ. φοιτητικοί λογαριασμοί-δάνεια, κάρτες κ.λπ.) με την προσδοκία κερδοφόρων μελλοντικών ευκαιριών όταν αυτοί θα έχουν επιμορφωθεί επαρκώς και θα μπορούν να κερδίζουν υψηλότερους μισθούς. Αυτή η επένδυση στο μέλλον, έρχεται σε αντίθεση με τη στάση τους απέναντι στις νέες και μικρού σχετικά μεγέθους επιχειρήσεις που αναπτύσσουν καινοτομία, οι οποίες αντιμετωπίζονται πολύ επιφυλακτικά (έως και αρνητικά), παρά το γεγονός ότι μπορεί να βρίσκονται στο ξεκίνημα μιας επιχειρηματικής προσπάθειας που ενδεχομένως αποβεί ιδιαίτερα κερδοφόρα, παρέχοντας σημαντικές ευκαιρίες αγοράς για τις τράπεζες.

Αυτό που θα πρέπει συνεπώς να τονιστεί, δεν είναι ασφαλώς η ανάγκη στροφής των τραπεζών αποκλειστικά σε αυτού του εί-

δους τις επιχειρήσεις, αλλά η ενασχόλησή τους και με αυτές, μην απορρίπτοντας τις προτάσεις τους ασυζητητί. Για να επιτευχθεί αυτό, θα πρέπει πρώτα απ' όλα τα χρηματοοικονομικά ιδρύματα να υιοθετήσουν διαφορετική μέθοδο αξιολόγησης των καινοτομικών επιχειρήσεων (κυρίως των νέων), αναγνωρίζοντας τόσο τις ιδιαιτερότητες και τα διαφορετικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν, όσο και τα δυνητικά οφέλη που θα προκύψουν γι' αυτά (τα χρημ/κά ιδρύματα), ώστε να μην καταλήγουν στο «καλάθι των αχρήστων» προτάσεις ιδιαίτερα ελπιδοφόρες, μόνο και μόνο γιατί δεν πληρούν κάποιες προϋποθέσεις, λιγότερο ουσιαστικές ενδεχομένως για την επιτυχία καθεαυτή του εγχειρήματος ή γιατί δεν βρέθηκε κάποιος να αξιολογήσει σωστά τις παραμέτρους και τα χαρακτηριστικά τους (φαινόμενο αρκετά συχνό στη χρηματοδότηση τέτοιων σχεδίων) (Raff, 2001).

Η νέα προσέγγιση των ζητημάτων αυτών, θα πρέπει να είναι προσαρμοσμένη στην τεχνολογική εξέλιξη, αποδίδοντας έμφαση, πέραν των χρηματοοικονομικών και σε άλλους παράγοντες, περισσότερο ουσιαστικούς για την πορεία του σχεδίου. Απαιτείται συνεπώς εστιασμένη κάθε φορά στρατηγική, ανάλογα με τον κλάδο και την επιχείρηση, καθώς κάθε μονάδα έχει διαφορετικές ανάγκες και δυνατότητες σε σχέση με τις υπόλοιπες. Η εξειδίκευση σε κάθε κλάδο, θα ανοίξει για την τράπεζα ευκαιρίες αγοράς μέσα από την ανάπτυξη γνώσης πάνω στις ανάγκες των μικρών επιχειρήσεων και θα βελτιώσει τη διαδικασία εκτίμησης του κινδύνου (Deakins and Hussain, 1994). Αυτό δεν φαίνεται να έχει γίνει αντιληπτό από το σύνολο των ευρωπαϊκών τραπεζών, πολύ μικρός αριθμός των οποίων εμφανίζεται ενεργός σε αυτόν τον τομέα, μη επιτρέποντας έτσι, τη συσσώρευση της απαιτούμενης γνώσης ώστε να κατανοήσουν την αγορά γι' αυτές τις επιχειρήσεις και να βελτιώσουν την ικανότητά τους να εκτιμήσουν την τεχνολογία (Lyberaki and Mylonas, 2000). Οι ευρωπαϊκές τράπεζες χρηματοδοτούν με αρκετή ευκολία εξαγορές και συγχωνεύσεις, προετοιμασία για δημόσια διαπραγμάτευση (εισαγωγή στο χρηματιστήριο), επέκταση παραγωγής κ.λπ., αλλά σπάνια αρχικά στάδια ανάπτυξης ενός καινοτομικού εγχειρήματος και σχεδόν ποτέ, ερευνητικό-πρώιμο στάδιο (και ιδιαίτερα των νέων σχετικά επιχειρήσεων). Η έλλειψη άλλωστε των υλικών στοιχείων που μπορούν να χρησιμοποιηθούν σαν εγγυήσεις, αλλά και η μικρή χρονική παρουσία στην παραγωγή και συνεπώς μη εδραιωμένη φήμη, αποτελεί σημαντικό εμπόδιο στην εμπλοκή των τραπεζών, καθώς αποστρεφόμενες τον κίνδυνο (risk averters), δεν λαμβάνουν ιδιαίτερα υπόψη,

τα άυλα στοιχεία των επιχειρήσεων αυτών (Bank of England, 2001· Christensen, 1992).

Έρευνα της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το θέμα αυτό (European Commission, 2000), έδειξε ότι σε χώρες περισσότερο προηγμένες τεχνολογικά, όπως οι ΗΠΑ και η Ιαπωνία, υπάρχει στροφή του ενδιαφέροντος προς νέες καινοτομικές επιχειρήσεις, με αποτέλεσμα να δημιουργείται μια κρίσιμη μάζα που παρακινεί τις τράπεζες να προσφέρουν νέα βελτιωμένα χρηματοοικονομικά προϊόντα προς αυτές τις επιχειρήσεις, ακολουθώντας τα πρότυπα των μεγάλων εταιρειών κεφαλαίων επιχειρηματικού κινδύνου (venture capital). Αντίθετα, στην Ευρώπη, η διαφορά στη νοοτροπία τα νομικά, διαδικαστικά κ.λπ. ζητήματα σε κάθε χώρα-μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, δεν ενθαρρύνει τη συγκέντρωση τέτοιων επιχειρήσεων, ενώ και οι ευρωπαϊκές τράπεζες δεν διατηρούσαν (εκτός από ένα μικρό ποσοστό) στατιστικά στοιχεία των συναλλαγών τους με τέτοιου είδους επιχειρήσεις. Επίσης, σχεδόν όλες οι τράπεζες (96%), ανέφεραν ότι εφαρμόζουν τα συνηθισμένα κριτήρια που χρησιμοποιούν για όλες τις ΜΜΕ, στην αξιολόγηση των νέων καινοτομικών ΜΜΕ και μόλις το 1/3 θεωρούσε τις επιχειρήσεις αυτές σαν ειδική κατηγορία πελατών, που χρήζουν συνεπώς, διαφορετικής μεταχείρισης. Τα ευρήματα αυτά συμπίπτουν απόλυτα με την παρούσα έρευνα, καθώς και οι ελληνικές εμπορικές τράπεζες δήλωσαν ότι δεν διαφοροποιούν τα κριτήρια που εφαρμόζουν για τις καινοτομικές επιχειρήσεις, σε σχέση με τις υπόλοιπες, παρά μόνο την ένταση αυτών.

Η ποιότητα της διαχείρισης των προαναφερθέντων όμως, είναι ο παράγοντας που θα διαφοροποιήσει σε σημαντικό βαθμό τους νικητές από τους ηττημένους και θα ορίσει τη μακροχρόνια επιτυχία στον κλάδο. Οι ενέργειες που πρέπει να πραγματοποιηθούν όμως, απαιτούν τη δημιουργία της αναγκαίας υποδομής, ξεκινώντας πρώτα απ' όλα από την εκπαίδευση του προσωπικού των τραπεζών, προκειμένου να μπορεί να κατανοεί καλύτερα, τόσο τους κινδύνους, όσο και τις ευκαιρίες που δημιουργούνται μακροχρόνια από τέτοιες επιχειρήσεις (Bank of England, 2001). Θα πρέπει συνεπώς να ξεκινήσουν από την προσπάθεια εσωτερικής ανασυγκρότησης, τόσο σε επίπεδο νέων στελεχών, όσο κυρίως, σε επίπεδο νέων γνώσεων, οι οποίες, όπως προέκυψε από τα ευρήματα της έρευνας, εξαντλούνται σχεδόν στο πεδίο των Χρηματοοικονομικών (70% του προσωπικού στα αρμόδια τμήματα), πολύ λιγότερο στη Διοίκηση Επιχειρήσεων (11%) και σε κάθε περίπτωση, ελάχιστα σε αυτό της Καινοτομίας (μικρότερο του 3%).

Το ίδιο θα πρέπει όμως να συμβεί και σε επίπεδο παρεχομένων υπηρεσιών, αντιλαμβανόμενες τόσο τις ιδιαιτερότητες των επιχειρήσεων που αναπτύσσουν καινοτομία (κυρίως των νέων) και τα διαφορετικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν, όσο και τα σημαντικά πλεονεκτήματα που εμφανίζουν γι' αυτές (Giudici and Paleari, 2000). Η νέα προσέγγιση των ζητημάτων αυτών, θα πρέπει να είναι προσαρμοσμένη στην τεχνολογική εξέλιξη, ώστε να περιοριστεί η αποστρεφόμενη τον κίνδυνο στάση (Christensen, 1992, σελ. 47). Για να πραγματοποιηθούν όμως τα προαναφερθέντα, θα πρέπει να γίνουν προσπάθειες προσέγγισης των δύο πλευρών, που θα περιορίσουν την αβεβαιότητα και αυτό μπορεί να συμβεί πρώτα απ' όλα, με την αμοιβαία και συνεχή συνεργασία, όπως θα ισχυριστούμε και ακολούθως.

4.2. Η πλευρά των επιχειρήσεων

Οι νέες καινοτομικές ΜΜΕ, φαίνεται να αντιμετωπίζουν ιδιαίτερα αρνητικά τις τράπεζες, θεωρώντας ότι το κυριότερο, αν όχι μοναδικό κριτήριο αξιολόγησης μιας καινοτομικής πρότασης, είναι τα υλικά στοιχεία (εγγυήσεις) που έχει η επιχείρηση και που μπορούν να χρησιμοποιηθούν σαν αντιστάθμισμα των παρασχεθέντων κεφαλαίων. Με το σκεπτικό αυτό, όταν χρειάζονται χρηματοδότηση, είτε φροντίζουν να δημιουργούν κάποιες από τις υλικές προϋποθέσεις που πιστεύουν ότι θα απαιτήσουν οι τράπεζες, είτε κινούνται προς άλλες πηγές χρηματοδότησης. Όπως προέκυψε από την έρευνα όμως, οι προτάσεις που χρηματοδοτούνται διαθέτουν και άλλα στοιχεία, πέραν των χρηματοοικονομικών, όπως καλή φήμη, μειωμένη αβεβαιότητα και ικανή ομάδα διοίκησης (δυνατότητες και αφοσίωση στο project, δημιουργία άρτια οργανωμένου επιχειρηματικού σχεδίου κ.λπ.), αλλά και (σε μικρότερο βαθμό), εμπορική προετοιμασία. Τα περισσότερα από τα στοιχεία αυτά φαίνεται να τα υποεκτιμούν σημαντικά, θεωρώντας (λανθασμένα) ότι δεν ασκούν καμία επίδραση στην τελική απόφαση των τραπεζών. Έτσι όμως, περιορίζουν τις πιθανότητες προσέλκυσης χρηματοδότησης.

Προκειμένου όμως τα στοιχεία αυτά να μπορέσουν να προσελκύσουν χρηματοδότηση, θα πρέπει να καταστούν απόλυτα κατανοητά από τα στελέχη της τράπεζας που θα ασχοληθούν με το ζήτημα. Οι περισσότερες επιχειρήσεις, στις επαφές τους με τις τράπεζες, υποπίπτουν συνήθως σε ένα σημαντικό σφάλμα, καθώς δε λαμβάνουν υπόψη τις πτυχές αυτές και ρίχνουν ολόκληρο το

βάρος της παρουσίασης σε οικονομικά δεδομένα, στα οποία μειονεκτούν (αρκετές ήταν οι περιπτώσεις που καταγράφηκαν στην έρευνα, εκπροσώπησης των επιχειρήσεων στις συζητήσεις με τις τράπεζες, από τους υπεύθυνους οικονομικού σχεδιασμού ή του λογιστηρίου). Προχωρούν σε αυτή την ενέργεια, παρότι αναγνωρίζουν (σύμφωνα με δήλωσή τους) ότι το μεγαλύτερο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν στις επαφές τους με τις τράπεζες, είναι η μη κατανόηση από τους συνομιλητές τους, των τεχνολογικών ζητημάτων. Συνεπώς, ένα αναγκαίο σημείο είναι η προσπάθεια «μετάφρασης» της πρότασης σε κατανοητή «γλώσσα» για τα στελέχη που βρίσκονται στα τμήματα χρηματοδότησης, τα οποία, όπως είδαμε, σπάνια διαθέτουν τέτοιου είδους γνώσεις.

4.3. Ο ρόλος των σχέσεων

Σημαντικό ρόλο στην προσέγγιση τραπεζών και νέων καινοτομικών ΜΜΕ, μπορεί να διαδραματίσει η δημιουργία ισχυρών και μακροχρόνιων σχέσεων⁶, που θα αποφέρει σημαντικά οφέλη τόσο για το χρηματοδότη, όσο και για το χρηματοδοτούμενο. Ο σημαντικός ρόλος τους στην προσέγγιση αμοφτέρων, έχει στρέψει σταδιακά το ενδιαφέρον όλο και περισσότερων ερευνητών διεθνώς⁷, ενώ επιβεβαιώνεται και από τα ευρήματα της παρούσας έρευνας.

Ο μετασχηματισμός της σχέσης των δύο πλευρών, από καθαρά συναλλακτικού-«λογιστικού» χαρακτήρα, σε ουσιαστική συνεργασία, μέσα από την απόκτηση πληροφόρησης από την πλευρά του επιχειρηματία για τα δεδομένα στη διαδικασία χρηματοδότησης και τους όρους που θα πρέπει να τηρηθούν, αλλά και από την πλευρά των χρηματοδοτών σε θέματα σχετικά με το project (πιθανότητες επιτυχίας, τεχνικά χαρακτηριστικά κ.λπ.), μειώνει κάθε μορφής αβεβαιότητα και περιορίζει τα προβλήματα που δημιουργούνται από αυτήν (*moral hazard*, *adverse selection* και *credit rationing*) (Christensen, 1992). Πολλά εξάλλου από τα χαρακτηριστικά του ιδιοκτήτη και της ομάδας διοίκησης (ικανότητες, γνώσεις, εμπειρία κ.λπ.), είδαμε ότι αποτελούν έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες για τις πιστωτικές αποφάσεις μιας τράπεζας. Τα περισσότερα όμως από αυτά, εμπεριέχονται στην αποκαλούμενη «μαλακή πληροφόρηση» (*soft information*), που δεν είναι εύκολα ορατή και δεν μπορεί συνεπώς να καταγραφεί και να απεικονιστεί μέσα από μια ποσοτική βάση δεδομένων ή από την εξέταση κάποιων δεικτών, παρά μόνο μέσα από την προσωπική ε-

παφή και την ποιοτική εξέταση μιας πρότασης. Η ανάπτυξη αμοιβαίας εμπιστοσύνης μέσα από τη συνεχή συνεργασία και ανταλλαγή πληροφορήσης, επιτρέπει τον καταμερισμό της εργασίας μεταξύ επιχειρηματία και επενδυτή, με κάθε πλευρά να δραστηριοποιείται στην εφαρμογή και ανάπτυξη διαφορετικού τύπου γνώσης. Έτσι, δίδεται η δυνατότητα σε κάθε μία, να εκμεταλλευτεί το συγκριτικό της πλεονέκτημα σε κάποιους τομείς (ο επιχειρηματίας στην τεχνολογία και ο επενδυτής στην πιο φτηνή και εύκολη πρόσβαση σε διοικητικές και χρηματοοικονομικές υπηρεσίες κ.λπ.).

4.3.1. *Οφέλη για το χρηματοδοτούμενο (επιχείρηση)*

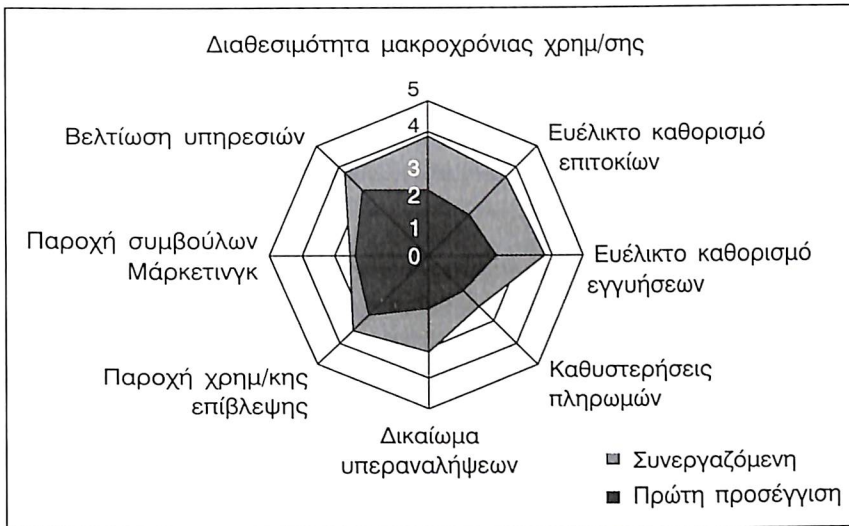
Από τη στενή σχέση και συνεργασία τράπεζας και καινοτομικής επιχείρησης, η τελευταία θα αποκομίσει πολλά και σημαντικά οφέλη, με σημαντικότερο την πιο εύκολη πρόσβαση σε κεφάλαια, με μειωμένο κόστος και καλύτερους όρους χρηματοδότησης (Degrise and Van Cayseele, 2000· Ongena and Smith, 2000· Bornheim and Herbeck, 1998)⁸. Έρευνες έχουν δείξει ότι το αντίτιμο που καταβάλλει μια επιχείρηση, αυξάνει σημαντικά όταν αυξάνεται ο αριθμός των χρηματοδοτών (Berger and Udell, 1995· Petersen and Rajan, 1994), ενώ η διατάραξη μιας σχέσης και η προσφυγή σε άλλο χρηματοδότη δημιουργεί συνήθως σημαντικό κόστος, καθώς πρέπει να υπάρξουν επαφές, διαπραγματεύσεις κ.λπ. από την αρχή, διαδικασία χρονοβόρα και δαπανηρή, το μεγαλύτερο μέρος του κόστους της οποίας θα επωμισθεί η επιχείρηση.

Πέρα από τα οικονομικά οφέλη για την επιχείρηση, η συνεργασία μακράς διάρκειας με μία μόνο (ή κυρίως) τράπεζα, αποτελεί ένδειξη για την ποιότητά της και αναγνώριση της πιστοληπτικής της αξίας (credit worthiness) και της σταθερότητάς της (Petersen and Rajan, 1994) και ανακοινώσεις για ανανεώσεις-επεκτάσεις των ήδη υπαρχόντων δανείων, συχνά δημιουργούν θετικότερο αντίκτυπο στην αγορά σε σχέση με ανακοινώσεις για καινούρια δάνεια ή αύξηση πιστωτικών ορίων (Berger and Udell, 1995). Η διάλυση μιας συνεργασίας αντίθετα, θα δώσει αρνητικό σήμα στην αγορά και η επιχείρηση αντιμετωπίζεται συνήθως επιφυλακτικά από το σύνολο των επενδυτών με συνέπεια να έχει δυσκολίες στην προσέλκυση άλλης τράπεζας για χρηματοδότηση⁹.

Τα προαναφερθέντα επιβεβαιώνουν και τα στοιχεία της έρευνάς μας, όπου καταδεικνύεται ο πολύ σημαντικός ρόλος των σχέσεων στη στάση των τραπεζών απέναντι στις επιχειρήσεις. Πιο

Διάγραμμα 3

Σχέση τράπεζας-επιχείρησης και παρεχόμενες υπηρεσίες

Πηγή: Προσαρμογή από Μακρή 2005, σελ. 231.

συγκεκριμένα, όπως φαίνεται και από το ακόλουθο γράφημα (και πάλι σε κλίμακα 1-5), η συνεργασία για δύο τουλάχιστον έτη, οδηγεί σε πολύ μεγάλες διαφορές σε παροχή υπηρεσιών που αφορούν χρηματοοικονομικές διευκολύνσεις και προσπάθεια βελτίωσης των προσφερόμενων προϊόντων (ενώ δε συμβαίνει το ίδιο για υπηρεσίες που δεν παρέχει ούτως ή άλλως σε μεγάλο βαθμό η τράπεζα – π.χ. υπηρεσίες Μάρκετινγκ).

Οι τράπεζες συνεπώς, ανάλογα με την ύπαρξη ή μη εδραιωμένης σχέσης συνεργασίας, εφαρμόζουν διαφορετική πολιτική αναφορικά με τις προσφερόμενες χρηματοοικονομικές κυρίως διευκολύνσεις (περισσότερα κεφάλαια, ευέλικτα επιτόκια, λιγότερες εγγυήσεις κ.λπ.). Η ύπαρξη συνεργασίας φαίνεται ότι οδηγεί σε βελτίωση κάθε κατηγορίας παρεχομένων υπηρεσιών (καθώς αυξάνει την πληροφόρηση και μειώνει συνεπώς την αβεβαιότητα), γεγονός που έχει γίνει αντιληπτό από τις επιχειρήσεις, καθώς όπως δήλωσαν, η συντριπτική πλειοψηφία (>80%) επιδιώκει τη δημιουργία μακροχρόνιων σχέσεων με την τράπεζα ή τις τράπεζες που συνεργάζεται. Λίγες όμως το πράττουν, καθώς μόλις το 28% δήλωσε ότι συνεργάζεται με μία (αποκλειστικά ή κυρίως) τράπεζα.

Οι λόγοι αυτής της αντίφασης δεν γνωρίζουμε αν οφείλονται στη δομή του χρηματοοικονομικού συστήματος της χώρας μας, στις υπηρεσίες που παρέχουν οι τράπεζες ή σε άλλα αίτια και επισημαίνεται σαν μια ενδιαφέρουσα πτυχή, που θα ήταν χρήσιμο να ερευνηθεί στο μέλλον.

4.3.2. Οφέλη για το χρηματοδότη (τράπεζα)

Πολύ σημαντικά φαίνεται να είναι και τα οφέλη που έχουν να αποκομίσουν από τέτοιες συνεργασίες και οι τράπεζες, σε αντίθεση με την επικρατούσα αντίληψη ότι δεν έχουν τίποτα ιδιαίτερο να κερδίσουν από την εμπλοκή τους στη χρηματοδότηση νέων καινοτομικών επιχειρήσεων (European Commission, 2000· Christensen, 1992 κ.ά.). Πρώτα απ' όλα, μέσα από την ανάπτυξη στενής συνεργασίας, αυξάνει η ροή πληροφόρησης προς το δανειστή για λεπτομέρειες του project, περιορίζοντας τον κίνδυνο και την αβεβαιότητα που αυτό συνεπάγεται (Berger and Udell, 1995, σελ. 352· Sharpe, 1990· Petersen and Rajan, 1994).

Επιπρόσθετα, μέσα από τη στενή συνεργασία και ανταλλαγή πληροφόρησης, θα μπορέσουν να συνειδητοποιήσουν τις ανάγκες των συγκεκριμένων επιχειρήσεων, αλλά και γενικότερα τη φύση της καινοτομικής διαδικασίας και έτσι θα έχουν τη δυνατότητα να προχωρήσουν στην ανάπτυξη νέων προϊόντων που θα τις διαφοροποιήσουν από τους ανταγωνιστές τους, διευρύνοντας τη βάση των χρηματοοικονομικών προϊόντων τους και συνεπώς τον κύκλο πελατών τους. Ιδιαίτερα εάν μια τράπεζα είναι πρωτοπόρος στα προϊόντα που προσφέρει (Χρηματοοικονομική Καινοτομία)¹⁰, θα είναι δυνατή η εκμετάλλευση μονοπωλιακών ωφελειών για κάποιο χρονικό διάστημα, αποκομίζοντας πολύ σημαντικά κέρδη. Εξάλλου, οι περισσότερες επιχειρήσεις αυτού του είδους, αν επιτύχουν, ακολουθούν συνήθως υψηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης, αυξάνοντας τις ανάγκες (και συνεπώς τη ζήτηση) και για χρηματοοικονομικά προϊόντα και υπηρεσίες (Deakins and Hussain, 1994).

Πέρα από τα άμεσα οικονομικά οφέλη, οι τράπεζες πρέπει να επιδιώκουν τη συνεργασία με αυτές τις επιχειρήσεις, δεδομένου ότι σαν χρηματοοικονομικές εταιρείες είναι σε μεγάλο βαθμό εξαρτώμενες από την τεχνολογία και μπορούν να επωφεληθούν ποικιλοτρόπως από μια τέτοια σχέση. Για παράδειγμα, η ανάπτυξη σχεδίων για εσωτερικά δίκτυα, μηχανοργάνωση, εξειδικευμένες συσκευές (π.χ. ΑΤΜ, κάρτες κ.ά.) κ.λπ., μπορούν να χρηματοδοτηθούν από την τράπεζα, με τον όρο της ίδιας χρήσης (ακόμα

και αποκλειστικής) για συμφωνημένο διάστημα. Παράλληλα, θα έχουν τη δυνατότητα να παρακολουθούν τις εξελίξεις σε νέο-αναδυόμενους τεχνολογικούς κλάδους, εκμεταλλευόμενες τις ευκαιρίες που πιθανόν να εμφανιστούν σε νέα προϊόντα ή/και αγορές. Αν οι τράπεζες διαθέτουν προγράμματα ειδικά για τις καινοτομικές επιχειρήσεις, αυτό τους προσδίδει την εικόνα των φιλικών με την τεχνολογία και την επιχειρηματικότητα, εμφανίζοντας αυτές σαν πρωτοπόρες-δυναμικές εταιρίες που συμβάλλουν στην τεχνολογική πρόοδο του κλάδου και της οικονομίας γενικότερα. Από έρευνα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (European Commission, 2000), προκύπτει ότι οι περισσότερες ευρωπαϊκές εμπορικές τράπεζες, επιθυμούν τη δημιουργία μιας εικόνας ενεργούς συμμετοχής και υποστήριξης των νέων βιομηχανικών επιχειρήσεων που εστιάζονται στην τεχνολογία και σε άλλους γρήγορα αναπτυσσόμενους κλάδους, καθώς τέτοιοι κλάδοι τυγχάνουν ιδιαίτερης προσοχής και προβολής σε όλα τα επίπεδα, τόσο από τον ιδιωτικό, όσο και από το δημόσιο τομέα.

Ιδιαίτερα οι ελληνικές τράπεζες όμως, θα πρέπει να στραφούν προς τις επιχειρήσεις αυτές, με μεγαλύτερη ένταση, ακόμα και για τη διατήρηση του υπάρχοντος μεριδίου αγοράς, καθώς η εμφάνιση νέων πηγών κεφαλαίων κινδύνου διεθνώς και η πιο εύκολη πρόσβαση των καινοτομικών επιχειρήσεων σε αυτές (διαδίκτυο, απελευθέρωση κλάδου χρηματοοικονομικών, κοινή αγορά Ευρωπαϊκής Ένωσης κ.λπ.), αλλά και την είσοδο στο «παιχνίδι» και ξένων τραπεζών, έστω και με δειλά ακόμη βήματα, σημαίνει ότι η σχεδόν αναγκαστική προσφυγή των ελληνικών καινοτομικών ΜΜΕ στις ελληνικές τράπεζες, δεν θα εξακολουθήσει να υφίσταται για πολύ. Ήδη, όπως προέκυψε από την επαφή μας με τις επιχειρήσεις στα πλαίσια προφορικών συνεντεύξεων, υπήρχαν κάποιες που αφού προσέφυγαν σε εγχώριες τράπεζες και βρήκαν τους όρους δανεισμού εξοντωτικούς (κατά δήλωσή τους), κατέφυγαν σε ξένες τράπεζες που δραστηριοποιούνται στη χώρα, δηλώνοντας περισσότερο ικανοποιημένες. Αυτό συμβαίνει παρά το γεγονός ότι δεν έχουν ακόμα επεκταθεί σημαντικά σε χρηματοδότηση νέων επιχειρήσεων μικρού σχετικά μεγέθους. Στο άμεσο μέλλον, με τη διαφαινόμενη μεγαλύτερη δραστηριοποίηση των ξένων τραπεζών στο συγκεκριμένο πεδίο, αυτές οι διαρροές αναμένεται να πολλαπλασιαστούν για τις ελληνικές τράπεζες και το σημαντικότερο, δεν θα πρόκειται για απώλειες επιπλέον πελατών, αλλά για μετακίνησή τους προς ανταγωνιστικές εταιρίες ή κλάδους, δημιουργώντας έτσι διπλό κόστος.

5. Συμπεράσματα

Από τα αποτελέσματα της έρευνας, μπορούμε να καταλήξουμε σε μια σειρά από πολύ χρήσιμα συμπεράσματα αναφορικά με τη χρηματοδότηση καινοτομικών σχεδίων. Πρώτα απ' όλα, φαίνεται ότι ο βασικότερος λόγος της δημιουργίας χάσματος χρηματοδότησης, είναι η νοοτροπία που χαρακτηρίζει τράπεζες και καινοτομικές επιχειρήσεις και η αντίληψη που έχουν αμφότεροι για αλλήλους. Όπως προέκυψε από τα συλλεχθέντα στοιχεία, οι ελληνικές τράπεζες εξακολουθούν σε σημαντικό βαθμό να αποτελούν συντηρητικές πηγές κεφαλαίων, που δεν χρηματοδοτούν εύκολα ριψοκίνδυνα εγχειρήματα, αποστρεφόμενες κάθε είδους κίνδυνο και αβεβαιότητα. Έχουν βεβαίως σημειωθεί ορισμένα βήματα προόδου, καθώς φαίνεται ότι τώρα εξετάζουν και άλλους παράγοντες πέραν των χρηματοοικονομικών και υλικών στοιχείων, απαιτείται όμως σημαντικό έδαφος να καλυφθεί προς την κατεύθυνση αυτή, ιδιαίτερα κάτω και από την πίεση του συνεχούς διεθνούς ανταγωνισμού, ο οποίος δεν επιτρέπει την απώλεια σημαντικών ευκαιριών για υψηλά δυναμικά οφέλη.

Οι νέες καινοτομικές ΜΜΕ από την πλευρά τους, απορροφούμενες με τα τεχνολογικά ζητήματα, φαίνεται ότι προσέρχονται στις συζητήσεις με τις τράπεζες, ανεπαρκώς προετοιμασμένες, προσπαθώντας να παρουσιάσουν ωραιοποιημένα τα οικονομικά στοιχεία της πρότασής τους (στα οποία ούτως ή άλλως μειονεκτούν) και δεν δίνουν σημασία σε άλλους παράγοντες, που όπως αποδείχθηκε εξετάζουν επίσης οι τράπεζες, με σημαντικότερους την παρουσίαση των ικανοτήτων και του σχεδιασμού της ομάδας διοίκησης και του μετριασμού της αβεβαιότητας για την τράπεζα, μέσα από την κατανόηση του τι ακριβώς κάνει η επιχείρηση (ουσιαστική εξήγηση-«μετάφραση» και όχι απλή παρουσίαση του επιχειρηματικού σχεδίου). Αυτά τα στοιχεία, εφόσον προσεχθούν και τονιστούν, μειώνουν τον κίνδυνο για την τράπεζα και αυξάνουν τις πιθανότητες χρηματοδότησης για την επιχείρηση.

Έναν ουσιαστικό τρόπο προσέγγισης των δύο πλευρών, μπορεί να αποτελέσει η σε βάθος στενή συνεργασία και ανταλλαγή πληροφορήσης, τακτική που δεν συνηθίζεται να ακολουθείται στη χώρα μας. Η διαδικασία αυτή θα αποφέρει σημαντικά οφέλη σε κάθε πλευρά, αλλά για να πραγματοποιηθεί, θα πρέπει αμφότερες να αυξήσουν την ποσότητα και ποιότητα της πληροφορήσης που ανταλλάσσουν. Αυτό, από την πλευρά του επιχειρηματία προϋποθέτει την αμοιβαία συνεργασία και την κατανόηση ότι τα κέρ-

δη από παραβίαση των όρων της συμφωνίας είναι μόνο βραχυχρόνια και δεν πρέπει να επιδιώκονται, καθώς αποτελούν τροχοπέδη για την επιτυχία. Αυτό βέβαια αποτελεί δύσκολη διαδικασία, καθώς οι ελληνικές επιχειρήσεις εφαρμόζουν περισσότερο στρατηγικές αυτάρκειας, αποφεύγοντας να δημιουργήσουν στρατηγικές συμμαχίες και να συνεργαστούν ουσιαστικά με το χρηματοδότη. Από την πλευρά του επενδυτή, τα προαναφερθέντα προϋποθέτουν προσπάθεια για πιο συχνή και στενή επικοινωνία με τον επιχειρηματία, για τη βέλτιστη διαδικασία μεταφοράς και συσσώρευσης πληροφόρησης, αλλά το κυριότερο, αποκάλυψη των δεδομένων της διαδικασίας χρηματοδότησης και ουσιαστική προσπάθεια κατανόησης του πεδίου στο οποίο δραστηριοποιείται κάθε επιχείρηση.

Σημειώσεις

1. Βλέπε ενδεικτικά για επιβεβαίωση, έρευνες για διάφορες χώρες των LIFT 1998, European Commission 1998, Bank of England 2001, Storey and Tether 1998 κ.λπ.

2. Σε έρευνα που διεξήχθη από το Cambridge για τη Μεγάλη Βρετανία, βρέθηκε ότι σε σύνολο 657 επιχειρήσεων, οι 556 χρησιμοποιούσαν τραπεζικά δανειακά κεφάλαια, γεγονός που καταδεικνύει ότι οι σχέσεις ΜΜΕ και τράπεζας είναι μεγίστης σημασίας (Binks and Ennew 1996). Για ανάλογα συμπεράσματα, βλέπε επίσης Moore, 1994· Christensen, 1992· ESRC, 1998· CBR, 1996, στο Freell, 1999, σελ. 709, Bartjokas, 2001.

3. Για το θέμα αυτό βλέπε Prakke, 1988· Christensen, 1992 και ενδεικτικές έρευνες των Storey and Tether, 1998· Binks and Ennew, 1996 κ.ά.

4. Βλέπε ενδεικτικά Shearman and Burrell, 1988· Storey and Tether, 1998· OECD, 1996· Bank of England, 1996, 2001· Giudici and Paleari, 2000· Dodgson and Rothwell. 1989· ΓΓΕΤ, 2001, κ.λπ.

5. Arthur D., Little Group (1977), στο European Commission 2000, σελ. 8

6. Οι μακροχρόνιες σχέσεις των τραπεζών-πελατών, αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό του Γερμανικού και του Ιαπωνικού χρηματοοικονομικού συστήματος, ενώ είναι λιγότερο σημαντικές για το Αγγλοσαξονικό (Gibson, 1997). Στη χώρα μας, που ο κλάδος των χρηματοοικονομικών κυριαρχείται από τις τράπεζες, τέτοιου είδους σχέσεις δεν έχουν αναπτυχθεί ιδιαίτερα και όπου εφαρμόζονται, εξαντλούνται κυρίως σε προσωπικό επίπεδο στελεχών τραπεζών και επιχειρηματιών και όχι σε ουσιαστικό, μεταξύ τράπεζας και επιχείρησης.

7. Ενδεικτικές πρόσφατες έρευνες εστιασμένες στις σχέσεις τραπεζών-

MME, είναι αυτές των Ongena and Smith (2000) και Degryse and Van Cayseele (2000).

8. Οι Berger and Udell (1995) βρήκαν ότι το πλεονέκτημα ενός έτους ανταλλαγής πληροφόρησης, ισοδυναμεί με 33% μείωση του επιτοκίου στις παρεχόμενες προς την επιχείρηση πιστώσεις και με μειωμένη πιθανότητα απαίτησης εγγυήσεων από το δανειστή.

9. Υπάρχουν βέβαια και μεμονωμένες αντίθετες απόψεις, με τον Sharpe (1990) για παράδειγμα, να υποστηρίζει ότι η διάρκεια μιας σχέσης δεν μπορεί να λειτουργήσει σαν «ψήφος» για την πιστωτική αξιοπιστία του δανειζόμενου, καθώς για προφανείς λόγους, οι κακοί δανειζόμενοι θα ωφεληθούν από την παραμονή τους και τη συνεργασία με την τράπεζά τους, για όσο το δυνατόν μεγαλύτερο χρονικό διάστημα.

10. Βλέπε για ανάλυση του όρου, Heertje (eds), 1988.

Βιβλιογραφία

- Bank of England, *The Financing of Technology-Based Small Firms*, Report, 2001.
- Berger A., Klapper L. and Udell G., *The Ability of Banks to Lend to Informationally Opaque Small Businesses*, Finance and Economic Discussion Series, 2001, σελ. 34.
- Berger A.N. and Udell G.F., «Relationship Lending and Lines of Credit in Small Firm Finance», *The Journal of Business*, vol. 68, no 3, 1995, σελ. 351-381.
- Binks M. and Ennew C., «Financing Small Firms», in Burns P. and Dewhurst J. (eds), *Small business and entrepreneurship*, Macmillan Business, 1996, σελ. 110-130.
- Bornheim S.P. and Herbeck T.H., «A Research Note on the Theory of SME-Bank Relationships», *Small Business Economics*, vol. 10, 1998, σελ. 327-331.
- Canepa A., Kaivanto K. and Stoneman P., *The Public Provision of Sales Contingent Contracts, as a Policy Response to Financial Constraints to Innovation in European SMEs*, Working Paper no 04-38, United Nations University, Institute for New Technologies, Netherlands, February 2004.
- Christensen J.L., *The Role of Finance in Industrial Innovation*, Phd dissertation, Aalborg University, 1992.
- Deakins D. and Philpott T., «Comparative European practices in the finance of small firms: UK, Germany and Holland», in Oakey R.P. (ed.), *New technology-based firms in the 1990s*, 1994, σελ. 93-103.
- Deakins D. and Hussain G., «Risk Assessment with Asymmetric Information», *International Journal of Bank Marketing*, vol. 12, no 1, 1994, σελ. 24-31.

- Degryse H. and Van Cayseele P., «Relationship Lending within a Bank-Based System: Evidence from European Small Business Data», *Journal of Financial Intermediation*, vol. 9, 2000, σελ. 90-109.
- Dodgson M. and Rothwell R., *Financing Early - Stage Innovation in Small Firms*, Paper presented to European Conference, Enterprise Innovation and 1992: Innovation Support Service in Europe, Proceedings, Nice, 1989, σελ. 57-69.
- European Commission, *Funding of new technology-based firms by commercial banks in Europe*, Enterprise Directorate-General, 2000.
- European Commission, *Benchmarking Finance Innovation Pilot Study*, Directorate General III-Industry and Ministry of Business and Industry, Final Report, Denmark, 1998.
- European Commission, *Research into the Financing of New Technology Based Firms (NTBFs)*, Final Report, Paris, 1994.
- Freel M.S., «The financing of small firm product innovation within the UK», *Technovation*, vol. 19, 1999, σελ. 707-719.
- Freeman Ch., *The Economics of Industrial Innovation*, Frances Pinter (publishers), London, 1982.
- Giudici G. and Paleari S., «The Provision of Finance to Innovation: A Survey Conducted among Italian Technology - based Small Firms», *Small Business Economics*, vol. 14, 2000, σελ. 37-53.
- LIFT, *Financing Innovation, A Guide, Innovation and participation of SMEs' programme*, European Commissions Fifth Research Framework Programme, Luxembourg, 1998.
- Lyberaki A. and Mylonas N., «The Financing of Innovation and Technology of SMEs in Greece», *TSER Project: Investing in Southern Europe-Technological and Financial Decisions in Southern Europe*, June 2000.
- Μακρής Η., *Χρηματοδότηση Σχεδίων Ανάπτυξης Καινοτομίας, Μικρών και Μεσαίων Επιχειρήσεων, από τον Τραπεζικό Κλάδο, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων*, 2005.
- Moore B., «Financial constraints to the growth and development of small high-technology firms», in Hughes A. and Storey D.J. (eds), *Finance and the small firm*, Routledge, London, 1994.
- Ongena S. and D.C. Smith, «The Duration of Bank Relationships», *Journal of Financial Economics*, vol. 61, 2001, σελ. 449-475.
- Petersen M.A. and Rajan R.G., «The Benefits of Lending Relationships: Evidence from Small Business Data», *Journal of Finance*, vol. 49, no (1), 1994, σελ. 3-37.
- Philpott T., «Banking and new technology small firms: a study of information exchanges in the financing relationship», in Oakey R. (ed.), *New Technology-Based Firms in the 1990s*, Paul Chapman Publishing, London, 1994, σελ. 68-80.
- Prakke F., «The Financing of Technical Innovation», in A. Heertje (ed.), *In-*

- novation, Technology and Finance*, European Investment Bank, 1988, σελ. 71-100.
- Raff M.G.D., *Risk Management in an Age of Change*, Working Paper, Reginald H. Jones Center, Wharton School, University of Pennsylvania, 2001.
- Sharpe S.A., «Asymmetric information, bank lending and implicit contracts: A stylized model of customer relationships», *Journal of Finance*, vol. 45, September 1990, σελ. 1069-1087.
- Storey D.J. and Tether B.S., «New technology-based firms in the European union: an introduction», *Research Policy*, vol. 26, 1998, σελ. 933-946.

Η αναίρεση της κατάστασης στασιμότητας στη σκέψη του Adam Smith

Παναγιώτης Ευαγγελόπουλος*

Περίληψη

Η Πτωτική Τάση του Ποσοστού του Κέρδους και η Κατάσταση Στασιμότητας είναι κεντρικές θέσεις της οικονομικής σκέψης του Adam Smith. Επιχειρώντας μία τομή στη σκέψη του Adam Smith προσπαθώ να δείξω ότι η κατάσταση στασιμότητας αναίρεείται και δεν αποτελεί το τελευταίο στάδιο της οικονομικής μεγέθυνσης του καπιταλισμού. Η εισαγωγή της καινοτομίας και των νέων τεχνολογικών κυμάτων ανατρέπει την τελεολογική σύλληψη που είχε ο Adam Smith για το καπιταλιστικό σύστημα. Με μία δυναμική προσέγγιση της σκέψης του Adam Smith μετασχηματίζουμε τη γραμμική σύλληψή του για την οικονομική μεγέθυνση σε κυκλική εξηγώντας καλύτερα τις οικονομικές διακυμάνσεις του καπιταλισμού.

1. Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία βασίζεται στη μελέτη του βιβλίου του Adam Smith *Μία Έρευνα για την Φύση και τα Αίτια του Πλούτου των Εθνών* (*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*)¹ ή όπως έχει επικρατήσει να αναφέρεται στη βιβλιογραφία αλλά και στις συζητήσεις εν συντομία *Ο Πλούτος των Εθνών* (*The Wealth of Nations*). Η μελέτη των πηγών και μάλιστα των

* Ο Π. Ευαγγελόπουλος διδάσκει (ΠΔ. 407/80) στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

πρωτογενών συγγραμμάτων των οικονομολόγων της Κλασσικής Πολιτικής Οικονομίας έχει ιδιαίτερη σημασία. Αυτό οφείλεται σε δύο λόγους. Πρώτον, διότι στη σύγχρονη εκπαίδευση των οικονομικών συνηθίζουμε να γνωρίζουμε το έργο των οικονομολόγων της *Κλασσικής Πολιτικής Οικονομίας* από δευτερογενείς πηγές και από μελέτες μεταγενέστερων οικονομολόγων πάνω στο έργο τους και δεύτερον, διότι η επαφή με το πρωτογενές έργο τους μας φέρνει σε άμεση επαφή με το πνεύμα τους, τον τρόπο γραφής τους και κατανόησης των πραγμάτων εντός του δικού τους ιστορικού πλαισίου.

Η ανάδειξη της ιστορικότητας των συνεισφορών των μεγάλων οικονομολόγων του παρελθόντος είναι ιδιαίτερα σημαντική. Βοηθά στην επιστημονική ανάδειξη των σύγχρονων οικονομικών θεμάτων που συνήθως εμφανίζονται γυμνά από τη σοφία της ιστορίας της οικονομικής σκέψης που χαρακτηρίζεται κλασσική για την πληρότητά της και τη διαχρονική κάλυψη που προσφέρει στην ανάλυση των οικονομικών προβλημάτων. Μέσα από τη διαδικασία μελέτης της Πτωτικής Τάσης του Ποσοστού του Κέρδους έφθασα στη διαπίστωση ότι η διδαχή και η επεξεργασία ενός οικονομικού θέματος αποδίδει πολύ περισσότερο με την ιστορική προσέγγιση, διότι μόνον τότε παρουσιάζεται η συνέχεια δια του χρόνου των Οικονομικών Θεωριών ως διάδοχα εξελισσόμενες αναπτύσσοντας είτε το εποπτικό εύρος είτε το αναλυτικό βάθος. Έτσι αποκαθιστούμε την ιστορική ενότητα της επιστήμης όχι βεβαίως χάριν κάποιας έμμονης θεωρητικής στάσης αλλά διότι το οικονομικό φαινόμενο, αν και ερμηνεύεται θεωρητικά πολλαπλά έχει εν τέλει μίαν και μοναδική πραγματική έκβαση και αυτήν τελικώς αποζητούμε να αναλύσουμε με τα εργαλεία μας και την επινοητικότητά μας.

Στην εργασία μου αυτή επιδιώκω τη συνεξέταση του Νόμου της Πτωτικής Τάσης του Ποσοστού του Κέρδους με την Κατάσταση Στασιμότητας, το *Stationary State*, προσπαθώντας να την αναιρέσω ως τελικό στάδιο κατάληξης του καπιταλιστικού συστήματος. Μ' αυτόν τον τρόπο θα αφαιρέσω από την Σμιθιανή σκέψη της Κλασσικής Πολιτικής Οικονομίας το τελεολογικό στοιχείο και θα προσπαθήσω να αναδείξω τον κυκλικό χαρακτήρα του καπιταλιστικού συστήματος.

2. Η κατάσταση στασιμότητας στο έργο των Κλασσικών

Ως εποχή των Κλασσικών εννοούμε την περίοδο από το 1776 έως και την εποχή όπου τα γραπτά του J.S. Mill αρχίζουν να παρακμάζουν, με την έννοια ότι η Οριακή Επανάσταση (Marginal Revolution) κάνει πια την εμφάνισή της με τους Jevons, Leon Walras και Alfred Marshall. Σαφώς σ' αυτήν την περίοδο περιλαμβάνω τον Karl Marx, αφού απ' αυτήν επηρεάστηκε και γι' αυτήν έγραψε. Παρ' όλα αυτά πρέπει να υπογραμμίσω ότι μερικοί οικονομολόγοι της Ιστορίας της Οικονομικής Σκέψης τοποθετούν τον Karl Marx στη Μετα-Κλασσική Εποχή. Η εποχή των Κλασσικών λοιπόν διαρκεί περίπου έναν αιώνα και περιλαμβάνεται μεταξύ της αρχής του τελευταίου τέταρτου του ΙΗ' αιώνα και του τέλους του προτελευταίου τέταρτου του ΙΘ' αιώνα (1775-1875). Αυτή η σημαντική περίοδος της εδραίωσης και ανάπτυξης της οικονομικής επιστήμης ξεκινά με την πρώτη βιομηχανική επανάσταση και τελειώνει με την αυγή της δεύτερης βιομηχανικής επανάστασης.

Οι Κλασσικοί οικονομολόγοι είχαν την τύχη να είναι διάδοχοι χρονικώς ενός πλουσιολάτρου σε πνευματικούς ανθρώπους ΙΗ' αιώνα. Το κίνημα του διαφωτισμού έβαλε κυριολεκτικά τη σφραγίδα του στην περίοδο πριν την εμφάνιση των οικονομολόγων της Κλασσικής Πολιτικής Οικονομίας και επηρέασε σημαντικά το πνευματικό κλίμα της εποχής. Ενδεικτικά μόνον αναφέρω τον Francois Voltaire με κύρια έργα το *Lettres Philosophiques*² και το *Essai sur les Moeurs et l' Esprit des Nations*, τον Γερμανό Διαφωτιστή Christian Wolff με το πρώτο σημαντικό φιλοσοφικό έργο στη γερμανική γλώσσα *Vernunftige Gedanken* (Λογικές Σκέψεις)³, τον Montesquieu με το *Πνεύμα των Νόμων*⁴, τον Rousseau με το *Κοινωνικό Συμβόλαιο*⁵, και τέλος η περίφημη ομάδα των Εγκυκλοπαιδιστών με εξεχόντες τον φιλόσοφο Diderot⁶ και τον μαθηματικό D' Alembert. Σ' αυτήν την ομάδα ανήκει ο περίφημος F. Quesnay που ανάγεται σε αρχηγό των Φυσιοκρατών. Οι φυσιοκράτες είναι οι πρώτοι που οι ίδιοι αυτοαποκαλούνται «Οι οικονομολόγοι» και ουσιαστικά για πρώτη φορά χρησιμοποιείται ρητά ο όρος. Υποστηρίζουν ότι η οικονομική ζωή κυριαρχείται από τον φυσικό νόμο, δηλαδή έχει την δικιά της αναπαλλοτρίωτη φυσική τάξη της οποίας την ουσία προσπαθούμε να γνωρίσουμε με τον Λόγο. Ο F. Quesnay, στο έργο του *Tableau Economique*⁷, προσπαθεί, ακριβώς, να απεικονίσει την πραγματικότητα, καταλήγοντας σε τρεις βασικές αλήθειες που την

διέπουν. Πρώτον, την κυκλική ροή των εισοδημάτων μεταξύ των διαφόρων τάξεων, δεύτερον, τον πρωταρχικό ρόλο της γεωργίας στη δημιουργία πλεονάσματος και τρίτον, την ύπαρξη φυσικής τάξης και την ανάγκη οικονομικής ελευθερίας.

Απόρροια αυτών των τριών βασικών αρχών είναι η επίθεση στα μέτρα της προγενέστερης εμποροκρατικής πολιτικής του Colbert⁸ ζητώντας την προτεραιότητα στην ανάπτυξη της γεωργίας ιδίως μάλιστα στη μεγάλη γεωργική εκμετάλλευση, την κατάργηση των μέτρων και των θεσμών κατάλοιπων της φεουδαρχίας που ενισχύθηκαν όμως από τον Colbert, την αναμόρφωση του φορολογικού συστήματος και γενικά την επικράτηση του *laissez-faire*. Έτσι λοιπόν οι Φυσιοκράτες ακριβώς πριν την περίοδο των Κλασικών δημιουργούν ένα θεωρητικό σύστημα για την οικονομική πραγματικότητα με συγκεκριμένες προτάσεις άσκησης οικονομικής πολιτικής που προετοιμάζουν την ανάδυση του κλασικού οικονομικού φιλελευθερισμού. Το έργο των Φυσιοκρατών αποτελεί το πρόπλασμα πάνω στο οποίο θα οικοδομηθεί η σκέψη του Adam Smith η οποία κατ' ουσία αναλύει και εξηγεί τις δυνατότητες του νέου καπιταλιστικού κόσμου που αναδύεται της πρώτης βιομηχανικής επανάστασης, που όμως αναπόφευκτα δεν μπορεί να αποφύγει την κατάσταση στασιμότητας στο τέλος αυτής κάτω από την τελεολογική επίδραση του νόμου της πτωτικής τάξης του ποσοστού του κέρδους.

Στα τελευταία χρόνια του Quesnay, πέθανε το 1774, περίπου δηλαδή στα 1760 αρχίζει ουσιαστικά η Βιομηχανική Επανάσταση με επίκεντρο τη Μεγάλη Βρετανία και θα διαρκέσει μέχρι το 1830. Αυτή η περίοδος διαφοροποιείται από χώρα σε χώρα ανάλογα με τον βαθμό ανάπτυξής της και χαρακτηρίζεται κυρίως από τη μεγάλη δημογραφική πίεση, ταχεία γεωργική ανάπτυξη, εκπληκτική βελτίωση των εσωτερικών συγκοινωνιών και ραγδαία τεχνική πρόοδο ιδιαίτερα στους τομείς της υφαντουργίας και της κατεργασίας σιδήρου.

Οι συνέπειες της βιομηχανικής επανάστασης είναι ευρύτατες. Οι τρόποι παραγωγής που επικρατούσαν δίνουν τη θέση τους στον εργοστασιακό τρόπο παραγωγής, όπου η έμφαση πλέον είναι στη χρήση μηχανών και όχι ανθρώπινης εργασίας. Ο καταμερισμός των έργων γίνεται ευρύτερος και αυξάνεται η παραγωγικότητα. Ενισχύεται η ίδρυση και πολλών άλλων βιομηχανιών εκτός από τις βιομηχανίες υφαντουργίας και σιδήρου. Η βιομηχανική παραγωγή εδραιώνεται ως ο κυρίαρχος οικονομικός μηχανισμός του συστήματος.

Σ' αυτήν την πρώτη Βιομηχανική Επανάσταση θα ζήσουν και θα γράψουν ο Adam Smith στην αρχή της, ο David Ricardo⁹ στην ώριμη φάση της και ο Karl Marx¹⁰ στο τέλος της και μετά. Ο Adam Smith είναι αισιόδοξος, αντιλαμβάνεται την κατάσταση στασιμότητας αλλά τη θέτει στον μακρινό ορίζοντα. Ο David Ricardo είναι από μετρημένος ως απαισιόδοξος, διαβλέπει αμήχανα την πρόοδο να αντιτίθεται στους αρχιτέκτονές της, τους καπιταλιστές και την κατάσταση στασιμότητας – ίσως έτοιμη να φανεί. Ο Karl Marx προβλέπει την κρίση του καπιταλισμού και τη διαδοχή του από τον σοσιαλισμό. Ανάλογα την περίοδο που ζει, αναφέρεται και γράφει ο καθένας από τους τρεις μεγάλους της Κλασσικής Πολιτικής Οικονομίας, επηρεάζεται και ο τρόπος ανάλυσής του αλλά και ενόρασης της κατάστασης στασιμότητας. Ο ορίζοντας της επερχόμενης κατάστασης στασιμότητας από τον Άνταμ Σμιθ στον Καρλ Μαρξ μικραίνει, καθώς η δυναμική της Βιομηχανικής Επανάστασης τελειώνει και συσσωρεύει μεγαλύτερα προβλήματα από αυτά που επιλύει. Η φάση εξέλιξης της Βιομηχανικής Επανάστασης τελικά προσδιορίζει τους τύπους των προτάσεων ανάλυσης και πολιτικής που καταλήγει η Κλασσική Πολιτική Οικονομία με τους τρεις μεγάλους εκφραστές της, Σμιθ, Ρικάρντο και Μαρξ.

Είναι πολύ σημαντικό να κατανοήσουμε σε πόσο μεγάλο βαθμό αυτή καθεαυτή η οικονομική πραγματικότητα και στη συγκεκριμένη περίπτωση η φάση εξέλιξης της βιομηχανικής επανάστασης επηρεάζει την οικονομική θεωρία, ανάλυση και πολιτική. Η σύμπτωση του μεγάλου πνεύματος του Adam Smith με την αυγή της Βιομηχανικής Επανάστασης τον ωθεί να την αναλύσει στο πρωτόγνωρο μέγεθος για την ιστορία του ανθρώπινου πολιτισμού των ραγδαίων αλλαγών που επιφέρει. Ο Adam Smith στην ανάλυσή του επηρεάζεται άμεσα από τον θετικό αντίκτυπο του νέου βιομηχανικού τρόπου οργάνωσης και ανάπτυξης του πλούτου ώστε να αποθέτει στο μακρότατο μέλλον τη συστατική επίδραση που έχει η πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους που είναι η περίπτωση το οικονομικό σύστημα να περιέλθει στην κατάσταση στασιμότητας. Την αναλύει με προσοχή, με επιμονή και με λεπτομέρεια αλλά μόνον ως κομμάτι της δυναμικής ανάλυσης της μεγέθυνσης του συστήματος που θα έχει συνέπειες μόνον σε έναν πολύ μακρινό χρονικό ορίζοντα που δε χρήζει κάποιας ιδιαίτερης μέριμνας για την άσκηση της τρέχουσας οικονομικής πολιτικής.

Αντίθετα ο David Ricardo γράφει στην ώριμη φάση της Βιομηχανικής Επανάστασης και είναι κατά πολύ συγκρατημένος για το μακρινό χρονικό ορίζοντα της κατάστασης στασιμότητας. Στην α-

νάλυσή του τον απασχολεί ιδιαίτερα ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους, διότι με αυτόν τον τρόπο τιμωρούνται οι πρωταγωνιστές και αρχιτέκτονες της Βιομηχανικής Επανάστασης που δεν είναι άλλοι από τους καπιταλιστές. Στην ακμή της Βιομηχανικής Επανάστασης, που γράφει ο David Ricardo, η ανάπτυξη του καπιταλισμού είναι τέτοια πλέον σε κλίμακα παραγωγής, σε ποικιλία ανταγωνισμών αγαθών, σε συνωστισμό παραγωγών από όλο και περισσότερες χώρες με μία ταυτόχρονη απόλυτη διεύρυνση του καταμερισμού εργασίας που το ποσοστό του κέρδους είναι αρκετά μικρό και η κατάσταση στασιμότητας μια οικονομική πραγματικότητα που δεν είναι πλέον μία υπόθεση του μακρινού μέλλοντος αλλά μία κατάσταση που πρόκειται να επέλθει σύντομα αν δεν είναι κιόλας προ των θυρών¹¹. Γι' αυτό τον λόγο ο David Ricardo θα προκρίνει στην οικονομική του πολιτική τη φορολόγηση των ραντιέρηδων και των γαιοκτημόνων και την απόδοση της μέγιστης δυνατής οικονομικής ελευθερίας με τη μείωση των φόρων απέναντι στους καπιταλιστές έτσι ώστε να διατηρήσουμε ένα ανεκτό ποσοστό κέρδους γι' αυτούς και να μεταθέσουμε για το μακρύτερο δυνατό μέλλον την κατάσταση στασιμότητας.

Ο David Ricardo στην κατεύθυνση της οικονομικής πολιτικής ηγήθηκε της εκστρατείας για την κατάργηση των Νόμων των Σιτηρών προκειμένου να διατηρηθεί ή και να αυξηθεί το ποσοστό του κέρδους και να καθυστερήσει όσο το δυνατόν περισσότερο την επέλευση της κατάστασης στασιμότητας. Αυτό θα επιτευχθεί τελικά το 1846 με την οριστική κατάργηση των δασμών επί των εισαγομένων σιτηρών στη Μεγάλη Βρετανία. Στόχος της συγκεκριμένης πολιτικής της κατάργησης των δασμών επί των εισαγομένων σιτηρών ήταν η μείωση της τιμής τους και άρα ταυτόχρονα η πτώση του μισθού επιβίωσης των εργατών αλλά και η μείωση της προσόδου της γης που ελάμβαναν οι γαιοκτήμονες. Οι δύο αυτές ταυτόχρονες μειώσεις εισοδημάτων των δύο τάξεων θα είχαν ως συνέπεια της αύξηση του περιθωρίου του ποσοστού του κέρδους των καπιταλιστών και την περαιτέρω αναβολή της κατάστασης στασιμότητας.

Αν όμως ο David Ricardo έγραψε στην ώριμη φάση της Βιομηχανικής Επανάστασης βλέποντας πιο ορατό από τον Adam Smith τον κίνδυνο της επέλευσης της κατάστασης στασιμότητας και προσπαθώντας να προστατεύσει τους πρωταγωνιστές αυτής υπερασπιζόμενος μία φιλελεύθερη οικονομική πολιτική, ο Karl Marx έγραψε προς το τέλος αυτής αναλύοντας την νομοτελειακά ιστορική πτώση του καπιταλισμού και την ανατολή στη θέση του ενός πιο δίκαιου συστήματος οργάνωσης των πολιτικών, οικονομι-

κών και κοινωνικών σχέσεων, του σοσιαλιστικού. Ο Karl Marx είδε στην ύστερη φάση της Βιομηχανικής Επανάστασης την πλήρη επέλευση της κατάστασης στασιμότητας, την εξαθλίωση του ποσοστού του κέρδους των καπιταλιστών και την εξαθλίωση της εργατικής τάξης. Η τάση του ποσοστού του κέρδους να πέφτει οδήγησε τον Karl Marx στην ανάλυση ότι οι καπιταλιστές, προκειμένου να διατηρήσουν τα κέρδη τους και την πολιτική, οικονομική και κοινωνική ηγεμονία τους και βλέποντας να περιορίζονται τα περιθώρια κερδών τους θα περιορίζαν όλο και πιο πολύ και ακόμη περισσότερο το μισθό επιβίωσης της εργατικής τάξης, οδηγώντας την στην απόλυτη εξαθλίωση.

Ο Karl Marx βλέπει το τέλος της Βιομηχανικής Επανάστασης με το τέλος του καπιταλισμού. Αυτό συμβαίνει διότι πλέον τα οφέλη από την καπιταλιστική ανάπτυξη είναι πολύ λιγότερα συγκρινόμενα με τα συσσωρευμένα αρνητικά αποτελέσματα μαζικής φτώχειας και εξαθλίωσης της εργατικής τάξης που θα τη φέρουν στο χείλος της εξέγερσης και της ανατροπής του καπιταλιστικού συστήματος. Ακόμη όμως και αν η επανάσταση δεν πραγματοποιηθεί τότε και σε αυτήν την περίπτωση ο καπιταλισμός θα αυτοκαταλυθεί από την βασική αντινομία του που είναι η ανάπτυξη του να μηδενίζει το ποσοστό του κέρδους και να προκαλεί την κατάσταση στασιμότητας¹². Για τον Karl Marx η κατάσταση στασιμότητας είναι παρούσα με το τέλος της Βιομηχανικής Επανάστασης, σηματοδοτεί το τέλος του καπιταλισμού και ο σοσιαλισμός το νέο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό σύστημα που θα το διαδεχθεί¹³.

Βλέπουμε λοιπόν πόσο διαφορετικά ο κάθε ένας από τους τρεις μεγάλους κλασσικούς της πολιτικής οικονομίας αντιμετωπίζει τον νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους και την κατάσταση στασιμότητας που αυτός επιφέρει. Και για τους τρεις τόσο ο νόμος της πτωτικής τάσης του κέρδους όσο και η κατάσταση στασιμότητας αποτελούν κεντρικές κατευθύνσεις της δυναμικής και μακροχρόνιας μεγέθυνσης του καπιταλιστικού συστήματος, πράγμα μάλιστα που υποδηλώνει πόσο ο David Ricardo έχει επηρεαστεί από τον Adam Smith και πόσο ο Karl Marx έχει επηρεαστεί και από τους δύο αλλά όμως και πόσο διαφορετική είναι η προσέγγιση του καθενός τόσο για το μέλλον του καπιταλιστικού συστήματος όσο και για την ακολουθητέα βραχυχρόνια οικονομική πολιτική. Ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους και η κατάσταση στασιμότητας ενώνουν τους οικονομολόγους της κλασσικής πολιτικής οικονομίας αλλά ταυτόχρονα τους διαιρούν και μάλιστα καθόλου παραδόξως, αν λάβουμε υπ' όψιν μας τη δια-

Πίνακας 1

Οικονομολόγος	Φάση βιομηχανικής επανάστασης	Κατάσταση στασιμότητας
Adam Smith	Αρχική	Στον μακρινό ορίζοντα
David Ricardo	Ενδιάμεση	Επερχόμενη
Karl Marx	Τελευταία	Έχει επέλθει

Πίνακας 2

Οικονομολόγος	Ποσοστό κέρδους	Μισθός
Adam Smith	Υψηλό	Όριο επιβίωσης
David Ricardo	Μέτριο	Υψηλότερος του ορίου
Karl Marx	Χαμηλό	Εξαθλίωση

Πίνακας 3

Οικονομολόγος	Μέλλον του καπιταλισμού
Adam Smith	Μακρύ και ανθηρό
David Ricardo	Μεσοχρόνιο και αμφίβολο
Karl Marx	Σύντομο και θνησιγενές

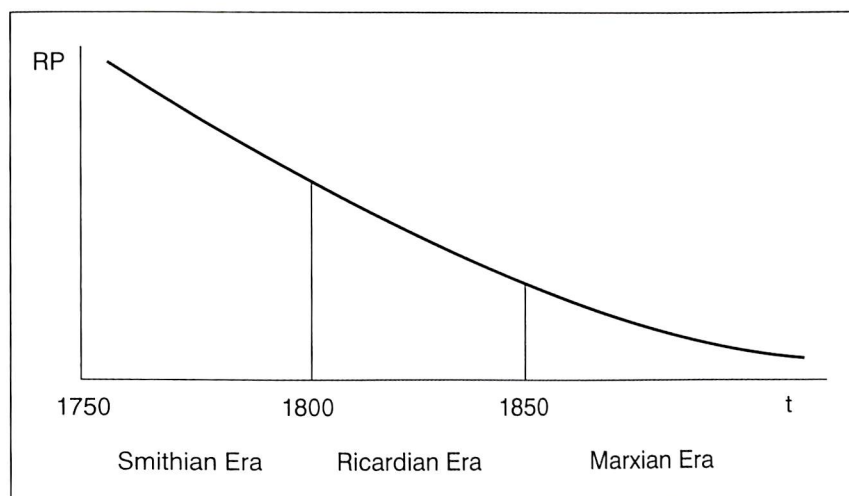
φορετική χρονική φάση της βιομηχανικής επανάστασης που αναλύει ο καθένας αλλά και τον τύπο ανάλυσης που ακολουθείται στο σύνολο του έργου καθενός ξεχωριστά.

Συνοπτικά θα μπορούσαμε να παρουσιάσουμε τις απόψεις των τριών μεγάλων οικονομολόγων της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας στους κάτωθι τρεις πίνακες που συσχετίζουν τη φάση της Βιομηχανικής Επανάστασης με την περίοδο συγγραφής των έργων τους και το είδος και τον τύπο των προτάσεών τους για την κατάσταση στασιμότητας, το ποσοστό του κέρδους, το ύψος του μισθού και συνακόλουθα τη βασική τους θεωρητική θεμελίωση για το μέλλον του καπιταλιστικού συστήματος.

Το παρακάτω διάγραμμα δείχνει την εξέλιξη του ποσοστού του κέρδους και την πτωτική του τάση κατά μήκος του χρόνου εξέλιξης της πρώτης βιομηχανικής επανάστασης, η οποία διαιρείται σε τρεις περιόδους, της αυγής της, δηλαδή αυτή του Adam Smith, της ώριμης φάσης της, αυτή του David Ricardo και της τελευταίας, αυτής του Karl Marx.

Το παρακάτω διάγραμμα δείχνει την εξέλιξη του εργατικού μισθού επίσης καθ' όλη τη διάρκεια της βιομηχανικής επανάστασης πάνω στην ίδια βάση διαίρεσης των τριών περιόδων. Ο μισθός στην πρώτη φάση είναι αυτός της επιβίωσης, στη δεύτερη λόγω της ανάπτυξης του καπιταλισμού και της αύξησης της ζήτησης των εργατικών χεριών ο μισθός αυξάνεται πάνω από το όριο της επιβίωσης για να αρχίσει να πέφτει, όταν η καπιταλιστική ανάπτυξη φτάσει στα όριά της συσσωρεύοντας προβλήματα κοινωνικά και οικονομικά πολύ περισσότερα από αυτά που μπορεί το καπιταλιστικό σύστημα να επιλύσει, με τελικό αποτέλεσμα τη ραγδαία επιδείνωση του εργατικού μισθού πολύ κάτω από τον μισθό επιβίωσης σε ένα τέτοιο επίπεδο, που ο Karl Marx ονόμασε «μισθό εξαθλίωσης των προλεταρίων».

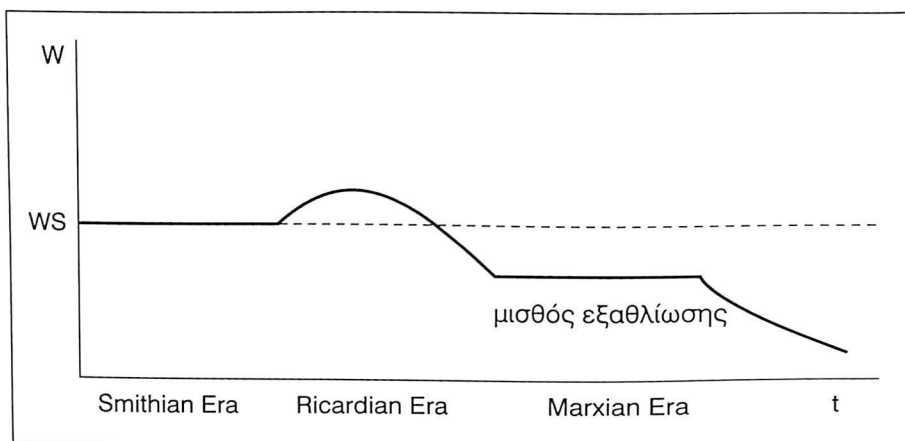
Διάγραμμα 1

RP: ποσοστό του κέρδους

t: χρόνος εξέλιξης της βιομηχανικής επανάστασης

Διάγραμμα 2

W : μισθός

t : χρόνος

WS : μισθός επιβίωσης

Θα κλείσω την ανάλυσή μου για την κατάσταση στασιμότητας και τον νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους στο έργο των κλασικών της πολιτικής οικονομίας με αναφορά στον Thomas Malthus, τον John Stuart Mill και τον Sismonde de Sismondi, τους οποίους κρίνω απαραίτητους για την απόδοση μιας ολοκληρωμένης εικόνας της κλασσικής πολιτικής οικονομίας.

Στη διάρκεια της Βιομηχανικής Επανάστασης, λίγο αργότερα βεβαίως από τον Adam Smith, ο T.Malthus αντιπαραθέτει τις απόψεις του με τον D.Ricardo εισάγοντας την περίφημη πληθυσμιακή θεωρία¹⁴, καταλήγοντας σε μία θεωρία υποκατανάλωσης η οποία θα τον φέρει σε ρήξη με τον νόμο του Say. Ο Thomas Malthus είναι ο αιρετικός της Κλασσικής Πολιτικής Οικονομίας. Αντίθετα ο J.S.Mill είναι ο μεγάλος συνεχιστής της παράδοσης του David Ricardo. Ζει και γράφει μέχρι το τέλος της Βιομηχανικής Επανάστασης. Στο κεφαλαίωδες έργο του¹⁵ καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η κατάσταση στασιμότητας είναι επιθυμητή, διότι καταλήγοντας σ' αυτήν μπορούμε να εφαρμόσουμε κοινωνικές μεταρρυθμίσεις με συνέπεια τη δικαιότερη διανομή του εισοδήματος¹⁶. Ο John Stuart Mill δίνει μία άλλη διάσταση στην κατάσταση στασιμότητας. Όταν επέρχεται είναι η κατάσταση της αφθονίας

που το μόνο πλέον κρίσιμο θέμα είναι η δίκαιη διανομή του εισοδήματος. Στην κατάσταση στασιμότητας ο John Stuart Mill δεν βλέπει ούτε τον μαρασμό του οικονομικού συστήματος που έβλεπε ο David Ricardo, ούτε την κρίση και την κατάλυση του καπιταλιστικού συστήματος που έβλεπε ο Karl Marx. Ο John Stuart Mill αναλύει την κατάσταση στασιμότητας ως ένα μέγα οικονομικό επίτευγμα, που όμως αδικεί στη διανομή του εισοδήματος τους πρωταγωνιστές του, τους καπιταλιστές αλλά και τους βασικούς του συντελεστές που είναι οι πολυπληθείς εργάτες. Αντίθετα επωφελούνται τα μέγιστα οι γαιοκτήμονες. Ο John Stuart Mill αναγάζει το έργο του οικονομολόγου στην κατάσταση στασιμότητας στο έργο του κοινωνικού μεταρρυθμιστή γι' αυτό εισηγείται την εθνικοποίηση των γαιών και την αναδιανομή των γαιοπροσόδων υπέρ των εργατών. Είναι σίγουρα η πιο ώριμη έκφραση της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας και των μεταρρυθμιστικών δυνατοτήτων του επιστημονικού της υποδείγματος.

Ένας άλλος αιρετικός της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας, ο Sismonde de Sismondi¹⁷, ομιλεί εναντίον του νόμου του Say και εξηγεί το φαινόμενο της υπερπαραγωγής σαν μόνιμο στο καπιταλιστικό σύστημα. Σαν λύση ο Sismonde de Sismondi προτείνει την παραγωγή σε μικρή κλίμακα έτσι ώστε ο ρυθμός μεγέθυνσης να πραγματοποιείται σε θετικό αλλά μικρό βαθμό. Ο Sismonde de Sismondi μετατρέπει τις τρεις τάξεις των Κλασικών σε δύο, εννοώντας τους πλούσιους κεφαλαιοκράτες και τους προλετάριους (proletariats). Μεταξύ αυτών των δύο τάξεων η κυρίαρχη σχέση είναι η αντιπαλότητα και όχι η αρμονία συμφερόντων. Ο Sismonde de Sismondi θα επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό τον Karl Marx και γι' αυτό θεωρείται από τους πιο σημαντικούς πρώιμους σοσιαλιστές οικονομολόγους.

Το τέλος του ΙΘ' αιώνα συμπίπτει με τη δρομολόγηση των θεωριών των κλασικών οικονομολόγων σε κατευθύνσεις πολύ διαφορετικές από εκείνες που αυτοί θα ήθελαν. Η κλασική παράδοση Smith - Ricardo - J.S. Mill όντας παρακμάζουσα θα αντιμετωπίσει την οριακή επανάσταση Jevons - Menger - Walras και θα ενσωματωθεί τελικά στο έργο του Marshall¹⁸ από τον οποίο αρχίζει η νεοκλασική οικονομική παράδοση. Η κλασική μαρξική παράδοση θα πολυδιασπασθεί περισσότερο με κύριους εκπροσώπους τους Lenin, Luxemburg, Kautsky και Bernstein¹⁹.

Σ' αυτό το τμήμα του άρθρου μου ήθελα να δώσω μια εικόνα για την εποχή των κλασικών και πώς αντιλαμβάνονται τη Βιομηχανική Επανάσταση, την κατάσταση στασιμότητας και την λει-

τουργία του Νόμου της Πτωτικής Τάσης του Ποσοστού του Κέρδους. Αυτό το έκανα για να μπορέσω να τοποθετήσω σε ένα ιστορικό πλαίσιο το επίμαχο θεωρητικό θέμα της έρευνάς μου έτσι ώστε να μπορέσω να έχω μια εποπτεία στην κοινωνιολογική του διάσταση για την καλύτερη κατανόηση, κριτική αξιολόγηση και εξαγωγή συμπερασμάτων.

3. Η σμιθιανή θεμελίωση της πολιτικής οικονομίας

Σ' αυτό το τμήμα του άρθρου μου θα ήθελα να κάνω μία σύντομη επισκόπηση των βασικών στοιχείων της σκέψης του Adam Smith για να επιτύχω την καλύτερη δυνατή κατανόηση του ρόλου της θεωρίας της διανομής και της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους που παίζουν στο σύστημα πολιτικής οικονομίας που προκύπτει.

Ο Adam Smith πέτυχε στα τέλη του ΙΗ' αιώνα να θέσει τα θεμέλια της οικονομικής επιστήμης. Στο βιβλίο του *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* συγκέντρωσε όλο το πραγματολογικό υλικό των οικονομικών σχέσεων και μεγεθών σχεδόν από τον 12ο αιώνα μέχρι τις μέρες του. Δίνοντας έμφαση όμως σ' αυτό της εποχής του προχώρησε στη συστηματική μελέτη του χρησιμοποιώντας τη θεωρητική αφαίρεση και την παραγωγική μέθοδο. Πριν όμως προχωρήσω θα ήθελα να τονίσω ότι παράλληλα με τη θεωρητική σύλληψη ισχυρή είναι επίσης και η ιστορική περιγραφή. Ο Adam Smith είναι ηροδότειος συγγραφέας και δεν νομίζω ότι αυτό είναι τυχαίο, διότι όπως ο Ηρόδοτος ως πρώτος δυτικός ιστοριογράφος-ιστορικός αντίκρισε με έκπληξη τη διαρκή ροή των γεγονότων σε ένα ευρύτατο γεωγραφικό πλάτος έτσι και ο Adam Smith βρέθηκε αντιμέτωπος με έναν κόσμο όπου οι οικονομικές σχέσεις άλλαζαν γοργά με θεωρητικό αντίβαρο μία στενή και κλειστή εμποροκρατική σύλληψη που ήταν σε αντίθεση με την νεώτερη αλλά ασθενέστερη και μονοδιάστατη φυσιοκρατική αντίληψη. Το εγχείρημα επομένως της θεμελίωσης μιας νέας θεωρίας πολιτικής οικονομίας, δυναμικής και ανοικτής, απαιτούσε την ιστορική περιγραφή ως ένα πεδίο μαρτυρίας και στήριξης των συναγομένων δια της μεθόδου της θεωρητικής αφαίρεσης συμπερασμάτων που θα θεμελιώναν έναν νέο κόσμο, δυναμικό και ανοικτό στο διεθνές ελεύθερο εμπόριο και βαθιά μεταρρυθμιστικό στο εσωτερικό των

κρατών για την κατάργηση όλων των φεουδαλικών και συντεχνιακών πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών θεσμών.

Ο Adam Smith είναι επίσης εισηγητής του οικονομικού φιλελευθερισμού. Το σύστημα των ελεύθερων αγορών εξασφαλίζει το κοινωνικό καλό, διότι ο καθένας ενεργώντας για το συμφέρον του ενεργεί χωρίς να το συνειδητοποιεί για το κοινό συμφέρον. Εδώ γίνεται λόγος για το αόρατο χέρι. Παρόλα αυτά υπάρχει ένα σημείο που ο Adam Smith δέχτηκε κριτική κυρίως από τους πιο σύγχρονους μελετητές του. Αυτό είναι η αντίφαση που υπάρχει της θέσης περί συμπάθειας και αλληλεγγύης που αναπτύσσει ο Adam Smith στο πρώτο κύριο έργο του *The Theory of Moral Sentiments*²⁰ και της προάσπισης του ατομικού συμφέροντος στο δεύτερο κύριο έργο του *The Wealth of Nations*. Βεβαίως η απάντηση δίνεται από το γεγονός ότι το πρώτο βιβλίο μιλώντας περί συμπάθειας και αλληλεγγύης αναπτύσσει τα επιχειρήματα του στον χώρο της ηθικής φιλοσοφίας. Αντίθετα ο Adam Smith στο *The Wealth of Nations* αλλάζει την κατηγορία ανάλυσης από το ηθικό στο οικονομικό επίπεδο. Ο Adam Smith μετακινείται από την ηθική φιλοσοφία στην νέα επιστήμη την πολιτική οικονομία που θέλει να ξεχωρίσει, να αποκοπεί και να αυτονομηθεί τόσο από τη φιλοσοφία όσο και από την ηθική.

Το ατομικό συμφέρον είναι το νέο αναλυτικό κατηγορήμα που χρησιμοποιεί ο Adam Smith για να σηματοδοτήσει τη νέα επιστημονική ανάλυση της πολιτικής οικονομίας. Το ατομικό συμφέρον δεν αναιρεί και δεν αντιφάσκει με τη συμπάθεια και την αλληλεγγύη. Το πρώτο αφορά την οικονομική πρακτική και τα δύο δεύτερα την εθελοντική κοινωνική πρακτική. Ο προαιρετικός και μη υποχρεωτικός χαρακτήρας έκφρασης της συμπάθειας και της αλληλεγγύης δεν εισβάλλει στον οικονομικό χώρο άσκησης του ατομικού συμφέροντος και δεν επηρεάζει με κανέναν τρόπο τα αποτελέσματα του Σμιθιανού συστήματος πολιτικής οικονομίας τόσο για την προαγωγή του δημοσίου συμφέροντος όσο και για τη μεγιστοποίηση της ατομικής ευημερίας.

Η επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος κατά τον Adam Smith απολαμβάνει τελικά και ηθική δικαίωση, διότι αναγκάζει το άτομο να ξεδιπλώσει τις μεγαλύτερες δυνατές ηθικές αρετές του για να πετύχει τους καλύτερους όρους αξιοπιστίας και συνεργασίας στην αγορά. Αυτό φέρνει τον Adam Smith σε μία λειπή διαφοροποίηση με τον Bernard Mandeville²¹ που όντας προγενέστερός του είχε υποστηρίξει ότι τα ιδιωτικά ελαττώματα είτε όταν εκδηλώνονται με αλόγιστη σπατάλη είτε όταν εκδηλώνονται με αρρωστημένη φιλαρ-

γυρία οδηγούν σε δημόσια οφέλη. Η επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος στην αγορά είναι για τον Adam Smith²² άσκηση αρετής αφού φέρνει σε συνεργασία την εργατικότητα με την οικονομία, προάγει το κοινωνικό καλό, ενώ για να υλοποιηθεί προϋποθέτει την συναίνεση των άλλων ελεύθερα και οικειοθελώς. Ο Adam Smith διαφοροποιείται από τον Mandeville παρά το γεγονός όπως έχει αναλύσει διεξοδικά ο Hayek²³, ο Mandeville²⁴ είναι εκείνος που ανοίγει τον δρόμο του ατομικισμού με την τεράστια επίδραση που άσκησε το βιβλίο του στην Αγγλική σκέψη που προετοίμασε το έδαφος της ανάπτυξης της κλασσικής πολιτικής οικονομίας.

Ένα άλλο σημείο που απασχόλησε πολύ τον Adam Smith ήταν τα οικονομικά δόγματα της εποχής του τα οποία θεωρούσε ανεπαρκή να εξηγήσουν τις νέες κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές έτσι ώστε να δύνανται να προτείνουν τα σωστά μέτρα πολιτικής. Ο Adam Smith αναλύει την επικρατούσα οικονομική σκέψη και πολιτική της εποχής του στον Πλούτο των Εθνών, στο περίφημο BOOK IV με τον τίτλο *Of Systems of political Economy*. Ο Adam Smith διακρίνει δύο κύρια δόγματα. Το εμποροκρατικό και το φυσιοκρατικό. Τους εμποροκράτες τους κατηγορεί διότι δεν έχουν συλλάβει σωστά την έννοια του πλούτου άρα και τις διαδικασίες που οδηγούν σ' αυτό με αποτέλεσμα να προτείνουν διαρκώς παρεμβατικούς μηχανισμούς ώστε να εμποδίζουν τα άτομα στην πραγμάτωση των συμφερόντων και επιθυμιών τους. Οι δασμοί στις εισαγωγές, η φορολογία στους αγρότες, η κρατικά σχεδιασμένη εκβιομηχάνιση²⁶ είναι μερικά παραδείγματα. Από την άλλη πλευρά οι φυσιοκράτες παρά την επιρροή τους στον Adam Smith δέχονται την κριτική του ειδικά όσον αφορά το ποιος παράγει το πλεόνασμα. Έτσι λοιπόν, ενώ στους Εμποροκράτες καταλογίζει λάθη στο οικονομικό τους μοντέλο που δεν μπορεί να εξηγήσει αλλά και να καθοδηγήσει τον ανατέλλοντα κόσμο της πρώτης Βιομηχανικής Επανάστασης, στους Φυσιοκράτες διαβλέπει μία αδυναμία στο υπόδειγμά τους να συλλάβουν το σύνολο των νέων οικονομικών σχέσεων που αναπτύσσονται ιδίως με την εμμονή των Φυσιοκρατών να υποστηρίζουν ότι το πλεόνασμα της παραγωγής προέρχεται αποκλειστικά από το γεωργικό τομέα.

Σε άλλα θέματα ο Adam Smith υποστηρίζει ότι υπάρχει μια αλληλεξάρτηση μεταξύ του καταμερισμού της εργασίας και της συσσώρευσης του κεφαλαίου τέτοια ώστε να αλληλοενισχύονται. Δέχεται τη διάκριση μεταξύ παραγωγικής και μη εργασίας, αποδίδοντας την πρώτη μόνο σε εκείνους που παράγουν υλικά αγαθά, διευρύνοντας όμως παρακάτω τον ορισμό, όταν ισχυρίζεται ότι

παραγωγική εργασία είναι εκείνη που προσθέτει στην αξία του αγαθού ή δημιουργεί πλεόνασμα με τη μορφή κέρδους. Στη θεωρία περί αξίας διακρίνει το μισθό, το κέρδος και τη γαιοπρόσοδο ως τα στοιχεία εκείνα που το σύνολο του κόστους τους καθορίζει και την αξία του αγαθού.

Ο Adam Smith σε πολύ γενικές γραμμές κινήθηκε στο παραπάνω πλαίσιο. Ένα πλαίσιο το οποίο ξεκίνησε από ένα βιβλίο περί εν γένει *Ηθικής* για να καταλήξει στον *Πλούτο των Εθνών*, προσφέροντας μία νέα θεωρία, την Πολιτική Οικονομία, όπου αποπειράται να ερμηνεύσει αλλά και να καθοδηγήσει την νέα οικονομική πραγματικότητα. Μετά από αυτήν τη συνοπτική αναφορά στη συνεισφορά του Adam Smith θα περάσουμε στην εξέταση της Θεωρίας της Διανομής του Εισοδήματος.

4. Η θεωρία της Διανομής του Εισοδήματος του Adam Smith

Η θεωρία Διανομής συνδέεται άμεσα με τη θεωρία της αξίας. Η ανταλλακτική αξία είναι ίση με το άθροισμα των μισθών, του κέρδους και της γαιοπρόσοδου. Με την πραγματοποίηση επομένως της ανταλλαγής, το εισπραχθέν ποσό θα διανεμηθεί στους τρεις παράγοντες που συνέβαλαν στον καθορισμό της αξίας με τον τρόπο που συνέβαλαν.

L = αξία εργασίας	L' = έσοδο εργασίας (μισθοί)
Εαν P = αξία κεφαλαίου	P' = έσοδο κεφαλαίου (κέρδος)
R = αξία εδάφους	R' = έσοδο εδάφους (γαιοπρόσοδος)

Τότε

$$A: L + P + R = X \rightarrow \Psi \quad \left. \begin{array}{l} \rightarrow L' \\ \rightarrow P' \\ \rightarrow R' \end{array} \right\} :B$$

όπου X είναι η αξία του αγαθού και Ψ το έσοδο που προκύπτει κατά την ανταλλαγή του στην αγορά.

A και B είναι οι συναλλασσόμενοι

Ο Adam Smith εξηγεί ότι στην πρωτόγονη κοινωνία όπου μόνο η εργασία παίζει ρόλο στην απόκτηση αγαθών δεν υπάρχει πλεό-

νασμα αλλά ούτε και διαφορετικός τρόπος διανομής αφού η συσσώρευση κεφαλαίου και η ατομική ιδιοκτησία είναι ανύπαρκτες. Αντίθετα με το πέρασμα στην καθαρά αγροτική παραγωγή και με την μόνιμη εγκατάσταση δηλαδή με τη θεσμοθέτηση της ατομικής ιδιοκτησίας πάνω στη γη απαιτείται γαιοπρόσοδος και τελικά κέρδος για εκείνους που πιο μετά θα έχουν σχηματίσει κεφάλαιο. Μ' αυτόν τον τρόπο ο Adam Smith απορρίπτει την εξήγηση που έδωσαν οι Φυσιοκράτες για το πλεόνασμα περιορίζοντας το αποκλειστικά στην τάξη των γεωργών.

Ο μισθός, η γαιοπρόσοδος και το κέρδος καθορίζονται στις φυσικές τους τιμές οι οποίες προσδιορίζονται από τον πλούτο της χώρας ως απόλυτο μέγεθος και από τον ρυθμό αύξησης του, αν επιταχύνεται, επιβραδύνεται, μένει στάσιμος ή φθίνει. Οι συγκυριακές μεταβολές της ζήτησης και της προσφοράς ταλαντεύουν τις τιμές αλλά πάντα γύρω από τις φυσικές τιμές τις οποίες τείνουν να προσεγγίσουν.

Ο μισθός εξαρτάται από την προσφορά και τη ζήτηση εργασίας. Η μεν προσφορά εργασίας εξαρτάται από την αύξηση του εργατικού πληθυσμού, η δε ζήτηση από το Απόθεμα Μισθών. Αλλά πριν εξηγήσω τα παραπάνω θα ήθελα να μιλήσω για τον μισθό επιβίωσης. Ο μισθός επιβίωσης είναι εκείνος ο κατώτατος μισθός ο οποίος μόλις αρκεί για να συντηρήσει τον εαυτό του και την οικογένειά του ο μέσος εργάτης. Το Απόθεμα Μισθών είναι εκείνο το μέρος του κεφαλαίου το οποίο προορίζεται για τη συντήρηση των εργατών. Έτσι λοιπόν οι μισθοί μπορούν να ανέρχονται με τη μεγέθυνση της οικονομίας, εάν ο ρυθμός αύξησης του συσσωρευμένου κεφαλαίου είναι μεγαλύτερος από τον ρυθμό αύξησης του εργατικού πληθυσμού. Η πρόοδος επομένως συμβιβάζεται με την αύξηση του βιοτικού επιπέδου των εργατών.

Ο Adam Smith πίστευε ότι κάθε χώρα ανάλογα με τις φυσικές δυνατότητες που έχει μπορεί να φτάσει σε ένα επίπεδο πλούτου και ευημερίας, ένα επίπεδο που ουσιαστικά το υποδεικνύει η φυσική τάξη ως η μόνη αναπαλλοτρίωτη αρχή. Όταν λοιπόν εξαιτίας της προόδου φθάσουμε σ' αυτό το επίπεδο τότε κάθε άλλη αύξηση του πλούτου είναι αδύνατη και επειδή ο μισθός ίσως είναι πάνω από το επίπεδο επιβίωσης τότε η αύξηση του πληθυσμού θα τον φέρει στο φυσικό του επίπεδο, αυτό της επιβίωσης. Ταυτόχρονα το ποσοστό κέρδους θα είναι πολύ χαμηλό και η κατάσταση στασιμότητας θα έχει πια επέλθει.

Για τη γαιοπρόσοδο τα πράγματα είναι πιο περίπλοκα. Η γαιοπρόσοδος παρουσιάζεται ως αμοιβή του συντελεστή έδαφος και ά-

ρα είναι προσδιοριστικό στοιχείο της τιμής. Όμως ο Adam Smith προχωρώντας την ανάλυσή του υποδεικνύει ότι, όταν η τιμή είναι υψηλότερη (εξαιτίας της ζήτησης) από αυτήν που καλύπτει τον μισθό και το σύνηθες κέρδος τότε το υπόλοιπο είναι η γαιοπρόσδοος. Μάλιστα συνεχίζοντας ομολογεί ότι όχι μόνον η τιμή αλλά και η παραγωγικότητα του εδάφους και η απόσταση από την αγορά προσδιορίζουν τη γαιοπρόσοδο. Έτσι, ενώ το κέρδος και οι μισθοί προσδιορίζουν την τιμή, η γαιοπρόσοδος προσδιορίζεται από την τιμή συν την παραγωγικότητα και την απόσταση από την αγορά.

5. Για τα κέρδη του κεφαλαίου

Τα κέρδη του κεφαλαίου είναι η πιο σημαντική συνιστώσα στη Θεωρία Διανομής του Εισοδήματος του Adam Smith. Η ανάλυση των κερδών θα στηριχτεί στο κεφάλαιο ΙΧ του Πρώτου Βιβλίου από το *The Wealth of Nations*. Σ' αυτό το κεφάλαιο ο Adam Smith επιχειρηματολογεί για το ποσοστό του κέρδους προσπαθώντας να εντοπίσει τους παράγοντες που το προσδιορίζουν, εξηγώντας μέσω αυτών τη διαχρονική πορεία που θα ακολουθήσει το ποσοστό του κέρδους.

Ο Adam Smith κινείται σε ένα αφαιρετικό και παραγωγικό μεθοδολογικό πλαίσιο. Από την αρχή φανερώνει την γενική πρόταση για την οποία ισχυρίζεται ότι είναι αληθής. Απ' αυτήν κατόπιν παράγει εκείνες τις συνεπαγωγές που μας οδηγούν στα μερικότερα θέματα και τέλος συστηματοποιώντας όλα αυτά δεικνύει την αναγκαία πορεία του ποσοστού του κέρδους στο χρόνο. Δεν αρκείται όμως σ' αυτό, δοκιμάζει τα συμπεράσματά του στην ιστορική πραγματικότητα, ζητά την επαλήθευση και ταυτόχρονα εμπλουτίζει τη θεωρία του από αυτήν. Για τον Adam Smith και τους κλασσικούς γενικότερα το κέρδος έχει διαφορετική έννοια από τη σημερινή. Το ποσοστό του κέρδους αποτελεί μια ευρύτερη έννοια η οποία συναρτάται από το βαθμό ανάπτυξης της οικονομίας αλλά και την ενσωμάτωσή της στο διεθνές εμπόριο. Το ποσοστό του κέρδους είναι ταυτόχρονα και ένας μακροοικονομικός δείκτης που απεικονίζει μία οικονομία της εποχής της Κλασσικής Πολιτικής Οικονομίας.

Η μεταβολή των κερδών του κεφαλαίου επηρεάζεται από τους ίδιους παράγοντες που επηρεάζουν τη μεταβολή των μισθών αλλά αυτή η επίδραση γίνεται με εντελώς διαφορετικό τρόπο. Η κατάσταση του πλούτου μιας κοινωνίας είναι ο βασικός παράγοντας

που προκαλεί αντίθετα αποτελέσματα²⁷. Η αύξηση του κεφαλαίου, αυξάνει τους μισθούς και χαμηλώνει τα κέρδη. Ως δείκτης μέτρησης του ποσοστού του κέρδους εισάγεται ο τόκος του χρήματος²⁸.

Ο Adam Smith αντλώντας παραδείγματα από την ιστορία της Αγγλίας δεικνύει πως με βάση το επιτόκιο, το θεσμικά καθιερωμένο, μπορούμε να δούμε την πορεία του ποσοστού του κέρδους που συνεχώς μειώνεται, ενώ οι μισθοί αυξάνουν, διότι ο πλούτος μεγαθύνεται. Έχοντας πια σαν σίγουρο δείκτη το επιτόκιο για το ποσοστό του κέρδους, η οικονομική ιστορία μπορεί εύκολα να μας επιβεβαιώσει για την πτωτική του πορεία. Οι περίοδοι είναι ξεκάθαρες. Επί Εδουάρδου του 6ου το επιτόκιο είναι αρκετά ψηλό. Επί Ερρίκου του 8ου ήταν 10%, επί Ιακώβου του 1ου ήταν 8%, αμέσως μετά την παλινόρθωση ήταν 6% και επί της Βασιλίσσης Άννας της 12ης ήταν 5%.

Το μέσον που κινεί όλη αυτή τη διαδικασία είναι ο ανταγωνισμός²⁹.

Δηλαδή:

Αύξηση του Πλούτου → Αύξηση του Ανταγωνισμού

και κατ' επέκταση

Αύξηση του Ανταγωνισμού →		→ αύξηση μισθών
		→ μείωση ποσοστού κέρδους

Εδώ θα πρέπει να κάνουμε μία σημαντική σημείωση. Εάν αυξανόμενου του πλούτου, το ποσοστό του κέρδους δεν τείνει να πέσει τότε δεν λειτουργεί η οικονομία ανταγωνιστικά. Γι' αυτό ο Adam Smith κάνει αυστηρή κριτική στα μονοπώλια και στα ολιγοπώλια και ζητεί την κατάργησή τους.

Ο Adam Smith εντοπίζει την αύξηση των μισθών όχι μόνον στις ανεπτυγμένες χώρες αλλά και εντός μίας ανεπτυγμένης χώρας μεταξύ των πόλεων και των χωριών. Ο Adam Smith αναλύει γιατί στις πόλεις οι μισθοί είναι υψηλότεροι από ό,τι στα χωριά³⁰. Εφαρμόζει δηλαδή τον ίδιο τρόπο ανάλυσης για να εξηγήσει τις διαφορές στους μισθούς και στο ποσοστό του κέρδους μεταξύ ανεπτυγμένου αστικού χώρου και της λιγότερο ανεπτυγμένης αγροτικής υπαίθρου. Είναι φανερό η σύνδεση που κάνει μεταξύ επιπέδου ανάπτυξης, μισθών και ποσοστού του κέρδους.

Αμέσως μετά επικεντρώνει την ανάλυσή του στις διαφορές στο ποσοστό του κέρδους μεταξύ των χωρών αλλά στην ίδια ε-

ποχή. Η αιτιολόγηση παραμένει η ίδια. Η Σκωτία είναι φτωχότερη από την Αγγλία, ο ρυθμός μεγέθυνσης είναι βραδύτερος (more tardy) έτσι έχουμε υψηλότερο ποσοστό κέρδους και χαμηλότερους μισθούς στη Σκωτία απ' ό,τι στην Αγγλία. Εδώ εισάγεται η έννοια του ρυθμού μεγέθυνσης. Δεν αρκεί η χώρα να είναι πλούσια για να έχουμε υψηλούς μισθούς αλλά σημασία έχει ο ρυθμός με τον οποίο γίνεται πλουσιότερη. Βέβαια μία πλούσια χώρα που ο ρυθμός μεγέθυνσης είναι βραδύς παρουσιάζει ταυτόχρονα χαμηλό ποσοστό κέρδους και χαμηλούς μισθούς, διότι έχει επέλθει η κατάσταση στασιμότητας και οι μισθοί έχουν επιστρέψει ξανά στο φυσικό τους επίπεδο που είναι ο μισθός επιβίωσης και αναπαραγωγής της εργατικής τάξης.

Η Γαλλία είναι το τρίτο παράδειγμα που χρησιμοποιεί ο Adam Smith για τον έλεγχο της σύνδεσης που κάνει μεταξύ ανάπτυξης, μισθών και κερδών. Δεν είναι τόσο πλούσια όσο η Αγγλία και παρ' ό,τι το νόμιμο επιτόκιο είναι χαμηλότερο, αυτό της αγοράς είναι σαφώς υψηλότερο. Το νόμιμο δε είναι τόσο χαμηλό στη Γαλλία για να μπορεί να εξυπηρετεί το υψηλό δημόσιο χρέος της. Εξαιτίας αυτής της κατάστασης οι Βρετανοί προτιμούν να απασχολούν τα κεφάλαιά τους πολλές φορές στη Γαλλία, παρόλο που το οικονομικό κλίμα είναι δυσμενές, διότι το κέρδος είναι υψηλότερο και οι μισθοί χαμηλότεροι. Σε σύγκριση με την Σκωτία, η Γαλλία είναι σαφώς πλουσιότερη αλλά όμως φανερά οπισθοχωρεί, ενώ αντίθετα η Σκωτία προχωρά δυναμικά και αναπτύσσεται³¹. Η ίδια ανάλυση ισχύει για την Ολλανδία όπου ο πλούτος και η ευημερία της έχουν χαμηλώσει το ποσοστό του κέρδους σε πολύ χαμηλό επίπεδο. Αντίθετα στη Βόρεια Αμερική τα υψηλά κέρδη συμπίπτουν με υψηλούς μισθούς και αυτό διότι, ως νέα αποικία, η αναλογία του κεφαλαίου και του πληθυσμού είναι πολύ μικρή σε σχέση με τις μεγάλες εκτάσεις και τις δυνατότητες που δίνουν στην εκμετάλλευσή τους. Τόσο το κεφάλαιο όσο και η εργασία εμφανίζονται υποαπασχολούμενα μπροστά στις μεγάλες, παρθένες και ανεκμετάλλευτες εκτάσεις γης³². Έτσι η όποια αντίφαση φαίνεται κατ' αρχήν, αναιρείται, διότι είναι οι ιδιαίτερες αντικειμενικές συνθήκες δηλαδή ταυτόχρονα έλλειψη κεφαλαίου (under-stocked) και έλλειψη εργατικών χεριών (under-peopled) της Βόρειας Αμερικής που κάνουν συμβατή την ύπαρξη ταυτόχρονα υψηλών κερδών και μισθών.

Οι χαμηλοί μισθοί πάντα εγγυώνται υψηλά κέρδη, υπάρχει πάντα μια αντιστρόφως ανάλογη σχέση μεταξύ τους αλλά αυτό κατά την ομαλή διαδικασία της μεγέθυνσης. Μικρό κεφάλαιο, υψηλό ποσοστό κέρδους, χαμηλοί μισθοί οδηγούν σε μεγαλύτερο κεφά-

λαιο που ολοένα αυξανόμενο καθίσταται όλο και μεγαλύτερο, που οδηγεί σε χαμηλό ποσοστό κέρδους, με υψηλούς μισθούς και υψηλό ρυθμό μεγέθυνσης. Όλα αυτά κάτω από μια ομαλή μεγεθυντική διαδικασία που στο τελευταίο μακρινό και απώτατο στάδιο της θα είναι εν τέλει η επιβράδυνση της μεγέθυνσης, η δραματική πτώση του ποσοστού του κέρδους και η προσγγείωση των μισθών στο επίπεδο επιβίωσης.

Σε μια όμως χώρα που είναι πλήρως απασχολημένη η έκταση της τόσο σε σχέση με το κεφάλαιό της όσο και με τον εργατικό της πληθυσμό αλλά και με το σύνολο των επιχειρηματικών εργασιών που θα μπορούσε να αναλάβει³³ τότε τα χαμηλά κέρδη θα συμβιβάζονταν με χαμηλούς μισθούς και θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι μια τέτοια οικονομία έχει περιέλθει στην κατάσταση στασιμότητας. Αλλά όμως μας βεβαιώνει ότι καμία τέτοια χώρα δεν έχει ακόμη φθάσει σε ένα τέτοιο επίπεδο αφθονίας³⁴.

Ο Adam Smith επιτίθεται εναντίον των χωρών που αμελούν ή περιφρονούν το εξωτερικό εμπόριο, διότι έτσι χάνουν την ευκαιρία να απασχολήσουν το κεφάλαιο ή τους εργάτες που τυχόν πλεονάζουν σε εκείνες τις δουλειές που ζητούνται από τις άλλες χώρες. Έτσι η χώρα αυτή δεν μπορεί να βρει τις άριστες αναλογίες. Το εξωτερικό εμπόριο δεν μπορεί να γίνεται επίσης από ένα ή δύο λιμάνια μόνον που καθορίζονται αυστηρά από εκείνους που θέλουν να μονοπωλούν το εμπόριο για να απολαμβάνουν υψηλά κέρδη. Οι μικροί κεφαλαιούχοι πρέπει να έχουν την ίδια ασφάλεια διότι έτσι υποβοηθείται ο ανταγωνισμός που είναι το απαραίτητο μέσον για τη διαδικασία μεγέθυνσης. Τέλος ο νόμος δεν πρέπει να ορίζει νόμιμο τόκο χαμηλότερο από αυτόν της αγοράς, διότι εξισώνει τους έχοντες καλή πίστη με αυτούς που συνήθως σπαταλούν το δανειζόμενο κεφάλαιο έτσι ώστε το ρίσκο μιας επιχείρησης να γίνεται το ίδιο για όλους με αποτέλεσμα τη νόθευση του ανταγωνισμού. Εξηγεί μάλιστα ότι στα μουσουλμανικά έθνη το υψηλό ποσοστό του τόκου που υπολόγισε ο Μοντεσκιέ³⁵ δικαιολογείται μερικώς από τη φτώχεια τους και μερικώς από τη θρησκευτική απαγόρευση της λήψης τόκου. Ο τόκος ήταν εντελώς απαγορευμένος στα Μωαμεθανικά έθνη. Έτσι ο Adam Smith κατηγορεί τις νομοθετικές απαγορεύσεις του τόκου, διότι έχουν ως αποτέλεσμα τη μεγαλύτερη ώθησή του προς τα πάνω από τη δημιουργία μιας δεύτερης μαύρης αγοράς.

Η ανάλυση για τα κέρδη του κεφαλαίου που προηγήθηκε μας δίνει τις αναγκαίες πληροφορίες για να δούμε πώς ο Adam Smith εννοεί την πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους και πώς την

ενσωματώνει στη μακροδυναμική του καπιταλιστικού συστήματος για να καταλήξουμε στην κατάσταση στασιμότητας, πράγμα το οποίο αναλυτικά θα το εξετάσουμε παρακάτω.

6. Η σμιθιανή αντίληψη για την 'πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους

Για να μπορέσουμε να συστηματοποιήσουμε αυτή την αντίληψη θα κατασκευάσουμε έναν πίνακα ο οποίος υπογραμμίζω θα είναι στατικός και θα αποσαφηνίζει την κατάσταση. Θα μας προσφέρει όμως στη συνέχεια τη δυνατότητα για μια δυναμική ανάλυση ώστε να δούμε την πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους στις διάδοχες φάσεις ανάπτυξης μέχρι την τελική που είναι η κατάσταση στασιμότητας. Τότε θα θέσουμε το θέμα και θα επιχρηγήσουμε την αναίρεση της κατάστασης στασιμότητας.

Έστω

UP: με έλλειψη εργατικών χεριών

FP: με πλήρη κάλυψη εργατικών χεριών

US: με έλλειψη κεφαλαίου

FS: με αφθονία κεφαλαίου

και

HW: υψηλός μέσος μισθός

LW: χαμηλός μέσος μισθός

HP: υψηλό μέσο ποσοστό κέρδους

LP: χαμηλό μέσο ποσοστό κέρδους

Τότε

		US	FS
UP		HW HP	HW LP
FP		LW HP	LW LP

Βλέπουμε λοιπόν ότι το τετράγωνο (UP-US) αντιστοιχεί στην περίπτωση των νέων αποικιών της Βορείου Αμερικής. Οι μισθοί και τα κέρδη³⁶ είναι υψηλά και η χώρα αυτή βρίσκεται στην εκκίνηση της μεγεθυντικής διαδικασίας με συγκριτικό πλεονέκτημα τις μεγάλες εκτάσεις που καθιστά τους πόρους της εργασίας και του κεφαλαίου υποαπασχολούμενους. Το τετράγωνο (FP-US) αντιστοιχεί σε μια χώρα υπανάπτυκτη ακόμη, όπως η Σκωτία του Adam Smith, που μπορεί όμως να ακολουθήσει μεγεθυντική πορεία. Το υψηλό ποσοστό κέρδους και ο χαμηλός μέσος εργατικός μισθός ευνοούν τη συσσώρευση του κεφαλαίου και την οικονομική μεγέθυνση. Το τετράγωνο (UP-FS) αντιστοιχεί σε μία χώρα που αναπτύσσεται και το ολοένα αυξανόμενο κεφάλαιο χαμηλώνει το μέσο ποσοστό του κέρδους, ενώ ο ανταγωνισμός των καπιταλιστών μεταξύ τους για αναζήτηση εργατικού δυναμικού αυξάνει τον μέσο εργατικό μισθό. Αυτή είναι κατά τον Adam Smith η περίπτωση της Αγγλίας που διέρχεται την περίοδο της πλήρους άνθησης της Βιομηχανικής Επανάστασης. Τα κύρια χαρακτηριστικά της είναι αυξανόμενη παραγωγή, αυξανόμενος πλούτος αλλά και πίεση των κερδών προς τα κάτω και των μισθών προς τα πάνω. Αυτό είναι που αναγκάζει τους Άγγλους καπιταλιστές να ψάχνουν να απασχολήσουν τα κεφάλαιά τους σε άλλες με λιγότερη ανάπτυξη χώρες. Τέλος το τετράγωνο (FP-FS) αντιστοιχεί σε μία ήδη ανεπτυγμένη κοινωνία η οποία χαρακτηρίζεται από χαμηλό μέσο ποσοστό κέρδους και χαμηλό μέσο εργατικό μισθό. Η κατάσταση στασιμότητας έχει επέλθει και απεικονίζεται απόλυτα από το τετράγωνο (FP-FS). Τα κεφάλαια αφθονούν και ο αριθμός των εργατών πλεονάζει. Ο μισθός έχει επανέλθει στο επίπεδο της επιβίωσης και τα κέρδη έχουν εξανεμισθεί αγγίζοντας το μηδέν. Οι γαιοκτήμονες μέσω της γαιοπροσόδου καρπώνονται όλον τον οικονομικό και κοινωνικό πλούτο της διαδικασίας προόδου, ενώ οι πρωταγωνιστές αυτής, οι καπιταλιστές, τιμωρούνται και οι εργάτες απλώς επιβιώνουν.

Η κατασκευή λοιπόν αυτού του πίνακα μας βοηθά να δούμε τις φάσεις οικονομικής μεγέθυνσης της Σμιθιανής αντίληψης παραστατικά και αναλυτικά, ενσωματώνοντας σ' αυτόν τα κύρια χαρακτηριστικά της κάθε φάσης. Δεν παύει όμως αυτός ο πίνακας παρά την απόλυτη αναλυτική χρησιμότητά του να είναι στατικός. Θα προσπαθήσουμε λοιπόν με τη δυναμικοποίησή του να απαντήσουμε στο ερώτημα τι γίνεται στο χρόνο και πόσο ορατή και εφικτή είναι η τελευταία κρίσιμη φάση της οικονομικής μεγέθυνσης, αυτή της κατάστασης στασιμότητας που κρίνει τελικά το καπιτα-

λιστικό σύστημα. Θα επιχειρήσουμε τη δυναμικοποίηση του ως άνω στατικού πίνακα με τη μετακίνηση των κουτιών σε μία γραμμική αιτιοκρατική σχέση διατεταγμένων ζευγών έτσι ώστε το προηγούμενο θα προκαλεί το επόμενο, εκμαιεύοντας ποια φάση οικονομικής μεγέθυνσης προκαλεί την επόμενη.

Η δυναμικοποίηση αυτού του πίνακα μπορεί να μας δώσει μία ομαλή μεγεθυντική διαδικασία και η οποία περιλαμβάνει εξ' ολοκλήρου την Σμιθιανή συλλογιστική για τη Πτωτική Τάση του Ποσοστού του Κέρδους. Έτσι αφήνοντας έξω το τετράγωνο (UP-US) και θα δούμε παρακάτω γιατί, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι στην πορεία του χρόνου περνάμε από το εξής μονοπάτι μεγέθυνσης:

$$(FP - US) \rightarrow (UP - FS) \rightarrow (FP - FS)$$

Οι χαμηλοί μισθοί και τα υψηλά κέρδη δημιουργούν τις αναγκαίες προϋποθέσεις για την περαιτέρω συσσώρευση κεφαλαίου του οποίου αυξανόμενου παρατηρούμε την πτώση του κέρδους και την αύξηση των μισθών. Έτσι η αύξηση των τελευταίων αυξάνει το πληθυσμό ώστε τελικά οι μισθοί να γίνουν χαμηλοί παράλληλα με τα χαμηλά κέρδη. Η κατάσταση στασιμότητας είναι πια ολοφάνερη, τα κέρδη είναι χαμηλά τόσο ώστε κάθε νέα αύξηση του κεφαλαίου αν υπάρξει θα είναι οριακή.

Άφησα όμως το πρώτο τετράγωνο (UP - US), διότι ο Adam Smith αφήνει λίγα περιθώρια στον εξηγητικό ρόλο που θα μπορούσε να παίξει αυτή η φάση. Η λειτουργία αυτού του τετραγώνου είναι σημαντική, διότι χαρακτηρίζεται από τις ανακαλύψεις νέας γης. Η μεγεθυντική πορεία επαναπροσδιορίζεται ξεκινώντας πάλι από την αρχή και αναιρώντας ριζικά την πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους και την κατάσταση στασιμότητας (stationary state). Αλλά αυτή η επαναστατική λειτουργία του (UP - US) έχει σημασία μόνο μέσα σε μία ιστορική πραγματικότητα, δηλαδή η νέα γη που ανακαλύφθηκε προσφέρει άφθονους πόρους σε σχέση με τους ήδη υπάρχοντες που τους καθιστά σε έλλειψη κεφαλαίου (under-stocked) και σε έλλειψη εργατικών χεριών (under-peopled). Έτσι ερμηνεύονται και τα τεχνολογικά κύματα μέσα από τη ιστορικότητά τους που ανατρέπουν τον νόμο των φθινουσών αποδόσεων και αναιρούν ούτως ή άλλως την κατάσταση στασιμότητας.

Ο Adam Smith λοιπόν έβλεπε ότι η νέα γη ανακαλύφθηκε μια για πάντα και δεν θα υπάρξει κάτι τέτοιο άλλο αντίστοιχο που να μπορεί να ανατρέψει τη συλλογιστική για την πτωτική τάση του

ποσοστού του κέρδους και την κατάσταση στασιμότητας. Η φάση (UP-US) εντάσσεται στη Σμιθιανή συλλογιστική για την πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους ως τη χώρα που μεγεθύνεται με αυξανόμενους ρυθμούς, ενώ οι μισθοί αυξάνουν ταυτόχρονα με τα περιθώρια κέρδους. Η φάση (UP - US) προηγείται όλων των άλλων καθιστώντας αυτές μεταγενέστερες. Ο Adam Smith αρκέστηκε στην ανάλυση αυτής της φάσης άπαξ και δεν διερεύννησε τις επιπτώσεις της στην οικονομική μεγέθυνση με το ενδεχόμενο της πιθανής επανάληψης του φαινομένου. Εδώ ακριβώς έγκειται η αναίρεση της κατάστασης στασιμότητας. Ο Adam Smith γνώριζε ότι δεν υπήρχε άλλη νέα γη προς ανακάλυψη και γράφοντας κυρίως στην αυγή της Βιομηχανικής Επανάστασης απέκλειε το ενδεχόμενο νέων τεχνολογικών καινοτομιών. Περιορίσε λοιπόν τη θεωρία του για την οικονομική μεγέθυνση στο μέλλον της Πρώτης Βιομηχανικής Επανάστασης και τελικά την εγκλώβισε στην περίφημη πια κατάσταση στασιμότητας. Έτσι λοιπόν η Σμιθιανή Θεωρία Οικονομικής Μεγέθυνσης μορφοποιείται δυναμικά από την κίνηση της γραμμικής αιτιοκρατικής σχέσης των διατεταγμένων ζευγών που προσδιορίζουν τις φάσεις οικονομικής μεγέθυνσης ως εξής:

$$(UP - US) \rightarrow (FP - US) \rightarrow (UP - FS) \rightarrow (FP - FS)$$

όπου

- (UP - US) Αυξανόμενη μεγέθυνση με αυξανόμενα κέρδη και μισθούς
- (FP - US) Αυξανόμενη μεγέθυνση με αυξανόμενα κέρδη
- (UP - FS) Αυξανόμενη μεγέθυνση με αυξανόμενους μισθούς
- (FP-FS) Κατάσταση στασιμότητας

Η κατάσταση στασιμότητας όμως αναιρείται από τη λειτουργία του επαναληπτικού χαρακτήρα των τεχνολογικών καινοτομιών και των ιστορικά επερχομένων και μελλούμενων νέων τεχνολογικών κυμάτων. Κάθε φορά που η οικονομία αρχίζει να κινείται από την φάση (UP - FS) προς την κατάσταση στασιμότητας τότε παρουσιάζεται ένα νέο τεχνολογικό κύμα ανακαλύψεων που αλλάζει βίαια τη σχέση της χρήσης των πόρων καθιστώντας αυτούς understocked and under peopled. Αποτέλεσμα αυτών των τεχνολογικών μεταβολών είναι η επανεκκίνηση της διαδικασίας της οικονομικής μεγέθυνσης από την αρχική φάση (UP - US). Με αυτόν τον τρόπο αποτρέπεται η έλευση της κατάστασης στασιμότητας και εν

τέλει αναιρείται. Σημαντικό πρόσφατο παράδειγμα είναι η τελευταία τεχνολογική επανάσταση της ψηφιακής εποχής όπου η εισαγωγή των ηλεκτρονικών υπολογιστών και προγραμμάτων απαξίωσε τις παλιές χρήσεις του κεφαλαίου και της εργασίας καθιστώντας αυτούς τους πόρους υποαπασχολούμενους σε σχέση με τις νέες δυνατότητες αξιοποίησής τους τόσο στη μορφή των επενδύσεων του κεφαλαίου όσο και στις χρήσεις της εργασίας σε νέες μορφές παραγωγικής απασχόλησής της.

Η δυναμική μορφή επομένως της οικονομικής μεγέθυνσης εξαιτίας των επιπτώσεων των επαναλαμβανόμενων τεχνολογικών ανακαλύψεων και κυμάτων από γραμμική μετατρέπεται σε κυκλική η οποία απεικονίζεται από το κάτωθι σχήμα:

$$\begin{array}{ccc} (UP - US) & \rightarrow & (FP - US) \\ \uparrow & & \downarrow \\ (FP - FS) & \rightarrow & (UP - FS) \end{array}$$

Η κατάσταση στασιμότητας παύει να είναι η τελική κατάσταση του οικονομικού συστήματος και αίρεται ο τελεολογικός χαρακτήρας της Σμιθιανής οικονομικής σκέψης. Η κατάσταση στασιμότητας αποτελεί μία μόνο φάση του οικονομικού κύκλου που σηματοδοτείται από την ωρίμανση των τρόπων χρήσης (τεχνολογία) των μέσων παραγωγής. Όταν αλλάξει αυτός ο τρόπος χρήσης των μέσων παραγωγής εξ αιτίας μιας τεχνολογικής μεταβολής τότε αμέσως η διαδικασία της οικονομικής μεγέθυνσης επανεκκινεί από μία νέα τεχνολογική αφετηρία με αυξανόμενους ρυθμούς παραγωγής, αυξανόμενο ποσοστό κέρδους και μισθού.

7. Συμπέρασμα

Στην εργασία μου αυτή προσπάθησα να δείξω ότι είναι δυνατή η αναίρεση της κατάστασης στασιμότητας (stationary state) στη Σμιθιανή σκέψη. Η αναίρεση της κατάστασης στασιμότητας επιτυγχάνεται με την επαναξιολόγηση της ανάλυσης του Adam Smith για την περίπτωση της ανακάλυψης των νέων χωρών. Είναι αυτή η περίπτωση που ο Adam Smith τη χαρακτηρίζει με την ταυτόχρονη εμφάνιση έλλειψης εργατικών χεριών και έλλειψης κεφαλαίου. Η ανακάλυψη της νέας γης παίζει ακριβώς τον ίδιο ρόλο που παίζει ένα νέο κύμα τεχνολογικών ανακαλύψεων που καθιστούν αναπόφευκτα τους ήδη υπάρχοντες και υπεραπασχολημέ-

νους πόρους του κεφαλαίου και της εργασίας στις παραδοσιακές εργασίες και εξειδικεύσεις σε φανερή και ξαφνική έλλειψη εξαιτίας των νέων εργασιών που αναδύονται.

Ο Adam Smith θεώρησε τόσο την ανακάλυψη των νέων χωρών όσο και την πρώτη βιομηχανική επανάσταση άπαξ γενόμενες. Δεν πίστεψε ποτέ ότι μπορεί να ανακαλυφθεί ξανά τόσο μεγάλη και τόσο άδεια νέα γη αλλά και ούτε ότι θα υπάρξει στο μέλλον μία νέα τόσο μεγάλη και τόσο θεμελιακή και θεαματική μεταβολή της τεχνολογίας. Άφησε να φανεί ότι όποια νέα μικρή γεωγραφική ανακάλυψη πιθανόν μιας κάποιας νήσου ή μία βελτίωση τεχνολογική των μέσων παραγωγής δεν θα μπορούσε με τίποτα μακροχρόνια να ανατρέψει την τεράστια ισχύ του νόμου της πτωτικής τάσης του κέρδους και της τελικής επέλευσης της κατάστασης στασιμότητας.

Αποτέλεσμα αυτής της αντίληψης ήταν η σύλληψη του Adam Smith να οδηγεί σε μία γραμμική και πτωτική θεωρία μεγέθυνσης αλλά και μία τελεολογική ανάλυση της εξέλιξης του καπιταλιστικού συστήματος. Βέβαια η ενόραση του Adam Smith για το μέλλον του καπιταλιστικού συστήματος ήταν ότι είναι μακρύ και ανθηρό αλλά ότι μετά από αυτήν την μακρά και ανθηρή πορεία θα περιέπιπτε σε στασιμότητα και μαρασμό. Αυτή ακριβώς την αντίληψη προσπαθώ να ανατρέψω με την εργασία μου αυτή.

Το επιχείρημα της εργασίας μου είναι ότι, όταν το καπιταλιστικό σύστημα τείνει να φθάσει στην κατάσταση όπου το κεφάλαιο και η εργασία είναι υπεραπασχολημένα με σχεδόν μηδενικό ποσοστό κέρδους και ελάχιστο επίπεδο μισθών, τότε ακριβώς επανεμφανίζεται ένα νέο τεχνολογικό κύμα που ανατρέπει άρδην αυτή την κατάσταση που πλησιάζει αυτήν της στασιμότητας δίνοντας νέες ασχολίες στο κεφάλαιο με υψηλά ποσοστά κέρδους και αυξάνοντας τη ζήτηση για εργασία στις νέες ασχολίες προκαλώντας έτσι και την αύξηση των μισθών. Το νέο τεχνολογικό κύμα επανεκκινεί τις διαδικασίες μεγέθυνσης του καπιταλιστικού συστήματος από την αρχή μετατρέποντας ουσιαστικά τη μεγέθυνσή του από γραμμική σύμφωνα με την παραδοσιακή ερμηνεία της Σμιθιανής σκέψης σε κυκλική.

Η εργασία μου καταλήγει ακριβώς σ' αυτό το μοντέλο. Η εισαγωγή των διαδοχικών τεχνολογικών καινοτομιών στο παραδοσιακό μοντέλο ερμηνείας της Σμιθιανής σκέψης για την οικονομική μεγέθυνση ερμηνεύει καλύτερα την εξέλιξη του καπιταλιστικού συστήματος και εξηγεί με αποτελεσματικό τρόπο την κυκλική οικονομική συμπεριφορά του. Η κατάσταση στασιμότητας παραμέ-

νει μία χρήσιμη αναλυτική κατηγορία της Σμιθιανής οικονομικής σκέψης για την οικονομική μεγέθυνση αλλά χωρίς τον τελεολογικό της χαρακτήρα και με πλήρη σύνδεση ότι αποτελεί ένα μεταβατικό και παροδικό στάδιο της διαδικασίας μεγέθυνσης που όμως τελικά αναιρείται από την εμφάνιση της επόμενης τεχνολογικής μεταβολής.

Σημειώσεις

1. Smith Adam, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Oxford University Press, 1976.

2. Voltaire M. Francois, *Philosophical Letters*, Prentice Hall College Div, 1961 αλλά πολύ καλή επίσης είναι και η συνολική έκδοση των πολιτικών κειμένων του Βολταίρου *Political Writings*, Cambridge University Press, 1994.

3. Πολύ καλή έκδοση στα αγγλικά είναι η πραγματεία του Wolff, *Real Happiness of a People Under a Philosophical King*, Kessinger Publishing, 2003 αλλά ακόμη πιο ενδιαφέρουσα είναι η έκδοση *Christian Wolff and Law and Economics: The Heilbronn Symposium*, εκδ. G. Olms, 1998, που συνδέει το έργο του Wolff με τις σύγχρονες έρευνες στο χώρο του δικαίου και της οικονομίας και των θεσμικών οικονομικών

4. Montesquieu de Charles, *The Spirit of the Laws*, Cambridge University Press, 1989.

5. Rousseau Jean-Jacques, *The Social Contract and Other Later Political Writings*, Cambridge University Press, 1997.

6. Diderot Denis and Alembert d' Jean, *L' Encyclopedie Diderot et Alembert*, French and European Pubns, 1985. Αλλά και το σύνολο των πολιτικών κειμένων του Ντιντερό, *Political Writings*, Cambridge University Press, 1992.

7. Meek L.R., «The 1758-1759 Editions of the Tableau Economique», στο M. Kuczynski και R.L. Meek, *Quesnay's Tableau Economique*, 1972.

8. Jean Baptiste Colbert (1619-1683), Υπουργός Οικονομικών του Βασιλέα Λουδοβίκου του 14ου της Γαλλίας από το 1661 έως το 1683. Διαδέχθηκε τον Foucquet και ήταν υπέρμαχος της εκβιομηχάνισης με κινητήριο μοχλό την κρατική ενεργή παρέμβαση και προστασία.

9. Ricardo David, «On the Principles of Political Economy and Taxation», στο P. Sraffa και M. Dobb, *Works and Correspondence of David Ricardo*, 1953.

10. Marx Karl, *Capital*, Lawrence and Wishart, 1970.

11. «Ο David Ricardo θεωρούσε ότι η κατάσταση στασιμότητας είναι επικείμενη και επαπειλούμενη», σελ. 112' Mark Blaug, *Economic Theory in Retrospect*, Cambridge University Press, 1978.

12. «Πέρα από την ταυτόχρονη πτώση του κέρδους και του μισθού θα

πρέπει να ομολογήσουμε ότι οι πιο κοσμικές προβλέψεις του Μαρξ είναι το αυξανόμενο μέγεθος των οικονομικών κύκλων, το αυξανόμενο μέγεθος της χρόνιας ανεργίας, η πτώση της εγχώριας επένδυσης και ο νόμος της απόλυτης και σχετικής εξαθλίωσης των προλεταρίων», σελ. 269, Mark Blaug, *Economic Theory in Retrospect*, Cambridge University Press, 1978.

13. «Ο Μαρξ βλέπει τον σοσιαλισμό ότι θα φέρει πλήρη απασχόληση, αυξανόμενο έλεγχο των εργατών πάνω στις συνθήκες εργασίας τους, χειραφέτηση του ατόμου, απελευθέρωσή του σε νέες πολιτιστικές δραστηριότητες και διεθνή ειρήνη» σελ. 256· Mark Blaug, *Economic Theory in Retrospect*, Cambridge University Press, 1978.

14. Malthus R. Thomas, *An Essay on the Principle of Population*, εκδ. Macmillan, 1966.

15. Mill Stuart John, «Principles of Political Economy with Some of their Applications to Social Philosophy», στο *Collected Works of John Stuart Mill*, εκδ. University of Toronto, 1965.

16. «Στο Κεφάλαιο Έξι του Τετάρτου Βιβλίου των Αρχών της Πολιτικής Οικονομίας του, ο Mill, το χρωματίζει έντονα με τις κοινωνικές του απόψεις. Διαχωρίζει τον εαυτό του από την αρχή από τους οικονομολόγους της παλαιάς σχολής, παραθέτοντας τους McCulloch, Smith και Malthus, θεωρώντας ότι είναι οικονομικά επιθυμητή η κατάσταση στασιμότητας η οποία μάλιστα συνάδει με το προοδευτικό κράτος και ουσιαστικά σημαίνει την έλευση της ημέρας της δικαιοσύνης... Το όλο αυτό κεφάλαιο δεν είναι τίποτα περισσότερο από ένας πρόλογος του βιβλίου του Γκάλμπραιθ, *Η Κοινωνία της Αφθονίας*, που γράφει ότι για τα προηγμένα κράτη το μόνο σημαντικό αντικείμενο της οικονομικής πολιτικής είναι η διανομή του πλούτου», σελ. 223· Mark Blaug, *Economic Theory in Retrospect*, Cambridge University Press, 1978.

17. Sismonde de Sismondi, *Political Economy and the Philosophy of Government*, εκδ. A.M. Kelley, 1966.

18. Ο Alfred Marshall διασώζει ουσιαστικά την Κλασσική Πολιτική Οικονομία. Η παρακμή και απαξίωση της Κλασσικής Πολιτικής Οικονομίας κάτω από την επίθεση της Μαρξιστικής, της Ιστορικής και της Οριακής σχολής είναι δραματική στα τέλη του ΙΘ' αιώνα. Ο Alfred Marshall αναλαμβάνει το τιτάνιο έργο της ανασύνθεσης. Κρατώντας τη μεγάλη παράδοση της Κλασσικής Πολιτικής Οικονομίας και τα κύρια δόγματά της ενσωματώνει σ' αυτήν τη θεωρία της οριακής χρησιμότητας θεμελιώνοντας ουσιαστικά τα Νεοκλασσικά Οικονομικά.

19. Εξαιρετική είναι η μελέτη του Ugo Pagano για τον τρόπο με τον οποίο είναι δυνατή η επανασύνδεση της σοσιαλιστικής οικονομικής σκέψης τόσο με την Κλασσική Πολιτική Οικονομία (Smith - Ricardo) όσο και με την Νεοκλασσική προσέγγιση από τον Walras μέχρι τον Arrow, θεμελιωμένη σε ένα σύστημα γενικής ισορροπίας. Ugo Pagano, *Work and Welfare in Economic Theory*, Basil Blackwell Ltd, 1985.

20. Smith Adam, *The Theory of Moral Sentiments*, edited by D.D. Raphael and A.L. Macfie, Oxford University Press, 1976.

21. Mandeville Bernard, *The Fable of the Bees or Private Vices, Public Benefits*, εκδ. P. Harth, London, 1970. Ο Mandeville σε αντίθεση με τον Adam Smith δεν υποστηρίζει ότι μόνον η εργατικότητα και η οικονομία οδηγεί στο δημόσιο καλό αλλά και η ατομιστική, εγωιστική, σπάταλη, άεργη και ιδιοτελής συμπεριφορά. Είναι ένα πολύ σημαντικό αλλά και λεπτό σημείο διαφοράς του Adam Smith με τον Bernard Mandeville που δείχνει την ηθική σύνδεση της εργασίας με την δημιουργία του πλούτου που υποστηρίζει ο Adam Smith. Αντίθετα ο Bernard Mandeville γράφει «Η αλόγιστη σπατάλη επινοεί χίλιους τρόπους για να επιτρέπει στους ανθρώπους να κάθονται επιπλέον, πράγμα που η ολιγάρκεια δεν θα μπορούσε ποτέ να σκεφθεί και όπως πρέπει να καταναλωθεί αυτός ο τεράστιος πλούτος από την άλλη πλευρά η φιλαργυρία γνωρίζει απειράριθμα κόλπα για να τον συγκεντρώσει μαζί, και τον οποίο πλούτο οι ολιγαρκείς δεν θα καταδεχόταν ποτέ να τον σπαταλήσουν»· *The Fable of the Bees or Private Vices, Public Benefits*, pt. i. 105-106 ed. Kaye i. 104-105.

22. «Η αποταμίευση και όχι η εργασία είναι η άμεση αιτία της αύξησης του κεφαλαίου. Η εργασία, πράγματι προσφέρει την προϋπόθεση με την οποία η αποταμίευση καθίσταται δυνατή. Αλλά ό,τι και αν αποκτήσει η εργασία, εάν η αποταμίευση δεν λάβει χώρα και δεν συσσωρεύσει το προϊόν της εργασίας, το κεφάλαιο δεν θα μπορούσε ποτέ να αυξηθεί», σελ. 337· Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Oxford University Press, 1976.

23. «Ο αληθινός ατομικισμός τον οποίο εγώ θα προσπαθήσω να υπερασπισθώ ξεκίνησε την νεώτερη ανάπτυξή του με τον John Locke και ιδιαίτερα με τον Bertrand Mandville και τον David Hume και κατόρθωσε να υπλώσει το πραγματικό του ανάστημα για πρώτη φορά στο έργο των Josiah Tucker, Adam Ferguson και Adam Smith και ανάμεσα σ' αυτούς τους μεγάλους συγχρόνους του ο Edmund Burke», σελ. 4· Friedrich A. Hayek, *Individualism and Economic Order*, Routledge and Kegan Paul Ltd., London, 1949.

24. «Η υπεροχή του ατομικισμού στην Αγγλική σκέψη φαίνεται σε μένα κυρίως να οφείλεται στη βαθιά επιρροή που ασκήθηκε από τον Bernard Mandeville του οποίου η κεντρική ιδέα ήταν για πρώτη φορά τόσο ξεκάθαρα σχηματοποιημένη», σελ. 9· Friedrich A. Hayek, *Individualism and Economic Order*, Routledge and Kegan Paul Ltd., London, 1949.

25. Η ορθογραφία της λέξης είναι σωστή. Αγγλικά της εποχής του Adam Smith, σελ. 428· Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Oxford University Press, 1976.

26. Κυρίως η κριτική του αναφέρεται στον J.B. Colbert, βασικό θεμελιωτή της κρατικής εκβιομηχάνισης της Γαλλίας επί Λουδοβίκου ΙΔ'.

27. «Η αύξηση του κεφαλαίου, αυξάνει τους μισθούς, με συνέπεια την πτώση του κέρδους». Είναι ακριβώς η αρχή της δεύτερης παραγράφου του Κεφαλαίου Εννέα του Πρώτου Βιβλίου του, *The Wealth of Nations*, σελ. 105· Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Oxford University Press, 1976.

28. «Όπως το σύνηθες επιτόκιο της αγοράς διαφέρει σε κάθε χώρα, έτσι και το συνηθισμένο κέρδος του κεφαλαίου μεταβάλλεται ανάλογα με αυτό. Χαμηλώνει όταν αυτό πέφτει και μεγαλώνει όταν αυτό αυξάνεται. Η εξέλιξη του τόκου συνεπώς μπορεί να μας οδηγήσει στο να σχηματίσουμε μία εικόνα για την εξέλιξη του κέρδους», σελ. 105· Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Oxford University Press, 1976.

29. «Το ποσοστό του κέρδους τείνει να πίπτει με την αύξηση του πλούτου ένεκα του ισχυρού ανταγωνισμού των πολλών πλουσίων εμπόρων να στρέψουν τα κεφάλαιά τους στις ίδιες ασχολίες», σελ. 49· Mark Blaug, *Economic Theory in Retrospect*, Cambridge University Press, 1978.

30. «Οι μισθοί της εργασίας είναι γενικά υψηλότεροι σε μία μεγάλη πόλη απ' ό,τι σε ένα χωριό της επαρχίας. Σε μία ακμάζουσα πόλη οι άνθρωποι που έχουν μεγάλο κεφάλαιο να απασχολήσουν, συχνά δεν μπορούν να βρουν τον αριθμό των εργατών που θέλουν και συνεπώς ανταγωνίζονται μεταξύ των με σκοπό να προσλάβουν όσο περισσότερους μπορούν. Αυτή η διαδικασία αυξάνει τους μισθούς της εργασίας και χαμηλώνει τα κέρδη του κεφαλαίου», *The Wealth of Nations*, όπ. παρ., σελ. 107.

31. «Είναι μία κοινή άποψη σε όλους αλλά και δημοφιλής ότι η Γαλλία οπισθοδρομεί. Μία άποψη που όπως καταλαβαίνω δεν θεμελιώνεται σωστά ακόμη και αν αφορά την Γαλλία αλλά κανείς όμως δεν θα μπορούσε να μην επιδοκιμάσει την πρόοδο της Σκωτίας, εάν δει την χώρα τώρα σε σχέση με αυτό που ήταν πριν είκοσι ή τριάντα χρόνια» *The Wealth of Nations*, όπ. παρ., σελ. 108.

32. «Μία νέα αποικία είναι πάντα για κάποιο χρονικό διάστημα σε κατάσταση έλλειψης κεφαλαίου σε σχέση με την έκταση της νέας περιοχής αλλά και σε έλλειψη εργατικών χεριών σε σχέση με το υπάρχον κεφάλαιο εάν την συγκρίνουμε με το μεγαλύτερο μέρος των άλλων χωρών», *The Wealth of Nations*, όπ. παρ., σελ. 109.

33. «Σε μία χώρα με πλήρη κάλυψη εργατικών χεριών σε αναλογία με το τι αυτή θα μπορούσε να συντηρήσει ή με το κεφάλαιό της σε πλήρη απασχόληση σε αναλογία με όλες τις δυνατές επιχειρηματικές ευκαιρίες... Ο ανταγωνισμός, συνεπώς, θα ήταν παντού τόσο μεγάλος με αποτέλεσμα το συνηθισμένο ποσοστό του κέρδους να είναι το χαμηλότερο δυνατόν», *The Wealth of Nations*, όπ. παρ., σελ. 111.

34. «Καμία όμως χώρα δεν έχει ακόμη φθάσει σ' αυτόν τον βαθμό αφθονίας», *The Wealth of Nations*, όπ. παρ., σελ. 111.

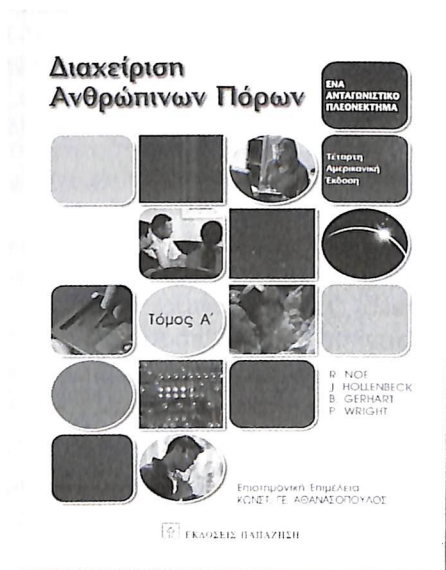
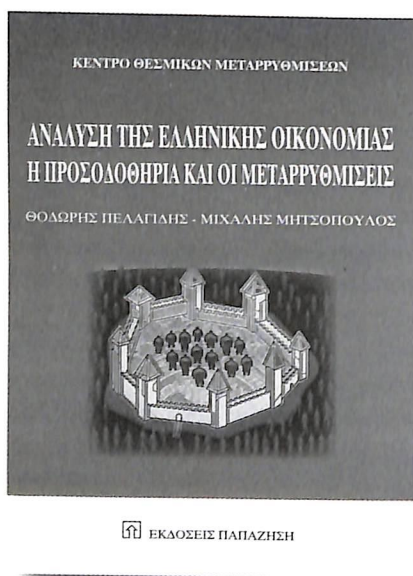
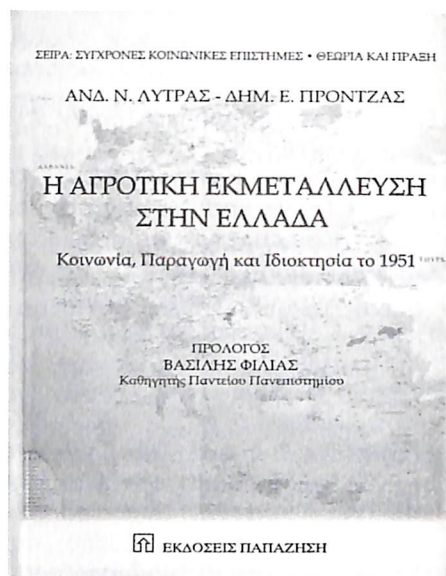
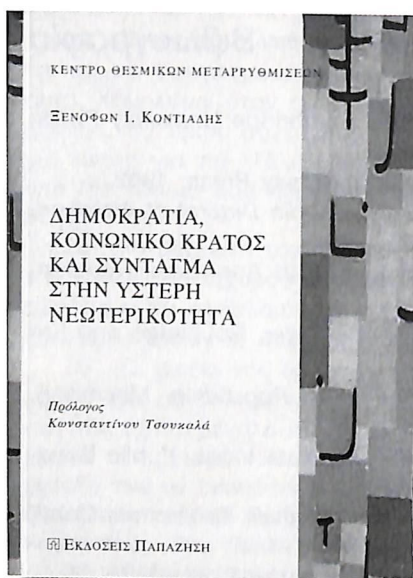
35. «Το υψηλό επιτόκιο που παρατηρείται μεταξύ όλων των μουσουλμανικών εθνών και το οποίο έχει επισημανθεί από τον κ. Μοντεσκιέ, οφείλεται όχι μόνον στο φτωχό οικονομικό τους επίπεδο αλλά μερικά σε αυτό και μερικά στη δυσκολία ανεύρεσης χρημάτων», *The Wealth of Nations*, όπ. παρ., σελ. 112.

36. Όταν λέω μόνον κέρδη το κάνω για συντομία. Δεν εννοώ δηλαδή το απόλυτο μέγεθος αλλά το μέσο ποσοστό κέρδους. Το ίδιο και με τους μισθούς. Εννοώ τον μέσο εργατικό μισθό. Αυτό εξάλλου εννοεί και ο Adam Smith είτε ρητά είτε σιωπηλά.

Βιβλιογραφία

- Blaug Mark, *Economic Theory in Retrospect*, Cambridge University Press, 1978.
- Diderot Denis, *Political Writings*, Cambridge University Press, 1992.
- Diderot Denis and Alembert d' Jean, *L' Encyclopedie Diderot et Alembert*, French and European Pubns, 1985.
- Galbraith John Kenneth, *The Affluent Society*, 40th Anniversary edition, Mariner Books, 1998.
- Hayek A. Friedrich, *Individualism and Economic Order*, Routledge and Kegan Paul Ltd., London, 1949.
- Malthus R. Thomas, *An Essay on the Principle of Population*, Macmillan, 1966.
- Mandeville Bernard, *The Fable of the Bees or Private Vices, Public Benefits*, P. Harth, London, 1970.
- Marshall Alfred, *The Collected Works of Alfred Marshall*, Thoemmes Continuum, 1997.
- Marx Karl, *Capital*, Lawrence and Wishart, 1970.
- Meek L.R., «The 1758-9 Editions of the Tableau Economique», στο M. Kuczynski and R.L. Meek, *Quesnay's Tableau Economique*, 1972.
- Mill Stuart John, *Principles of Political Economy with Some of their Applications to Social Philosophy*, Collected Works of John Stuart Mill, University of Toronto, 1965.
- Montesquieu de Charles, *The Spirit of the Laws*, Cambridge University Press, 1989.
- Pagano Ugo, *Work and Welfare in Economic Theory*, Basil Blackwell Ltd, 1985.
- Ricardo David, «On the Principles of Political Economy and Taxation», στο P. Sraffa and M. Dobb, *The Works and Correspondence of David Ricardo*, 1953.
- Rousseau Jean-Jacques, *The Social Contract and Other Later Political Writings* Cambridge University Press, 1997.
- Sismonde de Sismondi, *Political Economy and the Philosophy of Government*, A.M. Kelley, 1966.
- Smith Adam, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Oxford University Press, 1976.
- Smith Adam, *The Theory of Moral Sentiments*, edited by D.D. Raphael and A.L. Macfie, Oxford University Press, 1976.
- Symposium, *Christian Wolff and Law & Economics: The Heilbronn Symposium*, εκδ. G. Olms, 1998.
- Voltaire M. Francois, *Philosophical Letters*, Prentice Hall College Div, 1961.
- Voltaire M. Francois, *Political Writings*, Cambridge University Press, 1994.
- Wolff Christian, *Real Happiness of a People Under a Philosophical King*, Kessinger Publishing, 2003.

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

εκδόσεις παπαζήση από το 1929

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ τηλ: 210 3822 496 - 210 3838 020 fax: 210 3809 150
E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ-ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ
τηλ: 210 3216 148 fax: 210 3313 074

Συμπεριφορές συναισθηματικής κακοποίησης σε ενήλικα ζευγάρια: Ένα υπόδειγμα με ερμηνευτικό παράγοντα τον τρόπο ζωής

Γεωργία Τζαμαλούκα*, Μαρία Παπαδακάκη**
Σεβαστή Χατζηφωτίου***, Ιωάννης Χλιαουτάκης***

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι: α) η διερεύνηση των τρόπων ζωής ενηλίκων ανδρών και γυναικών αστικού πληθυσμού με συμβίωση, τουλάχιστον, ενός έτους, β) η εκτίμηση της συχνότητας με την οποία οι ερωτηθέντες υφίστανται αλλά και ασκούν συναισθηματική κακοποίηση (ΣυνΚακ) στη σχέση τους με το άλλο φύλο, γ) η κατασκευή δύο υποδειγμάτων που να προβλέπουν, αντίστοιχα, την αποδοχή ως θύματα και την άσκηση ως θύτες συμπεριφορών συναισθηματικής κακοποίησης από πλευράς των συμμετεχόντων. Τους μήνες Νοέμβριο και Δεκέμβριο 2003, μελετήθηκε ένα στρωματοποιημένο τυχαίο δείγμα 465 ενηλίκων, ηλικίας 18 έως 65 ετών, κατοίκων αστικών περιοχών της Κρήτης. Το ερωτηματολόγιο περιέλαβε κλίμακες μέτρησης του τρόπου ζωής και της ΣυνΚακ. Η υψηλή συμμετοχή στον τρόπο ζωής Εξάρτησης από αλκοόλ και άλλες ουσίες αυξάνει τις πιθανότητες για τους συμμετέχοντες και να υποστούν, αλλά και να ασκήσουν ΣυνΚακ ($P = 0,00$ και $0,01$ αντίστοιχα). Επιπροσθέτως, η χαμηλή συμμετοχή στους τρόπους ζωής της Κουλτούρας ($P = 0,05$ και

* Η Γεωργία Τζαμαλούκα είναι επιστημονική συνεργάτρια στο Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, στα ΤΕΙ Κρήτης.

** Η Μαρία Παπαδακάκη είναι εργαστηριακή συνεργάτρια στο Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, στα ΤΕΙ Κρήτης.

*** Η Χατζηφωτίου Σεβαστή είναι επίκουρος καθηγήτρια στο Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, στα ΤΕΙ Κρήτης.

**** Ο Χλιαουτάκης Ιωάννης είναι καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, στα ΤΕΙ Κρήτης.

0,01 αντίστοιχα) και της Παραδοσιακής Διασκέδασης ($P = 0,02$ και $0,05$ αντίστοιχα) σχετίζεται με αυξημένη πιθανότητα για τους συμμετέχοντες και να υποστούν, αλλά και να ασκήσουν ΣυνΚακ. Η έρευνα μπορεί να επεκταθεί στην αναζήτηση προγνωστικών παραγόντων στον τρόπο ζωής και με άλλες μορφές κακοποίησης. Τα αποτελέσματα μπορούν να αποτελέσουν οδηγό άσκησης κοινωνικής πολιτικής από τους ειδικούς.

Εισαγωγή

Μέχρι το 19ο αιώνα η βίαιη συμπεριφορά κατά των γυναικών ήταν νομικά αποδεκτή, τόσο μάλιστα ώστε ο νόμος όριζε ότι ο σύζυγος είχε δικαίωμα να χτυπά τη γυναίκα του χωρίς περιορισμούς εφόσον χρησιμοποιούσε ένα κομμάτι ξύλο, όχι φαρδύτερο από το μέγεθος ενός αντίχειρα (Βέρση Μ., 2003). Εκτιμάται ότι στην Ελλάδα το ανδρικά προσανατολισμένο προϋπάρχον νομικό σύστημα έχει δημιουργήσει σχέσεις εξάρτησης, υποταγής και ανταγωνισμού μέσα στην οικογένεια και κατά συνέπεια, θεωρείται ως ένας από τους παράγοντες θυματοποίησης των γυναικών κάτι το οποίο συμβαίνει και σε άλλες κοινωνίες.

Στην Ελλάδα, δεν υπάρχουν αρκετές επιδημιολογικές έρευνες που να εκτιμούν την κακοποίηση. Οι καταγραφές αφορούν συνήθως μόνον γυναίκες που επισκέπτονται κάποιες αρμόδιες υπηρεσίες για να δηλώνουν την περίπτωση τους (Γραμμή SOS) ή περιπτωσιολογικές μελέτες (Spinellis C., 1986· Chatzifotiou, 2001 και 2003) και περιλαμβάνουν από απειλές βίας έως ξυλοδαρμούς. Ωστόσο εκτιμάται (Αναφορά Ελληνικής Επιμελητείας, 2002) ότι στην Ελλάδα 83% των γυναικών υποφέρει από κάποια μορφή ενδοοικογενειακής βίας, είτε ψυχολογικής είτε φυσικής. 16% από τις γυναίκες αυτές έχει υποστεί ψυχολογική, φυσική και σεξουαλική βία μαζί.

Επίσης, μόλις πρόσφατα ανακοινώθηκαν τα αποτελέσματα της πρώτης έρευνας σε εθνική κλίμακα για την ενδοοικογενειακή βία, που έγινε σε πανελλαδικό δείγμα 1.200 γυναικών προερχόμενο από αστικές και ημι-αστικές περιοχές, και πραγματοποιήθηκε από το ΚΕΘΙ σε συνεργασία με τη Γενική Γραμματεία Ισότητας και το Υπουργείο Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης (Αρτινοπούλου και Φαρσεδάκης, 2003). Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της εθνικής έρευνας, το 3,6% του δείγματος δηλώνουν θύματα σωματικής βίας από τους συντρόφους τους, το 56% έχουν

υποστεί ψυχολογική και λεκτική βία και το 3,5% έχουν βιώσει τουλάχιστον ένα περιστατικό σεξουαλικής κακοποίησης στην ζωή τους.

Συμπληρωματικά, το Κέντρο υποδοχής για τις κακοποιημένες γυναίκες της Γενικής Γραμματείας Ισότητας στην Αθήνα έχει υποδεχτεί περισσότερες από 3.000 γυναίκες από τότε που άρχισε να λειτουργεί το 1989 και μόνον στη διάρκεια του 2001, έχουν καλέσει το κέντρο για βοήθεια 5.278 γυναίκες (ΚΕΘΙ). Επιπροσθέτως, πληροφορίες για μια τυπολογία των γυναικών θυμάτων, της βίας, της παρέμβασης και των υπηρεσιών που ασκούνται στην Ελλάδα προέρχονται από τα αστυνομικά τμήματα και τις ευκαιριακές συλλήψεις των δραστών, τις περιπτώσεις που φτάνουν στα δικαστήρια (φόντοι, διαζύγια, επιμέλεια παιδιών) και τα λιγοστά καταφύγια των κακοποιημένων γυναικών, με συνέπεια την συντήρηση του σκοτεινού αριθμού της γυναικείας θυματοποίησης. Σχετικά με το κοινωνιολογικό προφίλ του δράστη, αναφέρθηκε ότι «οι δράστες μπορεί να είναι οποιουδήποτε μορφωτικού, οικονομικού, πολιτισμικού επιπέδου, και ανήκουν σε όλα τα κοινωνικά στρώματα. Έχουν αυστηρά προκαθορισμένες αντιλήψεις για τον στερεότυπο ανδρικό ρόλο μέσα στην οικογένεια. Στην πλειοψηφία τους ωστόσο έχουν μια επιτηδευμένα άψογη κοινωνική συμπεριφορά» (ΚΕΘΙ, 2002). Ωστόσο, δεν είναι δυνατόν να εκτιμηθεί επιδημιολογικά, στο γενικό πληθυσμό, το φαινόμενο της βίαιης συμπεριφοράς από άνδρες σε γυναίκες ή από γυναίκες σε άνδρες και απουσιάζουν έρευνες περιπτώσεων κακοποίησης ανδρών από γυναίκες.

Σήμερα σημαντικά ευρήματα διεθνώς προτείνουν ότι η επικέντρωση θα πρέπει να γίνεται στην δυαδική σχέση (με δύο συμμετέχοντες) στην βία, παρά στην μόνιμη αναγνώριση των ανδρών «θυτών» και των γυναικών «θυμάτων». Παρ' όλο όμως που και οι γυναίκες μπορούν να κακοποιούν ψυχολογικά τους αρσενικούς συντρόφους τους, ωστόσο η ψυχολογική κακοποίηση που ασκούν οι άνδρες είναι μέρος ενός ευρύτερου προτύπου κυριαρχίας και ελέγχου (Schumacher et al., 2001). Επίσης, η οικογενειακή βία αναγνωρίζεται πλέον σαν ένα πρόβλημα δημόσιας υγείας και συνδέεται με τραυματισμούς καθώς και με άλλα διανοητικά και φυσικά προβλήματα υγείας (Jewkes et al., 2002).

Η έρευνα της νεανικής βίας δείχνει, επίσης, ότι η θυματοποίηση είναι περισσότερο διαδεδομένη στις νεαρές γυναίκες παρά στους νεαρούς άνδρες (Coker et al., 2000· Malik et al., 1997· Silverman et al., 2001· Stets and Pirog-Good, 1987) αν και κάποιες άλλες μελέτες αναφέρουν όμοια ποσοστά ανάμεσα σε άνδρες και

γυναίκες (Harned, 2001). Δεν απουσιάζουν βέβαια και τα ευρήματα ερευνών που αναφέρουν υψηλότερα ποσοστά θυματοποίησης νεαρών ανδρών (Chase et al., 2002· Magdol et al., 1997· O'Keefe, 1997), προτείνοντας ως ερμηνεία σε αυτά τα ευρήματα ότι οι γυναίκες βρίσκονται σε άμυνα (Harned, 2001).

Δηλαδή δεν είναι μόνον οι άνδρες που είναι επιθετικοί όπως μας εξηγούν οι Cordova et al. (1993), με τις αναλύσεις των δεδομένων τους οι οποίοι μας δείχνουν ότι «οι γυναίκες ρέπουν ομοίως προς αρνητική ανταπόκριση των αρνητικών συναισθημάτων που γεννούν τις συγκρούσεις εξίσου το ίδιο όπως οι άνδρες».

Επιπροσθέτως, η βιβλιογραφία καταδεικνύει ότι οι γυναίκες αισθάνονται πιο άνετα από τους άνδρες στις δηλώσεις τους για διάπραξη βίας ενάντια στους συντρόφους τους (Jackson, 1999). Αντίθετα, οι άνδρες εμφανίζονται λιγότερο πρόθυμοι να αναφέρουν τις δικές τους επιθετικές ενέργειες κατά των συντρόφων τους εξ αιτίας σύγχρονων ανεπιθύμητων κοινωνικών λόγων (διάχυτες φεμινιστικές επιρροές στον Δυτικό Κόσμο) (Jackson, 1999· Kreiter et al., 1999).

Παρά τις όποιες διαφορές στο φύλο, τα ερευνητικά δεδομένα δείχνουν ότι η διάπραξη πράξεων κακοποίησης από τους άνδρες ιδιαίτερα, έχει αυξημένες πιθανότητες να καταλήξει σε σοβαρούς τραυματισμούς (όταν πρόκειται για φυσική βία) από ό,τι η βία που ασκείται από τις γυναίκες προς τους άνδρες (Arias and Johnson, 1989· Molitor and Tolman, 1998).

Δεδομένα που έχουν συγκεντρωθεί τα τελευταία 25 χρόνια για την βία που υπάρχει στις στενές διαπροσωπικές σχέσεις, ιδιαίτερα από τον (Straus, 1979) που χρησιμοποίησε την Τακτική Κλίμακα Συγκρούσεων (Conflict Tactics Scale, ωστόσο ας σημειωθεί εδώ ότι η CTS έχει δεχτεί έντονη κριτική από μεγάλο μέρος της διεθνούς σχετικής βιβλιογραφίας), υποστηρίζει ξεκάθαρα την δυαδική φύση της βίας στις στενές σχέσεις. Στην ίδια κατεύθυνση παρουσιάζονται και τα ευρήματα των Archer (2000), Stets and Straus (1989) και Sugarman and Hotaling (1989). Τα ευρήματα μάλιστα του Archer (2000), εξήγειραν την κατάκριση του φεμινιστικού κινήματος, ότι «ο συγγραφέας υπονομεύει τις κοινωνικές προσπάθειες εκρίζωσης της βίας κατά των γυναικών» με το να τις θεωρεί συμμετόχες στον ίδιο βαθμό με τους άνδρες στην βία του ζευγαριού. Είναι αλήθεια ότι επειδή ένας τέτοιος διάλογος δεν οδηγεί πουθενά, είναι γεγονός ότι η βία και η συναισθηματική ποιότητα της δυάδας που αποτελεί το ζευγάρι πρέπει να μελετηθεί περισσότερο.

Τέλος, οι εκτιμήσεις της βίαιης συμπεριφοράς ποικίλουν, επίσης, επειδή ορισμένες μελέτες μετρούν οποιαδήποτε βία βιώθηκε στη διάρκεια της ζωής ενός ατόμου, ενώ κάποιες άλλες μελέτες μετρούν τις πράξεις βίας που βιώθηκαν στην διάρκεια των τελευταίων δώδεκα μηνών (Jackson, 1999).

1. Τυπολογία κακοποίησης

Συνήθως, η ένδο-οικογενειακή βία ταξινομείται σε τρεις κατηγορίες:

Φυσική/Σωματική βία: από ένα απλό χαστούκι στο πρόσωπο μέχρι σοβαρές σωματικές βλάβες, ξυλοδαρμούς και ανθρωποκτονία από πρόθεση. Εδώ συγκαταλέγεται και η σεξουαλική βία που όμως θα μπορούσε να είναι και μια ανεξάρτητη κατηγορία από μόνη της.

Ψυχολογική βία: από την υποτίμηση ή έλασσον τραύμα μέχρι σοβαρό ψυχολογικό τραύμα και την κοινωνική απομόνωση του θύματος.

Κοινωνική βία: από τον στιγματισμό ή την ευκαιριακή οικονομική εξάρτηση έως την ανεπαρκή κοινωνικοποίηση ή την πλήρη κοινωνική απομόνωση ή την χρόνια εξάρτηση από το σύστημα πρόνοιας.

Όπως αναφέρει η Ο' Leary (1999), η ψυχολογική κακοποίηση συχνά και εξελικτικά προηγείται της φυσικής κακοποίησης των γυναικών και ότι οι συνέπειες της ψυχολογικής κακοποίησης είναι το ίδιο δηλητηριώδεις όσο και αυτές της φυσικής κακοποίησης.

Τα θύματα όταν αφηγούνται ιστορίες ξυλοδαρμών που περιλαμβάνουν περιγραφές μη-φυσικής κακοποίησης αναφέρουν ότι αισθάνονταν πιο σοβαρό αντίκτυπο παρά από τη φυσική βία που τους ασκείται (Walker, 1979).

Ο Straus (1979), προτείνει την συναισθηματική και την λεκτική βία. Οι δύο αυτές μορφές κακοποίησης έχουν πρόθεση να πληγώσουν, να επιτεθούν ή να ελέγξουν τον αποδέκτη αυτής της συμπεριφοράς. Η λεκτική κακοποίηση είναι η χρήση λέξεων για επίθεση, πλήγωμα κάποιου, κυριαρχία και έλεγχος καθώς και η πρόθεση να πειστεί κάποιος ώστε να πιστέψει κάτι που είναι ψέμα και επιβλαβές.

Η συναισθηματική κακοποίηση χρησιμοποιεί συχνά λεκτική κακοποίηση ώστε να πληγώσει το θύμα, αλλά χρησιμοποιεί επίσης

και άλλους τρόπους, όπως ψυχολογικά ελεγχόμενες συμπεριφορές (Tolman, 1989). Μερικοί από αυτούς τους τρόπους περιγράφονται παρακάτω:

- Κυριαρχία από τον κακοποιητή, που τακτοποιεί έτσι το περιβάλλον ώστε να είναι πάντα ο άλλος/άλλη υπό έλεγχο.
- Εκφοβισμός ο οποίος παίζει με την ενοχή, τον φόβο, τον οίκτο του θύματος και χρησιμεύει στο να κάνει το θύμα να συμπεριφέρεται με τρόπους που είναι αντίθετοι από τις επιθυμίες και τις προσδοκίες που αυτό μπορεί να έχει.
- Παράλογες απαιτήσεις οι οποίες αν και ικανοποιούνται, ποτέ αυτό δεν είναι αρκετό. Το θύμα αισθάνεται ένοχο γιατί ποτέ δεν εκπληρώνει τέλεια τις ανάγκες του κακοποιητή.
- Απρόβλεπτες αντιδράσεις οι οποίες μπορεί να είναι δραστικές αλλαγές διάθεσης ή ξαφνικά συναισθηματικά ξεσπάσματα.

Η συναισθηματική κακοποίηση ιδιαίτερα, σύμφωνα με το *Norvold Abuse Questionnaire* που χρησιμοποίησαν οι Swahnberg and Wijma (2003) σε μια διαπολιτισμική έρευνα στις Σκανδιναβικές Χώρες (Δανία, Φινλανδία, Ισλανδία, Νορβηγία και Σουηδία), περιέλαβε τις ήπιες, μέτριες, και σοβαρές παραμέτρους, από συμπεριφορές όπως συστηματική καταπίεση, υποβιβασμό, υποτίμηση, απειλές, περιορισμό επαφών, ολοκληρωτικό έλεγχο, και σοβαρές απειλές για μακρόχρονες περιόδους.

Τέλος, η «συναισθηματική επιθετικότητα» περιγράφεται από τον Berkowitz (1993), ως «πράξεις που σκοπεύουν να πληγώσουν τον άλλο, παρορμητικές συμπεριφορές, χειρισμός και έλεγχος των συναισθημάτων».

1.2. Παράγοντες διακινδύνευσης για άσκηση βίας

Η διερεύνηση του οικογενειακού περιβάλλοντος από τους Moos and Moos (1986), έδειξε ότι οι συγκρούσεις αντανakλούν περισσότερους διαπληκτισμούς στην οικογένεια (οι οποίοι συχνά συνοδεύουν πέταγμα αντικειμένων από τα μέλη της οικογένειας), κατάκριση και έλλειψη προσπάθειας να λυθούν οι συγκρούσεις όταν ξεκινούν. Η έλλειψη συνάφειας δείχνει ότι τα μέλη της οικογένειας ενδιαφέρονται ελάχιστα ο ένας για τον άλλον και δεν δείχνουν να έχουν κατανοήσει την έννοια του «μαζί».

Σύμφωνα με την Χατζηφωτίου (2004) προσδιορίζοντας απλώς, τα όρια της ενδοοικογενειακής βίας, μπορούμε μονολεκτικά να πούμε ότι προκαλεί διαμάχες. Μερικοί συμφωνούν ότι η χρήση της

έννοιας «οικογένεια» είναι πολύ περιοριστική και πρέπει να αντικατασταθεί με τον όρο «προσωπική σχέση», αφού πρόσφατες έρευνες περιλαμβάνουν μελέτες από ζευγάρια που συζούν χωρίς να είναι παντρεμένα. Παρ' όλα αυτά, πολλοί ερευνητές δέχονται ότι η οικογένεια μπορεί να υπάρχει χωρίς να λάβουμε υπόψη τις τυπικές μορφές της, όπως π.χ. την τέλεση ενός γάμου. Έτσι, λοιπόν, ο όρος οικογένεια χρησιμοποιείται περιλαμβάνοντας καταστάσεις ατόμων που απλά συζούν, χωρίς να είναι απαραίτητα παντρεμένα.

Η υιοθέτηση συμπεριφορών διακινδύνευσης, έχει βρεθεί, ότι σε γενικές γραμμές μπορεί να σχετίζεται με την βίαιη συμπεριφορά. Αρκετά ερευνητικά δεδομένα συνηγορούν υπέρ αυτής της συσχέτισης. Για παράδειγμα ο τρόπος ζωής που περιλαμβάνει κατανάλωση αλκοόλ και εξαρτησιογόνων ουσιών έχει βρεθεί να σχετίζεται με επιθετική συμπεριφορά κατά την οδήγηση, ή με επιθετική συμπεριφορά στις συναισθηματικές σχέσεις (Chliaoutakis et al., 2002· Coker et al., 2000· Follingstad et al., 1999· Kreiter et al., 1999· Lavoie et al., 2000· Magdol et al., 1997· Makepeace, 1987· Malik et al., 1997· Roscoe and Kelsey 1986· Silverman et al., 2001). Η χρήση των παραπάνω ουσιών έχει, ομοίως, αναφερθεί ως κύρια αιτία ανεπιθύμητης σεξουαλικής δραστηριότητας σε άνδρες και γυναίκες (Jackson et al., 2000· Malik et al., 1997). Η χρήση τέτοιων ουσιών μπορεί να τοποθετήσει τα άτομα σε μια θέση υψηλής διακινδύνευσης εξ αιτίας της ανικανότητάς τους να αντισταθούν στις επιθέσεις.

Ο τρόπος ζωής λοιπόν μπορεί να αποτελέσει ένα σημαντικό παράγοντα στη διακινδύνευση κάποιου να ασκήσει ή και να δεχτεί βία στις σχέσεις του. Τρόποι ζωής που περιλαμβάνουν συμπεριφορές διακινδύνευσης έχουν συσχετιστεί με αυξημένες πιθανότητες να βιώσουν περιστατικά βίας (Gover, 2004), αλλά και να εμπλακούν, για παράδειγμα σε αυτοκινητικές συγκρούσεις (Chliaoutakis et al., 1999), να αντιμετωπίσουν προβλήματα υγείας κ.λπ.

Όσον αφορά στη δυναμική του ζευγαριού, οι Reis et al. (2000), ανέπτυξαν πρόσφατα την θεωρία ότι όσο οι σχέσεις γίνονται στενότερες και διαρκέστερες, τόσο τα ζευγάρια οδηγούνται στην εξωτερίκευση των αρνητικών τους συναισθημάτων. Συναισθήματα που κρατιούνται χωρίς επίγνωση απωθημένα στο ξεκίνημα μιας σχέσης, στην συνέχεια εκφράζονται. Συμπεριλαμβάνοντα στα συναισθήματα τόσο τα θετικά όσο και τα αρνητικά. Ο καθοριστικός παράγοντας εν τέλει σε μια σχέση είναι «αυτή καθαυτή η συν-κινητική της έννοια» και τα συναισθήματα που μοιράζονται οι σύντροφοι στην μεταξύ τους σχέση.

Οι Stets and Pirog-Good (1987), βρήκαν επίσης ότι η χρήση βίας καθώς και η αποδοχή βίας σχετίζονται θετικά με την αυξανόμενη διάρκεια της σχέσης. Ο Koval (1989) βρήκε τρεις κύριους παράγοντες: την διάρκεια της σχέσης, την επένδυση στην σχέση με (χρόνο, ενέργεια και συναίσθημα), καθώς και την χρησιμοποίηση της επιμονής ως άσκηση πειθούς (δηλαδή καταναγκασμό). Αυτά τα ευρήματα αφορούν και τα δύο φύλα σύμφωνα με τον ερευνητή.

Ο Berkowitz (1993) υποστηρίζει ότι οι παρορμητικές συναισθηματικές αντιδράσεις είναι η κύρια πηγή των επιθετικών προκλήσεων που συμβαίνουν στις οικογένειες, δηλαδή τα συναισθήματα είναι αυτά που κινητοποιούν την συμπεριφορά αλλά ωστόσο δεν αιτιολογούν καθεαυτή την βία που εκδηλώνεται.

Κατά συνέπεια, παρ' όλο που είναι γνωστό ότι η ύπαρξη συντρόφου με ψυχολογική επιθετικότητα, προλέγει ότι αυτός θα είναι ένας σύντροφος με φυσική επιθετικότητα (Dutton, 1995· Dutton et al., 1996· Murphy and O' Leary, 1989), ωστόσο πολύ λίγα είναι γνωστά για τους παράγοντες που σχετίζονται με αυτή τη ψυχολογική επιθετικότητα.

1.3. Το θεωρητικό υπόδειγμα της παρούσας μελέτης

Θεωρητικές προσεγγίσεις από την πλευρά της κοινωνικής ψυχολογίας και της εγκληματολογίας προτείνουν ένα πλέγμα κατανόησης των αιτιών που κάποια προσωπικά χαρακτηριστικά και τρόποι ζωής θέτουν άνδρες και γυναίκες σε υψηλότερο ρίσκο να γίνουν θύματα ή θύτες. Αυτές οι θεωρητικές πλευρές παρέχουν μια εξήγηση της θυματοποίησης και της βίωσης πράξεων βίας.

Έχει με σαφήνεια προταθεί ότι κάποια προσωπικά χαρακτηριστικά αποτελούν προγνωστικούς δείκτες υιοθέτησης τρόπων ζωής που περικλείουν διακινδύνευση. Η έρευνα, για παράδειγμα, έδειξε ότι προσωπικά χαρακτηριστικά όπως η επιθετικότητα, η έλλειψη αυτό-ελέγχου κ.λπ. σχετίζονται με ριψοκίνδυνους τρόπους ζωής, οι οποίοι με τη σειρά τους αυξάνουν την διακινδύνευση θυματοποίησης των ανθρώπων (Chliaoutakis et al., 2002· Schreck et al., 2002).

Οι θεωρίες για τις τρέχουσες δραστηριότητες και τον τρόπο ζωής μπορούν να εξασφαλίσουν το πλαίσιο κατανόησης της κοινωνικής διαδικασίας μέσω της οποίας η κακοποίηση είναι πολύ πιθανό να λαμβάνει χώρα (Cohen and Felson, 1979· Hindelang et al., 1978). Κλειδί αυτής της άποψης είναι η διασταύρωση στο χώ-

ρο και στο χρόνο του τρόπου ζωής και των κινήτρων για κακοποίηση. Μπορεί, για παράδειγμα, να υπάρξει διαβεβαίωση ότι άνδρες και γυναίκες που υιοθετούν συμπεριφορές διακινδύνευσης (π.χ. κατανάλωση αλκοόλ, χρήση απαγορευμένων ουσιών, έξοδοι για διασκέδαση μέχρι τα ξημερώματα), παρουσιάζονται με υψηλή διακινδύνευση να βιώσουν κάποια μορφή κακοποίησης επειδή οι καθημερινές τους δραστηριότητες τους/τις καθιστούν ευάλωτους στόχους και συναναστρέφονται άτομα με μειωμένες συναισθηματικές άμυνες σε χώρους κοινωνικά αποκλεισμένους. Η θεωρητική αυτή προσέγγιση βοηθά στην κατανόηση της σχέσης μεταξύ της κατανάλωσης αλκοόλ και χρήσης εξαρτησιογόνων ουσιών και της κακοποίησης (Gover, 2004· Chase et al., 2002· Vogel and Himelein, 1995).

Άτομα που συνδυάζουν τη βία και είναι επιθετικά μέσα στην οικογένεια κάνουν συχνά χρήση των παραπάνω ουσιών. Η χρήση των ναρκωτικών και του αλκοόλ είναι κοινό χαρακτηριστικό όλων των τύπων της ενδοοικογενειακής βίας. Έτσι, η αντίληψη ότι η χρήση των ναρκωτικών και του αλκοόλ συνιστούν ή προκαλούν την ενδοοικογενειακή βία συνεχίζει να είναι διαδεδομένη και κυρίαρχη.

Αντίθετα, για παράδειγμα, τρόποι ζωής που προτείνονται από παραδοσιακούς θεσμούς (κουλτούρα, εκκλησία κ.λπ.) έχει βρεθεί να παίζουν ένα ρόλο κλειδί στην εγκαθίδρυση κοινωνικών δικτύων και την ανάπτυξη δεσμών προστασίας των ανθρώπων, αυξάνοντας τις πιθανότητες υιοθέτησης συμπεριφορών υγείας και ασφάλειας και μειώνοντας τη συχνότητα εμπλοκής τους σε βίαιες ενέργειες (Chliaoutakis et al., 2002· Baier and Wright, 2001· Johnson et al., 2000).

1.3.1. Θεωρητικά πλαίσια τρόπου ζωής

Στο έργο του *Οικονομία και Κοινωνία*, ο Max Weber (1978), είχε ορίσει τους τρόπους ζωής ως συλλογικές μορφές συμπεριφοράς που στηρίζονται σε εκείνες τις επιλογές που οι άνθρωποι κάνουν ανάλογα με τις δυνατότητες της ζωής τους. Οι προσωπικές δυνατότητες καθορίζονται από την κοινωνική και οικονομική κατάσταση, το φύλο, την ηλικία, την καταγωγή και από άλλους παράγοντες που επηρεάζουν τις επιλογές του τρόπου ζωής. Οι επιλογές εξαρτώνται από τις προσωπικές δυνατότητες πραγματοποίησής τους και οι δυνατότητες αυτές καθορίζονται από τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες των ανθρώπων. Αν και συγκεκριμένοι

τρόποι ζωής χαρακτηρίζουν, συνήθως, συγκεκριμένες κοινωνικο-οικονομικές ομάδες, ορισμένοι τρόποι ζωής μπορούν να εξαπλώνονται πέρα από τα όρια μιας κοινωνικής τάξης. Για παράδειγμα, οι συμπεριφορές υγείας που περιλαμβάνουν φυσική άσκηση και σπορ, υγιεινή διατροφή και αποφυγή νοσογόνων πρακτικών, ενώ είχαν τις ρίζες τους στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, σήμερα, απλώνονται και σε άλλες κοινωνικές ομάδες των Δυτικών κοινωνιών.

Οι ερευνητές συχνά ταξινομούν τους ερωτώμενους τους στη βάση των τρόπων ζωής τους. Η έννοια του τρόπου ζωής στην κοινωνική έρευνα εστιάζει στις δραστηριότητες των ερωτώμενων σε διαφορετικές περιοχές, στα ενδιαφέροντά τους, στις στάσεις τους σε διάφορα θέματα και σε δημογραφικά δεδομένα που αφορούν στους ερωτώμενους, με έμφαση σε γεγονότα που αποκαλύπτουν πώς αυτοί ζουν τις ζωές τους την στιγμή της διεξαγωγής της κάθε συγκεκριμένης έρευνας αγοράς (Kinnear and Taylor, 1991).

Συνήθως, χρησιμοποιούν τρεις ευρείες περιοχές προκειμένου να περιγράψουν τα χαρακτηριστικά των ερωτώμενων στη βάση πάντα του τρόπου ζωής τους. Οι περιοχές αυτές ονομάζονται θεματικές ενότητες Δ-Ε-Γ, όπου Δ σημαίνει Δραστηριότητες (Activities), Ε Ενδιαφέροντα (Interests) και Γ Γνώμες (Opinions). Στον πίνακα που ακολουθεί παρατίθενται τα θέματα που περιλαμβάνονται κατά ενότητα.

Χαρακτηριστικά τρόπου ζωής
σύμφωνα με τους Kinnear and Taylor 1991

Δραστηριότητες	Ενδιαφέροντα	Γνώμες
Εργασία	Οικογένεια	Για τους ίδιους
Ενασχολήσεις	Κατοικία	Κοινωνικά θέματα
Κοινωνικά γεγονότα	Εργασία	Πολιτική
Διακοπές	Κοινά	Εργασία
Διασκέδαση	Αναψυχή	Οικονομία
Μέλος σε όμιλο κ.ά.	Μόδα	Εκπαίδευση
Κοινότητα	Διατροφή	Παραγωγή
Αγορές	MME	Μέλλον
Σπορ	Κατορθώματα	Κουλτούρα

Τα περισσότερα από τα θέματα της ενότητας Δ περιελήφθησαν στο ερωτηματολόγιο των ανδρών και γυναικών της παρούσας έρευνας, αφού αυτά αντανακλούν τις διαφορετικές δραστηριότητες που οι συμμετέχοντες αναλαμβάνουν. Ομοίως, αλλά σε μικρότερη έκταση, περιελήφθησαν θέματα από τις υπόλοιπες δύο ενότητες. Το γεγονός ότι οι έρευνες αγοράς χρησιμοποιούν τις δραστηριότητες των ανθρώπων όταν θέλουν να περιγράψουν τα χαρακτηριστικά του τρόπου ζωής των διαφορετικών ομάδων βρίσκεται στην ίδια κατεύθυνση με την ιδέα του Miegel (1990) σύμφωνα με την οποία οι διαφορετικές πράξεις ενός προσώπου μπορούν να αντανακλούν τον τρόπο ζωής του. Σε αντίθεση όμως από τους Kinnear and Taylor (1991), ο Miegel υποστηρίζει ότι οι αξίες μας και οι στάσεις μας εκφράζονται στις πράξεις μας. Οι Kinnear and Taylor δεν ενδιαφέρονται για το τι είναι αυτό που μας κάνει να προβαίνουμε σε ορισμένες πράξεις, περιορίζονται όμως να δηλώσουν ότι υπάρχουν τρεις ευρείες θεματικές ενότητες που θα έπρεπε να ληφθούν υπόψη προκειμένου να μελετηθεί ο τρόπος ζωής.

Εν κατακλείδι, μπορεί να ειπωθεί πως ο όρος τρόπος ζωής χρησιμοποιείται για να δηλώσει διαφορετικές κοινωνικές και πολιτισμικές πλευρές της ανθρώπινης ύπαρξης και του τρόπου βίωσης της. Χρησιμοποιείται συχνά σε διαφορετικές επιστήμες, όπως στις κοινωνικές, οικονομικές, υγείας και άλλες για να σηματοδοτήσει ποικίλες πλευρές του πώς οι άνθρωποι βιώνουν την ζωή τους.

Όλες οι μελέτες που χρησιμοποιούν τον τρόπο ζωής ως προγνωστικό δείκτη συμπεριφορών υγείας, ασφάλειας, επιθετικότητας κ.λπ. αν και χρησιμοποιούν διαφορετικές κλίμακες εκτίμησής του, εντάσσονται στο θεωρητικό πλαίσιο της θεωρίας της προβληματικής συμπεριφοράς, που στηρίζει την ιδέα ότι οι άνθρωποι που διάγουν βίο διακινδύνευσης, έχουν επίσης αυξημένες πιθανότητες να υιοθετήσουν και συμπεριφορές διακινδύνευσης και συνεπώς βίαιες, επιθετικές συμπεριφορές (Donovan et al., 1991).

Όπως αναφέρθηκε στην εισαγωγή της παρούσας εργασίας, στην διεθνή βιβλιογραφία, έχει βρεθεί ότι παράγοντες τρόπου ζωής όπως του καπνίσματος, της απροφύλακτης σεξουαλικής συμπεριφοράς, της κατανάλωσης αλκοόλ, της εγκληματικότητας κ.λπ. σχετίζονται με την πιθανότητα συμμετοχής σε πράξεις κακοποίησης. Όμως, τα ευρήματα αυτών των ερευνών δεν υποστηρίζονται από μια σφαιρική προσέγγιση του τρόπου ζωής αλλά περιορίζονται σε κάποιες βλαπτικές συνήθως συνήθειες. Ομοίως,

στην Ελληνική βιβλιογραφία, δεν έχει αναφερθεί εμπειρική μελέτη προσέγγισης της κακοποίησης που να εστιάζει στον τρόπο ζωής των συμμετεχόντων.

1.3.2. Αντικείμενο

Από την ανασκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας ελάχιστες μελέτες, μέχρι σήμερα, εστιάζουν την προσοχή τους στην ανάλυση της σχέσης ανάμεσα στον τρόπο ζωής και στις διαφορετικές διαστάσεις της κακοποίησης. Για το λόγο αυτό ο κύριος σκοπός της παρούσας εργασίας ήταν: α) να διερευνήσει τους τρόπους ζωής ενηλίκων ανδρών και γυναικών αστικού πληθυσμού με συμβίωση, τουλάχιστον, ενός έτους, β) να εκτιμήσει σε ποια συχνότητα οι συμμετέχοντες στην έρευνα υφίστανται αλλά και ασκούν συναισθηματική βία στη σχέση τους με το άλλο φύλο, γ) να κατασκευάσει 2 υποδείγματα που να προβλέπουν, αντίστοιχα, την αποδοχή ως θύματα και την άσκηση ως θύτες συμπεριφορών συναισθηματικής κακοποίησης από πλευράς των συμμετεχόντων. Αυτά τα υποδείγματα θα περιλαμβάνουν ως προγνωστικούς παράγοντες όχι μόνο τους τρόπους ζωής, αλλά και το κοινωνιολογικό προφίλ των συμμετεχόντων. Η εργασία αυτή επιθυμεί να δώσει περισσότερες επιστημονικές πληροφορίες στο πεδίο της άσκησης βίαιων συμπεριφορών στις διαφυλικές σχέσεις. Να ταυτοποιήσει ποικίλα χαρακτηριστικά τρόπου ζωής που θα μπορούσαν να αποτελέσουν παράγοντες που σχετίζονται με μια ιδιαίτερη επιθετική συμπεριφορά ανάμεσα στα δύο φύλα, π.χ. αν πρόσωπα που διεξάγουν ένα συγκεκριμένο τρόπο ζωής έχουν αυξημένες πιθανότητες να δεχτούν ή/και να ασκήσουν συναισθηματική βία στους συντρόφους τους. Αν κατανοηθούν ακριβέστερα άγνωστες πτυχές του θέματος από τους κοινωνικούς επιστήμονες θα μπορέσει, ενδεχομένως, να αναπτυχθεί η αντίστοιχη κοινωνική πολιτική για την αντιμετώπιση της βίας στις σχέσεις ανάμεσα στα δύο φύλα.

2. Υλικό και μέθοδοι

2.1. Ο σχεδιασμός του δείγματος

Τους μήνες Νοέμβριο και Δεκέμβριο 2003, μελετήθηκε ένα δείγμα 465 ενηλίκων, ηλικίας 18 έως 65 ετών, κατοίκων των αστικών περιοχών της Κρήτης. Ένα στρωματοποιημένο τυχαίο δείγμα

σχηματίστηκε για να επιλεγεί ο προς μελέτη πληθυσμός, χρησιμοποιώντας τεχνικές της ΕΣΥΕ. Πιο συγκεκριμένα, η διαδικασία στρωματοποίησης ακολούθησε δύο φάσεις: 1η) από την έκταση που καλύπτουν οι δήμοι του Ηρακλείου και Χανίων και σύμφωνα με το μέγεθος του πληθυσμού τους, με διαδοχικές κληρώσεις ελήφθη ένα δείγμα 10 Μονάδων Επιφάνειας (κάθε Μονάδα Επιφάνειας περιελάμβανε ένα ή και περισσότερα οικοδομικά τετράγωνα). Ως προς τη διαδικασία αυτής της φάσης χρησιμοποιήθηκαν τα στοιχεία (κατάλογοι και χάρτες) της ΕΣΥΕ, 2η) καταγράφηκε στη συνέχεια από όλα τα νοικοκυριά ένας «γονεϊκός» πληθυσμός (πληθυσμός αναφοράς) περίπου 3.500 ατόμων ηλικίας 18-65 ετών, από τα οποία κληρώθηκαν περίπου 500 άτομα. Ως κριτήρια επιλογής τους ορίστηκαν η ηλικία, η εθνικότητα και η ύπαρξη σχέσης με το άλλο φύλο σε μόνιμη συμβίωση για ένα τουλάχιστον έτος. Εάν από κάποιο νοικοκυριό δεν υπήρχαν άτομα που να συγκεντρώνουν τα παραπάνω κριτήρια επιλέγονταν άτομο από το αμέσως επόμενο νοικοκυριό. Τέλος, από κάθε νοικοκυριό απαντούσε εναλλάξ ένας άνδρας ή μία γυναίκα. Αυτός ο σχεδιασμός του δείγματος εξασφαλίζει αυξημένες πιθανότητες εκπροσώπησης όλων των κοινωνικο-δημογραφικών χαρακτηριστικών του γονεϊκού πληθυσμού στο υπό μελέτη δείγμα.

2.2. Μέθοδοι συλλογής πληροφοριών

Αποφασίστηκε να πραγματοποιηθούν προσωπικές συνεντεύξεις με τους συμμετέχοντες και οι συνεντευκτές ελεγχόντουσαν σε κάθε βήμα τους κατά την διεξαγωγή της έρευνας πεδίου με σκοπό να αποφευχθούν ενδεχόμενα σφάλματα στη διάρκεια της συλλογής των δεδομένων. Σε αυτή την προοπτική λήφθηκαν τα ακόλουθα μέτρα: (1) χρήση μιας ομάδας Κοινωνικών Λειτουργών που είχαν λάβει την κατάλληλη εκπαίδευση και η οποία εποπτεύονταν από τους ερευνητές, (2) σχεδιασμός ενός ερωτηματολογίου, εύκολου να απαντηθεί, με κλειστές ερωτήσεις, (3) αίτημα συναίνεσης για εθελοντική συμμετοχή από όλα τα άτομα πριν από την συμπλήρωση του ερωτηματολογίου και αφού είχαν πληροφορηθεί για τους σκοπούς της έρευνας, (4) υπαγόρευση γενικών οδηγιών για την συμπλήρωση του ερωτηματολογίου, (5) προστασία των δικαιωμάτων της ανωνυμίας και της εμπιστευτικότητας των συμμετεχόντων και, τέλος, (6) έλεγχος για την εγκυρότητα συμπλήρωσης των ερωτηματολογίων, με τυχαία επιλογή, του 10% επί του συνόλου των ερωτηματολογίων. Επίσης, κάθε ερωτηματολόγιο ε-

λέγχθηκε συστηματικά για να εντοπιστούν ενδεχόμενα προβλήματα, π.χ. άρνηση απαντήσεων κ.λπ. Περίπου 90% ανταποκρίθηκαν στην έρευνα αφού συμπληρώθηκαν 465 ερωτηματολόγια από τα 500 που προσεγγίστηκαν αρχικά.

2.3. Το ερωτηματολόγιο και οι μετρήσεις

Η ανασκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας, οι συζητήσεις με ειδικούς επιστήμονες (κοινωνιολόγους, ψυχολόγους, κοινωνικούς λειτουργούς, νομικούς, ιατροδικαστές και θεολόγους) καθώς και με άνδρες και γυναίκες σε συμβίωση αποτέλεσαν την βάση για την ανάπτυξη ενός ερωτηματολογίου για την πιλοτική έρευνα. Προηγήθηκε πιλοτική έρευνα σε 50 άτομα με τη χρήση ερωτηματολογίου ημι-ανοικτών ερωτήσεων που μελετούσε τον τρόπο ζωής και τις δυσάρεστες πτυχές στις σχέσεις κατά την συμβίωση. Το οριστικό ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήθηκε στην έρευνα, στηρίχθηκε στα συμπεράσματα της πιλοτικής έρευνας και το πακέτο ερωτήσεων που παρουσιάζεται στην παρούσα εργασία αποτελείτο από τρία μέρη.

2.3.1. Κοινωνικο-δημογραφικές και κοινωνικο-οικονομικές μεταβλητές

Το πρώτο μέρος περιείχε ερωτήσεις που κατέγραφαν το κοινωνιολογικό προφίλ των ερωτώμενων π.χ. φύλο, ηλικία, έτη σπουδών, επάγγελμα, οικογενειακή κατάσταση, αριθμός παιδιών και έτη συμβίωσης με τον/την τωρινό/η σύντροφο.

2.3.2. Εκτίμηση του Τρόπου Ζωής (TZ)

Στο δεύτερο μέρος του ερωτηματολογίου χρησιμοποιήθηκαν 44 μεταβλητές, δανεισμένες από προηγούμενες έρευνες (Gregar- sen and Berg, 1994· Chliaoutakis et al., 1999· Chliaoutakis et al., 2005), με σκοπό να εκτιμήσουν τον TZ των συμμετεχόντων. Η έννοια του TZ μετρήθηκε στο επίπεδο ποικίλων δραστηριοτήτων και προτιμήσεων π.χ. συχνά ζω σε μπαρ, καφετέριες κ.λπ., πηγαίνω για ψάρεμα, κυνήγι κ.λπ., ασχολούμαι με κάποιο σπορ, πηγαίνω στην εκκλησία, πηγαίνω στον κινηματογράφο κ.λπ., χρησιμοποιώ τα νέα μέσα επικοινωνίας, χρησιμοποιώ τις νέες τεχνολογίες κ.λπ., ντύνομαι μοντέρνα, αγοράζω προϊόντα για το σώμα μου κ.λπ., πίνω κατά την διάρκεια της εβδομάδας, καπνίζω κ.λπ. Οι συμμετέχοντες ρωτήθηκαν πόσο συχνά προβαίνουν στις παραπά-

νω δραστηριότητες και οι απαντήσεις που έδιναν κυμαίνονταν (σε κλίμακα τύπου Likert) από 0 = ποτέ έως 5 = σχεδόν πάντα.

Η Ανάλυση Κυρίων Συνιστωσών [Principal Component Analysis (PCA)] επελέγη να εφαρμοστεί στις 44 μεταβλητές που μετρούσαν τον TZ για δύο βασικούς λόγους: πρώτα για να αναδειχθούν οι λανθάνουσες μεταβλητές (οι παράγοντες) και δεύτερον για να συνοψιστεί ο μεγάλος αριθμός των 44 μεταβλητών. Με την PCA οι 44 μεταβλητές του δεύτερου μέρους του ερωτηματολογίου συνοψίστηκαν σε ένα σχετικά μικρό αριθμό νέων μεταβλητών οι οποίες συνέβαλαν σε μια αρκετά μεγάλη αναλογία της μεταβλητότητας. Οι νέες αυτές μεταβλητές (οι παράγοντες) προέκυψαν από το συνδυασμό αρκετών άλλων – από τις αρχικές μεταβλητές, οι οποίες είχαν, ως επί το πλείστον, ένα κοινό υπόβαθρο. Ο σκοπός της PCA είναι διττός: αφενός να συνδυάσει μεταβλητές με ένα κοινό υπόβαθρο σε μια νέα μεταβλητή και αφετέρου να περιορίσει τον αριθμό των νέων μεταβλητών όσο το δυνατό περισσότερο. Έτσι υιοθετήθηκε, ένα υπόδειγμα 7 κυρίων παραγόντων το οποίο συνοψισε τις 44 μεταβλητές. Οι 7 αυτοί κύριοι παράγοντες περιστράφηκαν με την μέθοδο varimax επειδή υπήρξε αρχικά αδυναμία στην ερμηνεία τους. Η σαφής ερμηνεία και οι ιδιοτιμές (Eigenvalues) των παραγόντων ήταν τα κριτήρια για την κατασκευή αυτού του υποδείγματος. Όλοι οι παράγοντες είχαν ιδιοτιμές υψηλότερες του 1,500. Συγκεκριμένα η χαμηλότερη ιδιοτιμή ήταν 1,576 (έβδομος παράγοντας) και η υψηλότερη ιδιοτιμή (πρώτος παράγοντας) ήταν 6,482. Ο πρώτος παράγοντας μετρούσε 14,7% στη συνολική διακύμανση (variance) και ο έβδομος συνεισέφερε κατά 3,3% στη συνολική διακύμανση των 7 παραγόντων (47,1% για το σύνολο των δεδομένων). Στους 7 αυτούς παράγοντες που θα πρέπει να θεωρηθούν ως 7 διαφορετικά γνωρίσματα ζωής (και πολύ περισσότερο θα μπορούσαν να προσληφθούν ως 7 διαφορετικοί τρόποι ζωής) δόθηκαν οι ακόλουθες (συμβατικές) ονομασίες: 1) καλαισθησίας και μοντέρνας διασκέδασης, 2) χρήσης αλκοόλ και άλλων ουσιών, 3) άθλησης, 4) εκκλησιασμού, 5) κουλτούρας, 6) παραδοσιακής διασκέδασης και 7) yuppies.

Όλοι οι παράγοντες με όλες τις μεταβλητές από τις οποίες συντίθενται καθώς και τα βάρη (loadings) για κάθε μεταβλητή παρουσιάζονται στον πίνακα 1. Ο πρώτος παράγοντας περιέλαβε 10 θέματα, τα περισσότερα εκ των οποίων συνδέονται με την Εξωτερική Εμφάνιση, την Κομψότητα (φροντίδα σώματος αγορά προϊόντων σώματος, μοντέρνο και κομψό ντύσιμο κ.ά.), και την Μοντέρνα Διασκέδαση (μπαρ, κλαμπ, ντίσκο, καφετέριες). Θέματα με υψηλότερα

Πίνακας 1
 Παραγοντικό υπόδειγμα και φορτία (loading) για τα 44 θέματα του ερωτηματολογίου Τρόπου Ζωής με τη χρήση της μεθόδου varimax*

Μεταβλητές	Παρ. 1	Παρ. 2	Παρ. 3	Παρ. 4	Παρ. 5	Παρ. 6	Παρ. 7
Πηγαίνω σε κλαμπ, ντίσκο κ.ά. ,565							
Πηγαίνω σε μπαρ	,478						
Πηγαίνω σε καφετέριες, κ.ά.	,388						
Αγοράζω προϊόντα για το σώμα μου	,682						
Φροντίζω το σώμα μου	,650						
Αγοράζω ρούχα	,593						
Ντύνομαι μοντέρνα	,363						
Ντύνομαι κομψά	,704						
Αποφεύγω την ενασχόληση με τις αγροτικές καλλιέργειες	,507						
Ακούω μουσική στο σπίτι	,412						
Καπνίζω		,367					
Πίνω όταν διασκεδάζω		,480					
Πίνω κατά τη διάρκεια της εβδομάδας		,535					

Πίνακας 1
Συνέχεια

Μεταβλητές	Παρ. 1	Παρ. 2	Παρ. 3	Παρ. 4	Παρ. 5	Παρ. 6	Παρ. 7
Πίνω πριν βγω για διασκέδαση		,723					
Χρησιμοποιώ όσες ουσίες θέλω		,748					
«Φτιάχνομαι» με διάφορες ουσίες		,761					
Ντύνομαι ασυνήθιστα /διαφορετικά		,409					
Δεν διατηρούμαι νηφάλιος		,353					
Πηγαίνω σε αγώνες (ποδόσφαιρο, μπάσκετ κ.ά.)			,737				
Ασχολούμαι με κάποιο ατομικό άθλημα			,680				
Ασχολούμαι με κάποιο ομαδικό άθλημα			,761				
Ασχολούμαι με το κινήγι, το ψάρεμα κ.ά.			,576				
Μαστορεύω το αμάξι μου			,576				
Παίζω τυχερά παιχνίδια			,520				
Ντύνομαι κλασσικά				,324			
Παρακολουθώ τηλεόραση				,397			
Περνώ τον ελεύθερο μου χρόνο στο σπίτι				,471			

Πίνακας 1
Συνέχεια

Μεταβλητές	Παρ. 1	Παρ. 2	Παρ. 3	Παρ. 4	Παρ. 5	Παρ. 6	Παρ. 7
Νηστεύω				,716			
Πηγαίνω στην εκκλησία				,770			
Προσεύχομαι				,702			
Πηγαίνω στο σινεμά.					,507		
Πηγαίνω σε συναυλίες, μουσικές εκδηλώσεις κ.ά.					,564		
Πηγαίνω εκδρομές κ.ά.					,458		
Κάνω ποδήλατο					,538		
Διαβάζω λογοτεχνικά έργα					,654		
Χρησιμοποιώ τεχνικές χαλάρωσης					,402		
Πηγαίνω σε πάρτι, χορούς, πανηγύρια κ.ά.						,679	
Πηγαίνω σε γάμους, βαπτίσεις κ.λπ.						,563	
Πηγαίνω σε εστιατόρια, ταβέρνες κ.ά.						,590	
Διασκεδάζω στο σπίτι με τους φίλους μου, συγγενείς κ.ά.						,367	

Πίνακας 1
Συνέχεια

Μεταβλητές	Παρ. 1	Παρ. 2	Παρ. 3	Παρ. 4	Παρ. 5	Παρ. 6	Παρ. 7
Χρησιμοποιώ τα νέα μέσα επικοινωνίας (ηλεκτρονικό ταχυδρομείο, κινητά τηλέφωνα)							,458
Χρησιμοποιώ την τεχνολογία μόνο στα πλαίσια της δουλειάς μου							,585
Εργάζομαι παραπάνω ώρες από το υποχρεωτικό							,508
Πίνω μόνο τα Σαββατοκύριακα							,441

* Παρ. 1: καλαισθησίας και μοντέρνας διασκέδασης, Παρ. 2: εξάρτησης από αλκοόλ και άλλες ουσίες, Παρ. 3: άθλησης, Παρ. 4: εκκλησιασμού, Παρ. 5: κουλτούρας, Παρ. 6: παραδοσιακής διασκέδασης, Παρ. 7: γυμνίας.

βάρη στον παράγοντα αυτόν ήταν: «Ντύνομαι κομψά» (,704), «Αγοράζω προϊόντα για το σώμα μου» (,682), «Φροντίζω το σώμα μου» (,650), «Αγοράζω ρούχα» (,593), «Πηγαίνω σε κλαμπ, ντίσκο κ.ά.» (,565), «Πηγαίνω σε μπαρ» (,478). Ο δεύτερος παράγοντας ήταν εξαιρετικά ενδιαφέρων αφού αποτύπωσε την Χρήση Απαγορευμένων Ουσιών και την Κατανάλωση Οινοπνεύματος και Καπνού. Θέματα με υψηλότερα φορτία ήταν: «Φτιάχνομαι» με διάφορες ουσίες» (,761), «χρησιμοποιώ όσες ουσίες θέλω» (,748), «Πίνω πριν τη διασκέδαση» (,723), «Πίνω καθημερινά» (,535). Ο τρίτος παράγοντας μπορεί κάλλιστα να χαρακτηριστεί ως παράγοντας Ενασχόλησης με τις Αθλητικές Δραστηριότητες αφού εμφανίζεται να περικλείει θέματα σχετικά με την φυσική άσκηση και τα σπορ. Τα θέματα που φορτίζονται υψηλότερα είναι: «Ασχολούμαι με κάποιο ομαδικό άθλημα» (,761), «Πηγαίνω σε αγώνες (ποδόσφαιρο, μπάσκετ κ.ά.)» (,737), «Ασχολούμαι με κάποιο ατομικό άθλημα» (,680), «Ασχολούμαι με το κυνήγι, ψάρεμα κ.ά.» (,576). Ο τέταρτος παράγοντας εκφράζει με εξαιρετική σαφήνεια τον Εκκλησιαστικό Τρόπο Ζωής και θέματα με υψηλότερα βάρη είναι: «Εκκλησιάζομαι» (,770), «Νηστεύω» (,716), «Προσεύχομαι» (,702). Ο πέμπτος παράγοντας φαίνεται να περιλαμβάνει θέματα Κουλτούρας όπως: «Διαβάζω λογοτεχνικά έργα» (,654), «Παρακολουθώ συναυλίες, μουσικές εκδηλώσεις κ.ά.» (,564), «Πηγαίνω εκδρομές» (,538), «Πηγαίνω θέατρο, κινηματογράφο» (,507) κ.ά. Ο έκτος παράγοντας, αν και περιέλαβε τέσσερα μόνο θέματα, φαίνεται επίσης πολύ ενδιαφέρων επειδή τα θέματα αυτά αποτυπώνουν τον τοπικό, Παραδοσιακό Τρόπο Διασκέδασης: «Πηγαίνω σε πανηγύρια, χορούς κ.ά.» (,679), «Πηγαίνω σε ταβέρνες, εστιατόρια κ.ά.» (,590), «Πηγαίνω σε γάμους, βαπτίσεις κ.ά.» (,563) και «Διασκεδάζω σε σπίτια συγγενών, φίλων κ.ά.» (,467). Ο τελευταίος παράγοντας περιέλαβε θέματα που σχετίζονται με τους Υψηλές: «Χρησιμοποιώ τις νέες τεχνολογίες στην εργασία μου» (,585), «Εργάζομαι παραπάνω ώρες από τις υποχρεωτικές» (,508), «Η χρήση του διαδικτύου και των κινητών μου είναι απαραίτητη» (,458) κ.ά.

2.3.3. Συμπεριφορές Συναισθηματικής Κακοποίησης (ΣυνΚακ)

Οι συμπεριφορές συναισθηματικής κακοποίησης εκτιμήθηκαν στο τρίτο μέρος του ερωτηματολογίου στο επίπεδο της λεκτικής βίας το οποίο περιέλαβε 10 μεταβλητές που εκτιμούσαν τη συχνότητα με την οποία οι ερωτώμενοι, στις καθημερινές τους σχέσεις με το άλλο φύλο (είτε ως θύματα είτε ως θύτες), αντιμετωπίζουν καταστάσεις όπως: «προσβολές (π.χ. για στοιχεία του χαρακτήρα,

για το παρελθόν, την καταγωγή κ.λπ.)», «απαγόρευση δραστηριοτήτων εξέλιξης (π.χ. κοινωνική εξέλιξη, επαγγελματική κ.λπ.)», «γκρίνιες, παράπονα (π.χ. για τα οικονομικά, τις δραστηριότητες κ.λπ.)», «απόδοση κατηγοριών, ευθυνών, ενοχών (π.χ. για λάθη, παραλείψεις, λογαριασμούς κ.λπ.)», «χρησιμοποίηση των παιδιών για μετάδοση μηνυμάτων (π.χ. να του/της πείτε...)», «παραμέληση, αδιαφορία για την κατάστασή σας σε δύσκολες στιγμές», «επίκληση στο συναίσθημα μετά από σύγκρουση ή καυγά (π.χ. κλάμα, μετάνοια, δώρα, αλλαγή συμπεριφοράς κ.λπ.)», «συναισθηματική πίεση ή εκβιασμός για δικά του/της οφέλη (π.χ. υποθήκη δικών σας περιουσιακών στοιχείων)», «μαρτυρία σε πράξεις κακής μεταχείρισης στο εσωτερικό της οικογένειας (π.χ. βρίσιμο, ξυλοδαρμό κ.λπ. άλλου οικογενειακού μέλους)». Οι συμμετέχοντες, σε όλες τις παραπάνω μεταβλητές, κλήθηκαν να απαντήσουν πόσο συχνά οι ίδιοι υιοθετούν τις περιγραφόμενες συμπεριφορές, καθώς επίσης, πόσο συχνά οι σύντροφοί τους, τους συμπεριφέρονται με αυτόν τον ίδιο τρόπο. Οι απαντήσεις που έδιναν κυμαίνονταν (σε κλίμακα τύπου Likert) από 0 = ποτέ έως 3 = πολύ συχνά.

Η αθροιστική επίδοση όλων των παραπάνω μεταβλητών (συμπεριφορών κακοποίησης από τον/την σύντροφο προς τον ερωτώμενο/η και των ίδιων συμπεριφορών από τον ερωτώμενο/η προς τον/την σύντροφο) συνέθεσε τους αντίστοιχους δείκτες μέτρησης των συμπεριφορών ΣυνΚακ.

2.3.4. Αξιοπιστία μέτρησης των οργάνων

Επιπρόσθετα, με το τεστ Cronbach's α αξιολογήθηκε, ο συντελεστής χωριστά για κάθε ένα από τους 7 παράγοντες μέτρησης του TZ, με σκοπό να καθοριστεί η ομοιογένεια και η αξιοπιστία των απαντήσεων στα διαφορετικά θέματα που περιέκλειε ο κάθε παράγοντας. Ο έλεγχος αξιοπιστίας, δηλαδή, στηρίχθηκε στη στατιστική συσχέτιση των διαφορετικών σειρών αποτελεσμάτων που προέκυψαν από τις διαφορετικές ερωτήσεις που κάθε παράγοντας περιέλαβε. Στηριζόμενοι στις απαντήσεις των 465 ερωτηθέντων, ο συντελεστής alpha βρέθηκε σε επίπεδα ικανοποιητικά έως πολύ ικανοποιητικά για κάθε παράγοντα: 1) παράγοντας, καλαισθησίας και μοντέρνας διασκέδασης (.707), 2) παράγοντας εξάρτησης από αλκοόλ και άλλες ουσίες (.768), 3) παράγοντας άθλησης (.655), 4) παράγοντας εκκλησιασμού (.685), 5) παράγοντας κουλτούρας (.620), 6) παράγοντας παραδοσιακής διασκέδασης (.697) και 7) παράγοντας γυμνίας (.688).

Ομοίως, αξιολογήθηκε με το τεστ Cronbach's α η εσωτερική συνέπεια των απαντήσεων που δόθηκαν στα θέματα που αποτέλεσαν, τους δύο δείκτες μέτρησης των συμπεριφορών ΣυνΚακ και βρέθηκε σε πολύ ικανοποιητικά επίπεδα: ,770 και ,698 αντίστοιχα για κάθε δείκτη.

2.4. Στατιστική ανάλυση

Δύο αναλύσεις πολλαπλής παλινδρόμησης (multiple regressions analysis) διεξήχθησαν προκειμένου να προσδιοριστεί η συσχέτιση ανάμεσα σε διαφορετικούς ΤΖ (ανεξάρτητες μεταβλητές) και τις συμπεριφορές ΣυνΚακ προς και από τους συμμετέχοντες (εξαρτημένες ή μεταβλητές έκβασης). Η γραμμική παλινδρομική εξίσωση επελέγη επειδή οι δύο εξαρτημένες μεταβλητές (συμπεριφορές ΣυνΚακ) ήταν ποσοτικές. Κατασκευάστηκαν ψευδομεταβλητές (dummy variables) και ορίστηκαν οι κατηγορίες αναφοράς τους για τις μεταβλητές εκείνες που εισήχθησαν στα υποδείγματα ως ανεξάρτητες και είχαν τιμές περισσότερες από δύο. Εκτός από τους τρόπους ζωής, οι ακόλουθες μεταβλητές εισήχθησαν και στα δύο υποδείγματα της πολλαπλής παλινδρόμησης ως ανεξάρτητες μεταβλητές:

1. Πέντε κοινωνικο-δημογραφικές μεταβλητές: το φύλο (οι γυναίκες αποτέλεσαν την κατηγορία αναφοράς), η ηλικία – επανακωδικοποιημένη σε τρεις ηλικιακές ομάδες, νέοι έως 29 ετών, μεσήλικες έως 39 ετών και οι υπόλοιποι έως 65 ετών (η τελευταία ηλικιακή ομάδα αποτέλεσε την ομάδα αναφοράς), η οικογενειακή κατάσταση – επανακωδικοποιημένη σε έγγαμους και άλλους («οι άλλοι» ελήφθησαν ως κατηγορία αναφοράς), ο αριθμός παιδιών – επανακωδικοποιημένη σε όσους δεν έχουν παιδιά και στους υπόλοιπους (τα άτομα δίχως παιδιά ορίστηκαν ως κατηγορία αναφοράς) και τα έτη συμβίωσης.
2. Δύο κοινωνικο-οικονομικές μεταβλητές: η μόρφωση – επανακωδικοποιημένη σε τρία μορφωτικά επίπεδα, Δημοτικού, Λυκείου, Πανεπιστημίου-ΤΕΙ (το πρώτο επίπεδο ορίστηκε ως ομάδα αναφοράς) και το επάγγελμα – επανακωδικοποιημένο σε πέντε επαγγελματικές κατηγορίες, επιστήμονες, στελέχη, ελεύθεροι επαγγελματίες κ.ά., υπάλληλοι, παροχή υπηρεσιών κ.ά. και εργάτες, τεχνίτες κ.ά., νοικοκυρές και φοιτητές κ.ά. (η τελευταία κατηγορία αποτέλεσε την κατηγορία αναφοράς).
3. Οι επτά παράγοντες που αντιστοιχούν σε επτά ΤΖ, έτσι όπως προέκυψαν από την PCA.

3. Αποτελέσματα

3.1. Κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά

Λεπτομέρειες για τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού του δείγματος παρουσιάζονται στον πίνακα 2. Η μέση ηλικία ήταν τα 35 χρόνια (ηλικιακό εύρος 18-65). Το μορφωτικό επίπεδο των συμμετεχόντων που μετρήθηκε σε συμπληρωμένα έτη σπουδών είχε μια μέση τιμή 12, 5 χρόνια. Οι ερωτώμενοι ανέφεραν από 1 έως 45 χρόνια συμβίωσης με μέση τιμή τα 10,5 χρόνια (πίνακας 2).

3.2. Συχνότητες αυτό-αναφορών για Συμπεριφορές ΣυνΚακ

Στον πίνακα 3 εμφανίζεται η αναφερθείσα ποσοστιαία (%) κατανομή σε κάθε μία από τις 10 μεταβλητές που μέτρησαν την συχνότητα υιοθέτησης συμπεριφορών ΣυνΚακ. Στην πρώτη σειρά εμφανίζονται τα ποσοστά που δήλωσαν στο πόσο συχνά ο/η ερωτώμενος/η υφίσταται κακοποίηση και στη δεύτερη σειρά με έντονη αρίθμηση τα ποσοστά για το πόσο συχνά ο ίδιος κακομεταχειρίζεται συναισθηματικά τον/την σύντροφό του/της.

Οι ερωτώμενοι ανέφεραν ότι, έστω και σπάνια, βίωσαν όλες τις συμπεριφορές ΣυνΚακ, είτε ως θύματα, είτε ως θύτες, σε μια συχνότητα που κυμαίνεται από 10% [π.χ. Μαρτυρία σε πράξεις κακής μεταχείρισης στο εσωτερικό της οικογένειας (βρίσιμο, ξυλοδαρμό κ.λπ. άλλου οικογενειακού μέλους)], έως περίπου 70% [γκρίνιες και παράπονα (π.χ. για τα οικονομικά, τις δραστηριότητες κ.λπ.)].

Η άσκηση ΣυνΚακ από τους ερωτηθέντες κατά των συντρόφων τους δηλώθηκε και για τις 10 συμπεριφορές σε χαμηλότερα ποσοστά, από ότι αυτή των συντρόφων τους ενάντια στους ερωτηθέντες.

Πιο συγκεκριμένα, οι 450 συμμετέχοντες, συχνά και πολύ συχνά, δήλωσαν ως συμπεριφορές ΣυνΚακ που αντιμετώπισαν από τους συντρόφους τους αλλά και που οι ίδιοι άσκησαν απέναντι σε αυτούς/αυτές τις γκρίνιες και τα παράπονα (π.χ. για τα οικονομικά, τις δραστηριότητες κ.λπ.) (34,6% και 29,9% αντίστοιχα) και την επίκληση στο συναίσθημα μετά από σύγκρουση ή καυγά (π.χ. κλάμα, μετάνοια, δώρα, αλλαγή συμπεριφοράς κ.λπ.) (29,1% και 26,3% αντίστοιχα). Ακολούθησαν η απόδοση κατηγοριών, ευ-

Πίνακας 2

Κατανομή των ερωτηθέντων ως προς το κοινωνιολογικό τους προφίλ

Μεταβλητές	N	%
Φύλο		
Άνδρες	212	45,6
Γυναίκες	253	54,4
Οικογενειακή κατάσταση		
Άγαμοι	150	32,3
Έγγαμοι	278	59,8
Άλλο	37	7,9
Επάγγελμα		
Επιστήμονες, Ελεύθεροι επαγγελματίες κ.ά.	86	18,5
Έμποροι, εμπορικοί υπάλληλοι	49	10,5
Υπάλληλοι γραφείου	81	17,4
Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών	68	14,6
Εργάτες, Τεχνίτες, αγρότες κ.ά.	45	9,7
Οικιακά	66	14,2
Φοιτητές	58	12,5
Άνεργοι κ.ά.	12	2,6
	M.T	Σ.Α
Ηλικία	35	10
Έτη σπουδών	12,5	3
Έτη συμβίωσης	10,5	9,8
Αριθμός παιδιών	1,2	1,2

Πίνακας 3

Απλές κατανομές αυτό-αναφορών Συναισθηματικής Κακοποίησης* (%)

Μεταβλητές	Πολύ συχνά	Συχνά	Σπάνια	Ποτέ
Γκρίνιες, παράπονα (π.χ. για τα οικονομικά, τις δραστηριότητες κ.λπ.)	11,6 8,4	23,0 21,5	38,7 39,6	26,7 30,5
Επίκληση στο συναίσθημα μετά από σύγκρουση ή καυγά (π.χ. κλάμα, μετάνοια, δώρα, αλλαγή συμπεριφοράς κ.λπ.)	10,8 8,5	18,3 17,8	33,3 32,3	37,6 40,4
Απόδοση κατηγοριών, ευθυνών, ενοχών (π.χ. για λάθη, παραλείψεις, λογαριασμούς κ.λπ.)	6,7 3,9	15,3 12,9	43,2 44,9	34,8 38,3
Αγάπη, τρυφερότητα υπό όρους (π.χ. αν κάνεις αυτό που θέλω θα σε αγαπάω κ.λπ.)	5,4 4,7	8,4 6,0	19,8 18,9	66,5 70,3
Παραμέληση, αδιαφορία για την κατάστασή σας σε δύσκολες στιγμές	5,6 1,3	8,6 5,2	21,1 23,7	64,7 69,8
Προσβολή, απαξίωση (π.χ. στοιχείων του χαρακτήρα, για το παρελθόν, την καταγωγή κ.λπ.)	3,0 1,5	4,3 2,4	20,3 22,0	72,4 74,1
Απαγόρευση δραστηριοτήτων εξέλιξης (π.χ. κοινωνική εξέλιξη, επαγγελματική κ.λπ.)	2,8 0,9	4,7 3,0	11,4 14,2	81,1 81,9
Χρησιμοποίηση των παιδιών για μετάδοση μηνυμάτων (π.χ. να του /της πείτε ...)	1,7 1,5	4,1 4,7	12,7 12,5	81,5 81,3
Ψυχολογική πίεση ή εκβιασμός για δικά του/της οφέλη (π.χ. υποθήκη δικών σας περιουσιακών στοιχείων)	3,2 0,9	2,4 2,8	8,2 7,5	86,2 88,8
Μαρτυρία σε πράξεις κακής μεταχείρισης στο εσωτερικό της οικογένειας (π.χ. βρίσιμο, ξυλοδαρμό κ.λπ. άλλου οικογενειακού μέλους)	1,5 0,6	1,9 0,4	6,5 7,7	90,1 91,2

* Στη δεύτερη σειρά με έντονη γραφή παρουσιάζονται τα ποσοστά συμπεριφοράς ΣΚ των ερωτώμενων προς τους/τις συντρόφους τους.

θυνών, ενοχών (π.χ. για λάθη, παραλείψεις, λογαριασμούς κ.λπ.) (22% και 16,8% αντίστοιχα) και η αγάπη, τρυφερότητα υπό όρους (π.χ. αν κάνεις αυτό που θέλω θα σε αγαπάω κ.λπ.) (13,8% και 10,7% αντίστοιχα).

3.3. Δύο ερμηνευτικά υποδείγματα της υιοθέτησης συμπεριφορών ΣυνΚακ: ο ρόλος του ΤΖ

Στον πίνακα 4 παρουσιάζονται τα αποτελέσματα έτσι όπως αυτά προέκυψαν από δύο Αναλύσεις Πολλαπλής Παλινδρόμησης και αφορούσαν αντίστοιχα στην συμπεριφορά ΣυνΚακ που οι συμμετέχοντες δέχτηκαν από τους συντρόφους τους και στη συμπεριφορά ΣυνΚακ που οι συμμετέχοντες άσκησαν προς τους συντρόφους τους. Οι ανεξάρτητες μεταβλητές και στα δύο υποδείγματα ήταν το κοινωνιολογικό προφίλ των ερωτώμενων και οι 7 παράγοντες (ΤΖ) με κριτήριο κρίσιμου επιπέδου σημαντικότητας συντελεστών το 5%, προκειμένου να γενικευτούν τα αποτελέσματα του δείγματος προς το γενικό πληθυσμό.

Τα αποτελέσματα από αυτά τα υποδείγματα δηλώνουν ότι κάποιοι (συγκεκριμένα 3) από τους ΤΖ αποτέλεσαν παράγοντες υψηλής συσχέτισης τόσο στο να δεχτούν οι συμμετέχοντες ΣυνΚακ από τους συντρόφους τους όσο, επίσης, και στο να ασκήσουν ΣυνΚακ κατά τους.

Έτσι, σε αμφότερα τα υποδείγματα, οι συντελεστές παλινδρόμησης και τα τυπικά σφάλματα αυτών των τριών ΤΖ ήταν: 1ος: ΤΖ Εξάρτησης: $b = 0,64$ $se = 0,22$ και $b = 0,44$ $se = 0,18$ αντίστοιχα για άσκηση ΣυνΚακ προς και από τους συμμετέχοντες. 2ος: ΤΖ Κουλτούρας: $b = -0,42$ $se = 0,23$ και $b = -0,49$ $se = 0,19$ αντίστοιχα για άσκηση ΣυνΚακ προς και από τους συμμετέχοντες. 3ος: ΤΖ Παραδοσιακής Διασκέδασης: $b = -0,48$ $se = 0,21$ και $b = -0,35$ $se = 0,17$ αντίστοιχα για άσκηση ΣυνΚακ προς και από τους συμμετέχοντες. Η υψηλή συμμετοχή στον ΤΖ Εξάρτησης από αλκοόλ και άλλες ουσίες αυξάνει τις πιθανότητες για τους συμμετέχοντες και να υποστούν, αλλά και να ασκήσουν ΣυνΚακ ($P = 0,00$ και $0,01$ αντίστοιχα). Επιπροσθέτως, η χαμηλή συμμετοχή στους ΤΖ της Κουλτούρας ($P = 0,05$ και $0,01$ αντίστοιχα) και της Παραδοσιακής Διασκέδασης ($P = 0,02$ και $0,05$ αντίστοιχα) σχετίζεται με αυξημένη πιθανότητα για τους συμμετέχοντες και να υποστούν, αλλά και να ασκήσουν ΣυνΚακ.

Σε ό,τι αφορά στις μεταβλητές που εκτιμούσαν το κοινωνιολογικό προφίλ των συμμετεχόντων και συμπεριελήφθησαν σε αμφό-

Πίνακας 4

Ανάλυση Πολλαπλής Παλινδρόμησης - συντελεστές παλινδρόμησης και τιμές P των δηλωθέντων επιδόσεων Συναισθηματικής Κακοποίησης

	ΣυνΚακ προς τους συμμετέχοντες		ΣυνΚακ από τους συμμετέχοντες	
	b (se)	P value	b (se)	P value
Μεταβλητές				
<i>Τρόπος Ζωής</i>				
Καταισθησίας and μοντέρνας διασκέδασης	-0,36(0,28)	0,20	-0,29(0,23)	0,21
Εξάρτησης από αλκοόλ and άλλες ουσίες	0,64(0,22)	0,00	0,44(0,18)	0,01
Άθλησης	-0,03(0,26)	0,89	0,17(0,22)	0,42
Εκκλησιασμού	-0,08(0,25)	0,74	0,16(0,21)	0,44
Κουλτούρας	-0,42(0,20)	0,05	-0,49(0,19)	0,01
Παραδοσιακής διασκέδασης	-0,48 (0,21)	0,02	-0,35 (0,21)	0,05
Υγρπries	-0,08 (0,24)	0,72	-0,01 (0,20)	0,95
<i>Κοινωνιολογικό προφίλ</i>				
Φύλο				
Άνδρες	1.18(0,55)	0,05	1.17(0,54)	0,03
Γυναίκες (κατηγορία αναφοράς)				

Πίνακας 4
Συνέχεια

Ηλικία	ΣυνΚακ προς τους συμμετέχοντες		ΣυνΚακ από τους συμμετέχοντες	
	b (se)	P value	b (se)	P value
18-29 ετών	-2,35(0,91)	0,01	-1,16(0,76)	0,12
30-39 ετών	0,27(0,74)	0,70	0,36(0,61)	0,62
>40 ετών (κατηγορία αναφοράς)				
Μορφωτικό επίπεδο				
Πανεπιστημίου-ΤΕΙ	-0,75(0,70)	0,28	-0,19(0,58)	0,73
Γυμνασίου-Λυκείου	-0,70(0,67)	0,29	-0,63(0,56)	0,26
Δημοτικού (κατηγορία αναφοράς)				
Επάγγελμα				
Επιστήμονες, Ελεύθεροι επαγγελματίες κ.ά.	-0,96(0,88)	0,28	-0,63(0,73)	0,39
Υπάλληλοι, Εμποροϋπάλληλοι, κ.ά.	-1,19(0,84)	0,18	-0,35(0,69)	0,61
Εργάτες, Τεχνίτες, παροχή υπηρεσιών κ.ά.	-0,45 (0,86)	0,60	-0,24 (0,71)	0,73
Οικοκυρές	0,39(1,06)	0,71	0,91(0,88)	0,30
Φοιτητές (κατηγορία αναφοράς)				

Πίνακας 4
Συνέχεια

	Συν/Κακ προς τους συμμετέχοντες		Συν/Κακ από τους συμμετέχοντες	
Οικογενειακή κατάσταση	b (se)	P value	b (se)	P value
Έγγαμοι	2,39(0,79)	0,03	1,58(0,65)	0,02
Άλλοι (κατηγορία αναφοράς)				
Έτη συμβίωσης	-0,06(0,04)	0,13	-0,04(0,03)	0,17
Αριθμός παιδιών				
Με 1 τουλάχιστον παιδί	0,70(0,82)	0,39	1,03(0,68)	0,13
Δίχως παιδιά (κατηγορία αναφοράς)				

τερα τα υποδείγματα, το φύλο (συντελεστές παλινδρόμησης: $b = 1,18$ $se = 0,65$ και $b = 1,17$ $se = 0,54$ αντίστοιχα για άσκηση ΣυνΚακ προς και από τους συμμετέχοντες), και η οικογενειακή κατάσταση (συντελεστές παλινδρόμησης: $b = 2,39$ $se = 0,79$ και $b = 1,58$ $se = 0,65$ αντίστοιχα για άσκηση ΣυνΚακ προς και από τους συμμετέχοντες) είχαν μια στατιστικά σημαντική σχέση με τις συμπεριφορές ΣυνΚακ. Αυτό σημαίνει ότι, οι άνδρες υφίστανται αλλά και ασκούν λιγότερη ΣυνΚακ ($P = 0,05$ και $0,03$ αντίστοιχα), όπως επίσης οι έγγαμοι υφίστανται αλλά και ασκούν λιγότερη ΣυνΚακ ($P = 0,03$ και $0,02$ αντίστοιχα). Τέλος, η ηλικιακή ομάδα 18-29 ετών, συγκρινόμενη με την ηλικιακή ομάδα >40 ετών, έχει μειωμένες πιθανότητες να υφίσταται ΣυνΚακ ($P = 0,01$). Τα υποδείγματα ερμήνευσαν αντίστοιχα το 12% και 11% της συνολικής μεταβλητότητας. Δεν υπήρξαν ενδείξεις ότι οι άλλες μεταβλητές του κοινωνιολογικού προφίλ που εισήχθησαν στα υποδείγματα ήταν ικανές να προσδιορίσουν με οποιοδήποτε τρόπο την Συναισθηματική Κακοποίηση.

4. Συζήτηση

Παρά το γεγονός ότι το θέμα της συντροφικής βίας έχει επαρκώς μελετηθεί σε άλλες χώρες, στην Ελλάδα εξακολουθεί να αποτελεί ένα ζήτημα δύσκολο ως προς την προσέγγισή του καθώς τα άτομα που τη βιώνουν δύσκολα εξωτερικεύουν τις εμπειρίες τους σχετικά με αυτή. Σύμφωνα με τα δεδομένα μας, η παρούσα μελέτη αποτελεί μια από τις ελάχιστες ερευνητικές προσπάθειες, αν όχι την πρώτη, διερεύνησης της συναισθηματικής κακοποίησης μεταξύ ετερόφυλων συντρόφων στην Ελλάδα. Από τα τρέχοντα αποτελέσματα, τα οποία μας δίδουν μια αδρή εικόνα για την διάδοση της συναισθηματικής κακοποίησης στην Ελλάδα, η αποδοχή της κακοποίησης φαίνεται να κυμαίνεται μεταξύ 10%-75%, ανάλογα με την περίπτωση. Παρομοίως, η άσκηση συναισθηματικής κακοποίησης για τις αντίστοιχες περιπτώσεις κυμαίνεται σε ελαφρώς χαμηλότερα επίπεδα μεταξύ 9%-70% περίπου. Εντούτοις, είναι πολύ πιθανόν και στην Ελλάδα, όπως και σε άλλες χώρες, η διάδοση της βίας, και ιδιαίτερα της συναισθηματικής κακοποίησης να έχει υποεκτιμηθεί και να είναι στην πραγματικότητα κατά πολύ μεγαλύτερος. Εκτός από τη φύση του αντικείμενου που δημιουργεί δυσκολία στην προσέγγισή του, η υποε-

κτίμηση του προβλήματος αντικατοπτρίζει αρκετές άλλες περιπτώσεις στις οποίες η βία εξακολουθεί να υφίσταται για μεγάλο χρονικό διάστημα, με αποτέλεσμα οι πιο σοβαρές πράξεις βίας να τείνουν να αντικαθιστούν τις πράξεις βίας με τη μικρότερη σφοδρότητα (π.χ. πράξεις συναισθηματικής βίας) καθιστώντας αυτές λιγότερο αντιληπτές από τα άτομα ή απλά απαρατήρητες (Kelly, 1988). Παρόλα αυτά, υπάρχει αύξηση της κοινωνικής έρευνας στο θέμα, γεγονός που θεωρείται σημαντικό καθώς με την έρευνα γίνεται προσπάθεια εισχώρησης στα πιο δύσκολα και ανεξερεύνητα σημεία του προβλήματος και συγκέντρωσης καίριων πληροφοριών και δεδομένων μέσα από τις αναφορές των ίδιων των εμπλεκομένων.

Ένα σημείο που έχει αποσπασματικά διερευνηθεί στο παρελθόν ως προς το πρόβλημα της συναισθηματικής κακοποίησης στο ζευγάρι είναι η επίδραση του τρόπου ζωής που υιοθετούν οι δύο σύντροφοι. Ο τρόπος ζωής χρησιμοποιείται συχνά στην έρευνα για να δηλώσει τον τρόπο με τον οποίο ζει ένας άνθρωπος και τις διαφόρετικές κοινωνικές και πολιτισμικές όψεις της ανθρώπινης ζωής (Miegel, 1990). Ορισμένα ερευνητικά πεδία, στα οποία «ο τρόπος ζωής» φαίνεται να έχει υιοθετηθεί σε αρκετά μεγάλο βαθμό, είναι η έρευνα σε συμπεριφορές υγείας (Chliaoutakis et al., 2002· Johanson et al., 1995· Shepherd et al., 2004· Suter, 2004) και οδικής ασφάλειας (Chliaoutakis et al., 1999· Chliaoutakis et al., 2005· Gregersen and Berg, 1994· Tzamalouka et al., 2005). Δεν είναι η πρώτη φορά που μεμονωμένα χαρακτηριστικά του τρόπου ζωής, όπως η χρήση αλκοόλ και ναρκωτικών, το κάπνισμα και οι διατροφικές συνήθειες, εξετάζονται ως προς την επίδρασή τους στη συντροφική βία (Amaro et al., 1990· Hoffman et al., 1994· McNutt et al., 2002). Ωστόσο η διερεύνηση του τρόπου ζωής με τη μορφή ενός συνόλου καθημερινών δραστηριοτήτων, δεν έχει επαναληφθεί στο παρελθόν και για το λόγο αυτό παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον. Επιπροσθέτως, η παρούσα μελέτη θεωρείται η πρώτη στην Ελλάδα, πιθανόν και διεθνώς, που διερευνά τη σχέση της συναισθηματικής κακοποίησης με διαφορετικά πρότυπα του τρόπου ζωής.

Από τα πρότυπα του τρόπου ζωής που διερευνήθηκαν, ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος ζωής της εξάρτησης από αλκοόλ και άλλες ουσίες, ο οποίος περιλαμβάνει ποικίλες καθημερινές καταστάσεις εξάρτησης και βρέθηκε να σχετίζεται τόσο με την αποδοχή όσο και με την άσκηση συναισθηματικής κακοποίησης προς τον/την σύντροφο. Η σχέση αυτή ανάμεσα στην κατανάλω-

ση αλκοόλ και την άσκηση βίαιης συμπεριφοράς, κυρίως των ανδρών, έχει επαρκώς τεκμηριωθεί στο παρελθόν (Hotelling and Sugarman, 1986· Leonard, 1993· Rao, 1997). Για παράδειγμα, οι Roberts et al. (1998) σε μια ανάλογη έρευνα βρήκαν το 70% των ατόμων που άσκησαν βία προς τις συντρόφους τους να είναι υπό την επήρεια ουσιών, αλκοόλ, ή και των δύο μαζί. Εκτός όμως από την επίδραση του αλκοόλ στην άσκηση βίας, σημαντική φαίνεται να είναι και η σχέση του με την αποδοχή βίας. Οι Kantor και Straus (1989) αναφέρουν ότι οι γυναίκες που είχαν άγρια ξυλοκοπηθεί από τους συντρόφους τους, συγκρινόμενες με τις γυναίκες που δεν είχαν υποστεί βία, είχαν κατά έξι φορές αυξημένες πιθανότητες να έχουν κάνει χρήση ναρκωτικών στη διάρκεια του προηγούμενου έτους και κατά τρεις φορές αυξημένες πιθανότητες αλκοολισμού κατά το ίδιο χρονικό διάστημα. Παράλληλα με τις παραπάνω εκδοχές, έχει υποστηριχθεί ότι η βίαιη συμπεριφορά μπορεί να εμφανιστεί ως αποτέλεσμα της διαμάχης γύρω από την πρακτική της κατανάλωσης αλκοόλ ενός από τους συντρόφους. Κατ' αυτόν τον τρόπο μπορεί να υπάρχει αντίστροφη αιτιολογία της βίαιης συμπεριφοράς, δηλαδή η διαμάχη για την κατανάλωση αλκοόλ να προκαλείται εξαιτίας της βίας που ασκεί ο χρήστης στον/στην σύντοφό του σε κατάσταση μέθης (Jewkes et al., 2002).

Η επίδραση αυτή που εμφανίζεται να έχει το αλκοόλ στην αποδοχή και άσκηση βίαιης συμπεριφοράς δεν είναι πρωτότυπη καθώς το αλκοόλ έχει βρεθεί να επιφέρει άλλοτε βραχυπρόθεσμη και άλλοτε μακροπρόθεσμη γνωστική κατάπτωση (Gross et al., 2001· Norris et al., 2001). Επιπλέον, στο αλκοόλ έχει αποδοθεί η ιδιότητα να ενισχύει την πιθανότητα της σύγκρουσης, να μειώνει τις αναστολές και να παρέχει κοινωνικό πεδίο για επιβολή τιμωρίας (Jewkes et al., 2002). Έχει επίσης σημειωθεί ότι η χρήση αλκοόλ μπορεί έμμεσα να συμβάλει στην συντροφική βία προκαλώντας ή επιδεινώνοντας τη συζυγική διαμάχη (Leonard, 2000). Δυστυχώς, η πλειονότητα των διαθέσιμων στοιχείων για τη σχέση της συντροφικής βίας και της χρήσης αλκοόλ προέρχονται από μελέτες επιπολασμού, με αποτέλεσμα να καθίσταται δυσχερής η αναγνώριση του γεγονότος που προηγήθηκε. Κατά συνέπεια, είναι δύσκολο να προσδιοριστεί κατά πόσο η κατάχρηση ουσιών προηγείται της βίας ή κατά πόσο προκύπτει στην αρχή της βίας ως μια στρατηγική αντιμετώπισης του προβλήματος (Riggs, 2000).

Ιδιαίτερο επίσης ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος ζωής της κοουλτούρας, ο οποίος περιλαμβάνει δραστηριότητες όπως η πα-

ρακολούθηση θεατρικών και κινηματογραφικών παραστάσεων, η συμμετοχή σε εκδρομές και η ανάγνωση λογοτεχνικών βιβλίων και βρέθηκε να σχετίζεται αρνητικά τόσο με την αποδοχή όσο και με την άσκηση συναισθηματικής βίας. Επιχειρώντας μια σύνθεση των χαρακτηριστικών των παραπάνω δραστηριοτήτων, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι τα άτομα που συμμετέχουν σε αυτές, πιθανόν να διατηρούν μια πιο διανοητική προσέγγιση της ζωής και ένα χαμηλό προφίλ στις διαπροσωπικές τους σχέσεις. Κατά συνέπεια, δεν θα ήταν παράλογο να υποθέσουμε ότι είναι πιο δύσκολο για τα άτομα αυτής της φιλοσοφίας να ασκήσουν οποιαδήποτε μορφή βίας προς τον/την σύντροφό τους. Παρομοίως, τα άτομα αυτά, λόγω του χαμηλού προφίλ τους, είναι λογικό να δέχονται λιγότερη συναισθηματική βία από τον/την σύντροφό τους καθώς πιθανόν να αντιμετωπίζουν τις δύσκολες καταστάσεις με περισσότερη ηρεμία και ωριμότητα, αποφεύγοντας τις εντάσεις και τους διαπληκτισμούς.

Ένα επίσης αξιόλογο εύρημα συνέδεσε τον τρόπο ζωής της παραδοσιακής διασκέδασης, τόσο με την πιθανότητα άσκησης όσο και με την πιθανότητα αποδοχής συναισθηματικής κακοποίησης. Ειδικότερα, όσο μικρότερη ήταν η παρουσία των ερωτώμενων σε παραδοσιακές εκδηλώσεις όπως γάμους και βαπτίσεις και λοιπές φιλικές και οικογενειακές συνευρέσεις, τόσο μεγαλύτερη ήταν η πιθανότητα να δεχτούν αλλά και να ασκήσουν συναισθηματική κακοποίηση προς τον/την σύντροφό τους. Το συγκεκριμένο εύρημα μας παραπέμπει στην ύπαρξη ή μη κοινωνικού δικτύου και στην υποστηρικτική δράση που αυτό μπορεί να έχει. Ο όρος «κοινωνικό δίκτυο» περιλαμβάνει συνήθως τους «σημαντικούς άλλους» όπως στενούς φίλους, γονείς, συζύγους, καθώς επίσης και δίκτυα ανταλλαγής και αλληλεπίδρασης (Milardo, 1992). Το κοινωνικό δίκτυο μπορεί να ασκεί θετική ή αρνητική επίδραση στο άτομο που αντιμετωπίζει μια δύσκολη κατάσταση, γεγονός που συνήθως εξαρτάται από ποικίλους παράγοντες. Για παράδειγμα, ο ρόλος των μελών του κοινωνικού δικτύου στην συντροφική βία συχνά επηρεάζεται από τις δικές τους στάσεις και πεποιθήσεις, από την εικόνα που έχουν σχηματίσει οι ίδιοι για τα δύο φύλα, τη βία και τις συντροφικές σχέσεις, από τους φόβους τους για την προσωπική τους ασφάλεια, από την πίστη τους στο μέλος αυτό του κοινωνικού δικτύου που αντιμετωπίζει το πρόβλημα και από την πίεση που δέχονται από άλλα μέλη του ίδιου δικτύου να παρεμβαίνουν ή να αγνοούν ανάλογα περιστατικά βίας (Klein, 2004). Κάτω από αυτές τις συνθήκες, τα μέλη του κοινωνικού δικτύου α-

νάλογα με τη στάση που υιοθετούν, μπορούν να συμβάλουν στην προστασία του ατόμου από τη συντροφική βία ή και στη θυματοποίησή του. Η θετική επίδραση του κοινωνικού δικτύου έγκειται εν μέρει στο αίσθημα ασφάλειας που δημιουργεί στο άτομο και στήριξής του σε δύσκολες καταστάσεις. Μέσα από το κοινωνικό δίκτυο το άτομο μπορεί να εξασφαλίσει συναισθηματική στήριξη, καθοδήγηση, καταφύγιο και προστασία, χρήματα, τρόπους μετακίνησης, φροντίδα του παιδιού και κάλυψη πολλών άλλων αναγκών. Ωστόσο, το κοινωνικό δίκτυο μπορεί να έχει και αρνητική επίδραση στη συντροφική σχέση, με τα μέλη του να παίρνουν το μέρος του ενός συντρόφου ή να λειτουργούν ως σύμμαχοι των δραστών άλλοτε αγνοώντας και άλλοτε ενθαρρύνοντας τη βίαιη συμπεριφορά (DeKeseredy, 1990· Klein and Milardo, 1993· Schwartz and De Keseredy, 1997). Αξίζει να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι ορισμένες φορές, συγγενείς των ίδιων των θυμάτων μπορεί να συμμαχούν με το δράστη ως προς την άσκηση βίας, τις περισσότερες φορές όχι με άμεση ενίσχυση της βίαιης συμπεριφοράς αλλά υιοθετώντας μια σύνθετη στάση που χαρακτηρίζεται ταυτόχρονα από τη μείωση της σφοδρότητας του βίαιου περιστατικού, την ενοχοποίηση του θύματος και την υποστήριξη συγκεκριμένων ιδεολογιών που θέλουν τη γυναίκα να παραμένει προσκολλημένη στο σύζυγό της (Romito et al., 1997). Επομένως, το κοινωνικό δίκτυο παραμένει αμφιλεγόμενο για τη συναισθηματική κακοποίηση και τη συντροφική βία γενικότερα, αφού και οι ασθενείς και οι ισχυροί κοινωνικοί δεσμοί μπορούν να διαμορφώσουν τη βάση για πολλούς από τους συμμάχους ή τους εχθρούς που έχουν οι άνθρωποι όταν βρίσκονται σε δύσκολη θέση (Milardo and Wellman, 1992).

Χαρακτηριστικά είναι επίσης τα ευρήματα που αφορούν στα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά των ερωτώμενων και στην επίδρασή που αυτά έχουν στην εμφάνιση συναισθηματικής βίας στο ζευγάρι. Ειδικότερα, το φύλο παρουσίασε ισχυρή προγνωστική αξία, με τους άνδρες να εμφανίζουν μεγαλύτερες πιθανότητες σε σχέση με τις γυναίκες να ασκήσουν και να δεχτούν συναισθηματική βία από την σύντροφό τους. Όσον αφορά στη διάκριση των δύο φύλων ως προς την άσκηση και αποδοχή συντροφικής βίας, με εμφανή την υπεροχή των ανδρών ως προς την άσκηση βίας και τη θυματοποίηση των γυναικών, υπάρχει μια ολόκληρη θεωρία που έχει υιοθετηθεί με στόχο την κατανόηση του φαινομένου, η οποία συνοδεύεται από επαρκώς τεκμηριωμένη διεθνή βιβλιογραφία. Πολλοί συγγραφείς έχουν χρησιμοποιήσει ένα οικο-

λογικό υπόδειγμα για να προσεγγίσουν το φαινόμενο της βίας στα δύο φύλα, αντιμετωπίζοντάς την ως ένα πολυδιάστατο φαινόμενο στο οποίο συνεργούν προσωπικοί και κοινωνικο-πολιτισμικοί παράγοντες καθώς και άλλοι σχετικοί με τη δεδομένη κατάσταση (Belsky, 1980· Corsi, 1994· Dutton, 1995· Heise, 1998). Σύμφωνα με το υπόδειγμα αυτό, ένας μεγάλος αριθμός μελετών από όλο τον κόσμο συγκλίνει στην άποψη ότι η βία κατά των γυναικών είναι συνήθης σε κοινωνίες όπου οι ρόλοι των δύο φύλων είναι αυστηρά προσδιορισμένοι και επιβεβλημένοι, και όπου η αντίληψη της αρρενωπότητας συνδέεται με την δύναμη, την ανδρική τιμή ή την κυριαρχία (Ellsberg et al., 2000· Sundaram et al., 2004). Άλλες πολιτισμικές νόρμες που επίσης έχουν συνδεθεί με τη συζυγική κακοποίηση, ενισχύουν την αίσθηση της κτητικότητας του άνδρα πάνω στη γυναίκα ή τη χρήση βίας ως μέσου για τη διευθέτηση προσωπικών διενέξεων (Heise, 1998). Κατά συνέπεια, οι κοινωνικές δομές που αφορούν στο φύλο και τη σεξουαλικότητα και που ορίζουν την αρρενωπότητα ως απαραίτητα κυρίαρχη, επιθετική και δυνατή και τη θηλυκότητα ως αδύναμη, παθητική και υποδεέστερη, είναι αναπόσπαστες από τη διαδικασία φυλετικού χαρακτηρισμού των θυμάτων.

Ενώ όμως η υπάρχουσα θεωρία παρέχει το υπόβαθρο για την ερμηνεία του ενός σκέλους του ευρήματός μας, το οποίο συνδέει το ανδρικό φύλο με αυξημένες πιθανότητες άσκησης συναισθηματικής βίας προς τη σύντροφο, το δεύτερο σκέλος που βρίσκει τους άνδρες να έχουν αυξημένες πιθανότητες σε σχέση με τις γυναίκες να πέσουν θύματα συναισθηματικής βίας από την σύντροφό τους, δεν τεκμηριώνεται επαρκώς από την υπάρχουσα βιβλιογραφία. Ειδικότερα, ελάχιστες είναι οι μελέτες που καταδεικνύουν τη βία κατά των ανδρών και που ενισχύουν την άποψη ότι οι γυναίκες μπορούν και είναι εξίσου βίαιες όσο και οι άνδρες μέσα στην οικογένεια (Gelles and Loseke, 1993· Straus, 1980). Το παρόν εύρημα λοιπόν έρχεται να προσθέσει ένα νέο στοιχείο στη διερεύνηση της συντροφικής βίας, το οποίο χρήζει ιδιαίτερης σημασίας δεδομένης αφενός της πλειονότητας των περιστατικών βίας που ποτέ δεν δηλώνεται στην αστυνομία και αφετέρου της μικρότερης συχνότητας με την οποία οι άνδρες σε σχέση με τις γυναίκες καταγγέλλουν στην αστυνομία τα περιστατικά στα οποία έχουν πέσει θύματα συντροφικής βίας (Tjaden and Thoennes, 2000). Αυτό πιθανόν να σχετίζεται με την παραπάνω θεωρία που θέλει την γυναίκα αδύναμη και παθητική και τον άνδρα ισχυρό και κυρίαρχο. Σύμφωνα με αυτή τη λογική, η γυναίκα πιθανόν να ε-

κτονώνει τη συναισθηματική της φόρτιση με τρόπους που η φύση της το επιτρέπει και που μπορούν να έχουν επίδραση στο «ισχυρό φύλο». Έτσι είναι πιο σύνθητες στις γυναίκες να γκρινιάζουν, να απαξιώνουν ή να καταπιέζουν ψυχολογικά τον άνδρα και όχι να τον κακοποιούν σωματικά ή σεξουαλικά. Επιπλέον, μια διαφορετική εκδοχή αναφέρει ότι οι γυναίκες είναι πιο πιθανόν να χρησιμοποιούν τη βία ως μέσο αυτοάμυνας ή αντεκδίκησης για την βία που έχουν δεχθεί από τον σύντροφό τους, σε αντίθεση με τους άνδρες που όπως προαναφέρθηκε πιθανόν να χρησιμοποιούν τη βία ως μια μέθοδο εξαναγκασμού και ελέγχου (Espinosa and Osborn, 2002).

Μεταξύ των κοινωνικο-δημογραφικών χαρακτηριστικών που βρέθηκαν να σχετίζονται με τη συναισθηματική κακοποίηση ήταν και η οικογενειακή κατάσταση των συμμετεχόντων, με τους έγγαμους να εμφανίζουν αυξημένες πιθανότητες τόσο να δεχτούν όσο και να ασκήσουν συναισθηματική βία προς τον/την σύντροφό τους. Πρόκειται για μια διαπίστωση που δε συνάδει με τα έως τώρα δεδομένα που θέλουν τους άγαμους να ασκούν και να δέχονται μεγαλύτερα ποσοστά βίας στα πλαίσια των συντροφικών σχέσεων. Για παράδειγμα, οι Gazmararian et al. (1996) βρήκαν ότι τα θύματα της συντροφικής βίας ήταν λιγότερο πιθανόν να είναι έγγαμα. Αντίστοιχα ευρήματα εμφανίζονται και σε άλλες μελέτες (Burgess et al., 1997· Jewkes et al., 2002). Αντίθετα, οι Straus et al. (1980), υποστηρίζουν ότι η «άδεια του γάμου είναι μια άδεια ξυλοδαρμού». Δεν θα ήταν παράλογο να υποθέσουμε ότι ο περιορισμός της ελευθερίας που φυσιολογικά επέρχεται μέσα από τη συμβίωση στα πλαίσια του γάμου και η αίσθηση της δέσμευσης με τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις που αυτή συνεπάγεται, συμβάλλουν την εκδήλωση επιθετικής συμπεριφοράς στα πλαίσια συναισθηματικής αποφόρτισης. Ωστόσο, μελέτες έχουν δείξει ότι οι γάμοι στους οποίους η εξουσία είναι μοιρασμένη ισότιμα μεταξύ των δύο συζύγων έχουν λιγότερη καταπόνηση και δυστυχία και μειωμένη επίπτωση της βίας σε σχέση με τους γάμους που είναι ανδροκρατούμενοι ή γυναικοκρατούμενοι (Goodyear-Smith and Laidlaw, 1999). Κατά συνέπεια, στην Ελλάδα που θεωρείται μια συντηρητική κοινωνία με ένα κυρίαρχο πατριαρχικό μοντέλο λειτουργίας της οικογένειας, ο γάμος ενδέχεται να περιθάλπει τη βία μεταξύ των συντρόφων.

Τέλος, η νεαρή ηλικία (18-29) βρέθηκε να λειτουργεί προστατευτικά ως προς την αποδοχή συναισθηματικής βίας από τον/την σύντροφο. Το συγκεκριμένο εύρημα έρχεται σε αντίθεση με τα

δεδομένα Φινλανδικής μελέτης που υποστηρίζει ότι η συντροφική βία εμφανίζεται με μεγαλύτερη συχνότητα σε άτομα νεαρής ηλικίας (Piispa, 2004). Αυτό θα μπορούσε εν μέρει να αποδοθεί στην τάση των νέων ατόμων να μιλούν πιο ανοικτά για ευαίσθητα ζητήματα όπως είναι η σεξουαλικότητα και τα προβλήματα με τον/την σύντροφό τους, γεγονός που πιθανόν να συμβάλλει στην πιο εύκολη αναφορά περιστατικών βίας, ακόμη και αυτών με τη μικρότερη σφοδρότητα. Επιπλέον, δεν πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι θεωρείται τυπικό για τη συντροφική βία να κλιμακώνεται με την πάροδο των χρόνων (Smith, 1994).

Συνοψίζοντας αναφέρουμε ότι η μελέτη αυτή παρέχει πληροφορίες σχετικά με την επικράτηση της συναισθηματικής βίας μεταξύ των ετερόφυλων συντρόφων. Στα πλαίσια των αποτελεσμάτων κατέστη φανερό ότι συγκεκριμένοι τρόποι ζωής ευνοούν την άσκηση και την αποδοχή της συναισθηματικής κακοποίησης ενώ ορισμένοι άλλοι δρουν προστατευτικά αποτρέποντας την εμφάνισή της. Ανάμεσα στους τρόπους ζωής που βρέθηκαν να έχουν προστατευτικό χαρακτήρα είναι αυτοί της κουλτούρας και της παραδοσιακής διασκέδασης, ενώ ευνοϊκά διακείμενος στη συναισθηματική κακοποίηση βρέθηκε να είναι ο τρόπος ζωής της εξάρτησης από αλκοόλ και άλλες ουσίες. Τέλος, οι άνδρες καθώς και οι έγγαμοι/ες βρέθηκαν να είναι περισσότερο επιρρεπείς τόσο ως προς την άσκηση όσο και ως προς την αποδοχή συναισθηματικής κακοποίησης.

5. Βιβλιογραφικές αναφορές

- Amaro H., Fried L.E., Cabral H., Zuckerman B., «Violence during pregnancy and substance use», *American journal of public health* 80, 1990, σελ. 575-579.
- Archer J., «Sex differences in aggression between heterosexual partners: A meta-analytic review», *Psychol Bull.* 126 (5), 2000, σελ. 651-680.
- Arias I. and Johnson P., «Evaluations of physical aggression among intimate dyads», *Journal of Interpersonal Violence* 4, 1989, σελ. 298-307.
- Belsky J., «Child maltreatment: An ecological integration», *American Psychologist* 35, 1980, σελ. 320-335.
- Berkowitz L., *Aggression: A social psychological analysis*, Temple University Press, Philadelphia, 1993.
- Burgess A.W., Baker T., Greening D., Hartman C.R., Burgess A.G., Dou-

- glas J.E., Halloran R., «Stalking behaviors within domestic violence», *Journal of Family Violence* 12, 1997, σελ. 389-402.
- Chase K.A., Treboux D. and O'Leary K., «Characteristics of high-risk adolescents' dating violence», *Journal of Interpersonal violence* 17, 2002, σελ. 33-49.
- Chatzifotiou S. and Dobash R., «Marital Violence Against Women in Greece. Seeking Informal Support», Special Issue, *Global Examples of Violence Against Women, in Violence Against Women*, vol. 7, no 9, 2001, σελ. 1024-1050.
- Chatzifotiou S., «Violence Against women and institutional responses: The case of Greece», *European Journal of Social Work*, 2003, σελ. 241-256.
- Chliaoutakis J.E., Darviri C., Demakakos P.T., «The impact of young drivers' lifestyle on their road traffic accident risk in greater Athens area», *Accident Analysis and prevention* 31, 1999, σελ. 771-780.
- Chliaoutakis J.E., Demakakos P., Tzamalouka G., Bakou V., Koumaki M., Darviri C., «Aggressive behavior while driving as predictor of self-reported car crashes», *Journal Safety Res.* 33 (4), 2002, σελ. 431-43.
- Chliaoutakis J.E., Koukouli S., Lajunen T., Tzamalouka G., «Lifestyle traits as predictors of driving behaviour in urban areas of Greece», transportation Research Part F: *Traffic Psychology and Behaviour* 8, 2005, σελ. 413-28.
- Cohen L.E. and Felson M., «Social change and crime rate trends: A routine activity approach», *American Sociological Review* 52, 1979, σελ. 170-183.
- Coker A.L., Smith P.H., McKeown and King M.J., «Frequency and correlates of intimate partner violence by type: physical, sexual and psychological battering», *Am Journal Public Health* 90, 2000, σελ. 553-559.
- Cordova J.V., Jacobson N.S., Gottman J.M., Rushe R. and Cox G., «Negative reciprocity and communication in couples with a violent husband», *Journal Abnorm Psychol.* 102 (4), 1993, σελ. 559-564.
- Corsi J., «Una mirada abarcativa sobre el problema de la violencia familiar», in J. Corsi, *Violencia Familiar: Una mirada interdisciplinaria sobre un grave problema social*, Paidos, Buenos Aires, 1994.
- DeKeseredy W.S., «Woman abuse in dating relationships: The contribution of male peer support», *Sociological Inquiry* 60, 1990, σελ. 236-243.
- Donovan J.E., Jessor R., Cosat F.M., «Adolescent health behavior and conventionality-unconventionality: an extension of problem-behavior theory», *Health Psychol.* 10 (1), 1991, σελ. 52-61.
- Dutton D.G., «A scale for measuring propensity for abusiveness», *Journal Fam Violence* 10, 1995, σελ. 203-221.
- Dutton D.G., Starzomski A. and Ryan L., «Antecedents of abusive beha-

- vior in wife assaulters», *Journal Fam Violence* 11, 1996, σελ. 113-132.
- Ellsberg M., Pena R., Herrera A., Liljestrand J., Winkvist A., «Candies in hell: women's experiences of violence in Nicaragua», *Social Science and Medicine* 51, 2000, σελ. 1595-1610.
- Espinosa L. and Osborne K., «Domestic violence during pregnancy: implications for practice», *Journal of Midwifery and Women's Health*, 47, 2002, σελ. 5.
- Follingstad D.R., Bradley R.G., Laughlin J.E. and Burke L., «Risk factors and correlates of dating violence: The relevance of examining the frequency and severity levels in a college sample», *Violence and Victims* 14, 1999, σελ. 365-380.
- Gazmararian J.A., Lazorick S., Spitz A.M., Ballard T.J., Saltzman L.E., Marks J.S., «Prevalence of violence against pregnant women», *Journal of the American Medical Association* 275, 1996, σελ. 1915-20.
- Gelles R.J. and Loseke D.R. (eds), *Current controversies on family violence*, Sage, Newbury Park, 1993.
- Goodyear-Smith F.A. and Laidlaw T.M., «Aggressive Acts and Assaults in Intimate Relationships: Towards an Understanding of the Literature», *Behavioral Sciences and the Law* 17, 1999, σελ. 285-304.
- Gover A., «Risky lifestyles and dating violence: A theoretical test of violent victimization», *Journal of Criminal Justice* 32, 2004, σελ. 171-180.
- Gregersen N.P. and Berg H.-Y., «Lifestyle and accidents among young drivers», *Accident Analysis and Prevention* 26, 1994, σελ. 297-303.
- Harned, «Abused women or abused men? An examination of the context and outcomes of dating violence», *Violence Vict.* 16 (3), Jun 2001, σελ. 269-285.
- Heise L., «Violence against women: An integrated, ecological framework», *Violence Against Women* 4, 1998, σελ. 262-290.
- Hindelang M.S., Gottfredson M.R. and Garofalo J., *Victims of personal crime*, Cambridge MA, Ballinger, 1978.
- Hoffman K.L., Demo D.H. and Edwards J.N., «Physical wife abuse in a non-Western society: an integrated theoretical approach», *Journal of Marriage and the Family* 56, 1994, σελ. 131-146.
- Hotaling G.T. and Sugarman D.B., «An analysis of risk markers in husband to wife violence: The current state of knowledge», *Violence and Victims* 1, 1986, σελ. 101-125.
- Jackson S.M., «Issues in the dating violence research: A review of the literature», *Aggression and Violent Behavior* 4, 1999, σελ. 233-247.
- Jackson S.M., Cram F. and Seymour F.W., «Violence and sexual coercion in high school students' dating relationships», *Journal of Family Violence* 15, 2000, σελ. 23-36.
- Jewkes R., Levin J., Pennkekan L., «Risk factors for domestic violence findings from a South African cross - sectional study», *Social Science and Medicine* 55 (9), 2002, σελ. 1603-1617.

- Johanson M., Larsson U.S., Säljö R., Svärdsudd K., «Lifestyle in Primary Health Care Discourse», *Social Science and Medicine* 40, 1995, σελ. 339-348.
- Kantor G.K. and Straus M.A., «Substance abuse as a precipitant of wife abuse victimization», *American Journal of Drug and Alcohol Abuse* 15, 1989, σελ. 173-189.
- Kelly L., *Surviving sexual violence*, Polity Press, Cambridge, 1988.
- Kinnear T.C. and Taylor J.R., *Marketing Research: An applied approach*, 4th edition, McGraw-Hill, Inc., Singapore, 1991.
- Klein R., «Sickening relationships: Gender-based violence, women's health and the role of informal third parties», *Journal of Social and Personal Relationships* 21, 2004, σελ. 149-165.
- Klein R. and Milardo R.M., «Third-party influences on the management of personal relationships», in S. Duck (ed.), *Understanding relationship processes 3: Social context and relationships*, Sag, Newbury Park, CA, 1993, σελ. 55-77.
- Koval J.E., «Violence in dating relationships», *Journal Pediatr Health Care* 3 (6), 1989, σελ. 298-304.
- Kreiter S., Krowchuk D.P., Woods C.R., Sinal S.H., Lawless M.R. and Durrant R.H., «Gender differences in risk behaviours among adolescents who experience date fighting», *Pediatrics* 104, 1999, σελ. 1286-1292.
- Lavoie F., Robitaille L. and Hebert M., «Teen dating relationships and aggression: An exploratory study», *Violence Against Women* 6, 2000, σελ. 6-36.
- Leonard K.E., «Drinking patterns and intoxication in marital violence: Review, critique and future directions for research», in S.E. Martin, *Alcohol and interpersonal violence: Fostering multidisciplinary perspectives*, US Department of Health and Human Services, Washington, DC, 1993, σελ. 253-276.
- Magdol L., Moffitt T.E., Caspi A., Fagan J. and Newman D., «Gender differences in partner violence in a birth cohort of 21-year-olds: Bridging the gap between clinical and epidemiological approaches», *Journal of Consulting Psychology* 65, 1997, σελ. 68-78.
- Makepeace J.M., «Courtship violence among college students», *Family Relations* 30, 1981, σελ. 97-102.
- Mcnutt L.A., Carlson B.E., Persaud M., Postmus J., «Cumulative Abuse Experiences, Physical Health and Health Behaviors», *Annals of epidemiology* 12, 2002, σελ. 123-130.
- Malik S., Sorenson S.B. and Aneshensel C.S., «Community and dating violence among adolescents: Perpetration and victimization», *Journal of Adolescent Health* 21, 1997, σελ. 291-302.
- Miegel F., *Values and lifestyles. A theoretical, methodological and empirical review*, Rapport no 20, Lund Sociologiska institutionen vid Lunds Universitet, 1990.

- Milardo R.M., «Comparative methods for delineating social networks», *Journal of Social and Personal Relationships* 9, 1992, σελ. 447-461.
- Milardo R.M. and Wellman B., «The personal is social», *Journal of Social and Personal Relationships* 9, 1992, σελ. 339-342.
- Molidor C. and Tolman R.M., «Gender and contextual factors in adolescent dating violence», *Violence Against Women* 4 (2), 1998, σελ. 180-94.
- Moos R.H. and Moos B.S., *Family Environment Scale manual*, 2nd edition, Consulting Psychologists Press, Palo Alto, CA, 1986.
- Murphy C.M. and O' Leary K.D., «Psychological aggression predicts physical aggression in early marriage», *Journal Consult. Clin. Psychol.* 57, 1989, σελ. 579-582.
- O'Keefe M., «Predictors of dating violence among high schools», *Journal of Interpersonal Violence* 12, 1997, σελ. 546-568.
- Piispa M., «Age and meanings of violence: women's experiences of partner violence in Finland», *Journal of Interpersonal Violence* 19, 2004, σελ. 30-48.
- Rao V., «Wife-beating in rural south India: A qualitative and econometric analysis», *Social Science and Medicine* 44, 1997, σελ. 1169-1180.
- Reis H.T., Collins W.A. and Berscheid E., «The relationship context of human behavior and development», *Psychol Bull.* 126 (6), 2000, σελ. 844-872.
- Riggs D.S., Caulfield M.B. and Street A.E., «Risk for Domestic Violence: Factors Associated with Perpetration and Victimization», *Journal of clinical psychology* 56, 2000, σελ. 1289-1316.
- Romito P., Gerin D., Crisma M., Scattolin P. and Vascotto P., *Donne e salute: Donne e servizio sanitario nazionale (Women and health: Women and the national health service)*, Trieste, Italy: Commissione regionale per le pari opportunità tra uomo e donna, 1997.
- Roscoe B. and Kelsey T., «Dating violence among high school students», *Psychology* 23, 1986, σελ. 53-57.
- Schreck C.J., Wright R.A. and Miller J.M., «A study of individual and situational antecedents of violent victimization», *Justice Quarterly* 19, 2002, σελ. 159-180.
- Schumacher J., Smith Slep A., Heyman R., «Risk factors for male to female partner psychological abuse», *Aggression and Violent Behavior* 6, 2001, σελ. 255-268.
- Schwartz M.D. and DeKeseredy W.S., *Sexual assault on the college campus: The role of male peer support*, Sage, Thousand Oaks, CA, 1997.
- Shepherd J., Farrington D., Potts J., «Impact of antisocial lifestyle on health», *Journal of Public Health* 26, 2004, σελ. 347-352.
- Silverman J.G., Raj A., Mucci L.A. and Hathaway J.E., «Dating violence against adolescent girls and associated substance use, unhealthy

- weight control, sexual risk behaviour, pregnancy and suicidality», *Journal of the American Medical Association* 286, 2001, σελ. 572.
- Smith M.D., «Enhancing the quality of survey data on violence against women: A feminist approach», *Gender and Society* 3, 1994, σελ. 109-127.
- Spinellis C.D., *Case study on «Forms of crisis intervention and types of immediate and structural measures to render assistance to women assaulted in the family» Expert Group Meeting on Violence in the Family with Special Emphasis on its Effects on Women*, United Nations Secretariat, BAW/EGM.86/CS.1.6, Vienna, 8-12 December 1986.
- Stets J.E. and Pirog-Good M.A., «Violence in dating relationships», *Social Psychology Quarterly* 50, 1987, σελ. 237-246.
- Stets J.E. and Straus M.A., «The marriage license as a hitting license: A comparison of assaults in dating, cohabiting and married couples», *Journal of Family Violence* 4 (2), 1989, σελ. 161-180.
- Straus M.A., «Measuring intrafamily conflict and violence: The Conflict Tactics (CT) Scales», *Journal Marriage Fam* 41, 1979, σελ. 75-88.
- Straus M.A., «Victims and aggressors in marital violence», *American Behavioral Scientist* 23, 1980, σελ. 681-704.
- Straus M.A., Gelles R.J. and Steinmetz S.K., *Behind closed doors: violence in the American family*, Anchor Press, New York, 1980.
- Sundaram V., Helweg-Larsen K., Laursen B. and Bjerregaard B., «Physical violence, self rated health and morbidity: is gender significant for victimisation?», *Journal of epidemiology and community health* 58, 2004, σελ. 65-70.
- Sugarman D.B. and Hotaling G., «Dating violence: Prevalence, context and risk markers», in M. Pirog-Good and Stets (eds), *Violence and dating relationships*, Praeger, New York, 1989.
- Suter Paolo M., «Alcohol, nutrition and health maintenance: selected aspects», *Proc of the Nutr Soc* 63, 2004, σελ. 81-88.
- Swahnberg K., Wijma B., «The NorVold Abuse Questionnaire (NorAQ): validation of new measures of emotional, physical and sexual abuse and abuse in the health care system among women», *Eur Journal Public Health* 13 (4), 2003, σελ. 361-6.
- Tjaden P. and Thoennes N., *Prevalence, incidence and consequences of violence against women*, National Institute of Justice and Centers for Disease Control, Washington, DC, 2000.
- Tolman R.M., «The development of a measure of psychological maltreatment of women by their male partner», *Violence and Victims* 4, 1989, σελ. 159-177.
- Vogel R.E. and Himelein M.J., «Dating and sexual victimization: An analysis of risk factors among precollege women», *Journal of Criminal Justice* 23, 1995, σελ. 153-162.
- Walker L.E., *The Battered Woman*, Harper and Row, New York, 1979.

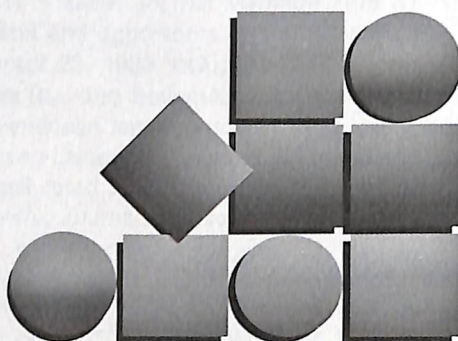
- Weber M., *Economy and society*, G. Roth and C. Wittich (eds), 2 vols, University of California Press, Berkeley, 1978.
- Αρτινοπούλου Β. και Φαρσαδάκης Ι., *Ενδο-οικογενειακή βία κατά των γυναικών στην Ελλάδα*, ΚΕΘΙ, <http://www.kethi.gr>, 2003.
- Βέρση Μ., *Ενδοοικογενειακή βία. Κακοποίηση γυναικών*, Αστυνομική Ανασκόπηση, Μάρτιος - Απρίλιος 2003.
- Τζαμαλούκα Γ., Χρηστάκης Ν., Παπαδακάκη Μ., Γναρδέλλης Χ., Δαρβίρη Χ., Χλιαουτάκης Ι., «Τρόποι ζωής ως προσδιοριστικοί παράγοντες της νυσταλέας οδήγησης στην περιοχή της Αθήνας», *Ψυχολογία*, αποδεκτό για το 1ο ή 2ο τεύχος του 2006.
- Χατζηφωτίου Σ., *Ενδοοικογενειακή Βία κατά των γυναικών και παιδιών: Διαπιστώσεις και προκλήσεις για την Κοινωνική Εργασία*, εκδ. Τζιόλας, 2004.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ

Ανάλυση Δεδομένων
με το SPSS 14.0
for Windows

Χαράλαμπος Γναρδέλλης

 ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

εκδοσεις παπαζηση απο το 1929

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ τηλ: 210 3822 496 - 210 3838 020 fax: 210 3809 150
E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ-ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ
τηλ: 210 3216 148 fax: 210 3313 074

Δύο πρακτικά των Γενικών Συνελεύσεων των κατοίκων του χωριού Νικειά της Νισύρου των ετών 1898 και 1899

Μαρία Καϊλα*, Κώστας Πατούρης**

Περίληψη

Ανώτατο όργανο διοίκησης της νήσου Νισύρου των Δωδεκανήσων επί Τουρκοκρατίας ήταν η Γενική Συνέλευση των κατοίκων κάθε κοινότητας της νήσου. Σε αυτήν προέδρευε ο Μητροπολίτης Ρόδου ή ο αντιπρόσωπός του στο νησί. Η Γενική Συνέλευση των κατοίκων της κοινότητας πέραν των αποφάσεων που λάμβανε για κάθε θέμα που την απασχολούσε, εξέλεγε τα μέλη των Κοινοτικών Συμβουλίων.

Από τα πρακτικά δύο Γενικών Συνελεύσεων των κατοίκων του χωριού Νικειά της Νισύρου των ετών 1898 και 1899 σύμφωνα με την αρχειακή έρευνα που ακολουθεί, προκύπτει η ύπαρξη και λειτουργία Σχολείων όπως και ίδρυση Αστικής Σχολής στο χωριό αυτό. Τα σχολεία αυτά διοικούσε σε στενή συνεργασία με τη Δημογεροντία και το ιερατείο, η Σχολική Εφορία, τα μέλη της οποίας εξέλεγε η Γενική συνέλευση των κατοίκων του χωριού.

Εισαγωγή

Η νήσος Νίσυρος των Δωδεκανήσων κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας είχε αναπτύξει αυτοδιοικητικό σύστημα δια-

* Η Μαρία Καϊλα είναι καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

** Ο Κώστας Πατούρης είναι υποψήφιος διδάκτορας Τ.Ε.Π.Α.Ε.Σ. στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

χειρίσεως των προβλημάτων και των ατομικών υποθέσεων των κατοίκων της¹. Τούτο ήταν απόρροια των προνομίων τα οποία παραχώρησε ο Σουλτάνος Σουλεϊμάν Α΄ ως αποτέλεσμα αφενός μεν της εκούσιας παράδοσης της νήσου στους Τούρκους κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Ρόδου, αφετέρου του περιορισμένου φορολογικού ενδιαφέροντος της και των δυσκολιών και κινδύνων που εγκυμονούσε η παρουσία των κατακτητών στη συνεχώς απειλούμενη από τους πειρατές νήσο².

Ο μητροπολίτης Κώου Εμμανουήλ Καρπαθίου στο άρθρο του «Θεμελιώδεις διατάξεις ἐν ἀναφορὰ πρὸς τὸν καταστατικὸν ὀργανισμόν τῆς κοινότητος Μανδρακίου Νισύρου», που προφανώς, παραπέμπει σε παρόμοιες διατάξεις και για τα άλλα δύο χωριά της Νισύρου, τον Εμπορειό και τα Νικειά, μας πληροφορεί ότι «ἡ κοινότης ἐκφράζει τὴν θέλησιν αὐτῆς δι' ἐτησίων ἢ καὶ ἐκτάκτων Γενικῶν Συνελεύσεων νομίμως συγκεκροτημένων»³. Την γενική συνέλευση των κατοίκων συγκαλεί ο Μητροπολίτης Ρόδου ἢ ο νόμιμος αναπληρωτὴς εκπρόσωπός του και ἔχει τις ἐξῆς αρμοδιότητες:

«Ἀκούει τὰς λογοδοσίας καὶ ζητεῖ εὐθύνας παρὰ πάντων τῶν Κοινοτικῶν Συμβουλίων ἐνὸς ἐκάστου ἰδία, ἐξελέγχουσα τὴν διαχείρισιν ἐκάστου.

Ἐκλέγει τὰ μέλη τῶν συμβουλίων τούτων.

Ἀποφασίζει περὶ συστάσεως τῶν ἀνωτέρων τάξεων ἐν ταῖς σχολαῖς ἢ καταργήσεως αὐτῶν.

Καταρτίζει τοὺς προϋπολογισμοὺς καὶ ἀπολογισμοὺς τῶν σχολῶν.

Σκέπτεται περὶ καθορισμοῦ καὶ εἰσπράξεως τοῦ φιλανθρωπικοῦ δικαιώματος, προωρισμένου ἀποκλειστικῶς διὰ τὰς σχολάς.

Ἀποφασίζει περὶ προσθήκης νέων πόρων ὑπὲρ τῶν σχολῶν.

Περὶ παντός ἔχοντος ἐξαιρετικὴν σημασίαν διὰ τὴν Κοινότητα.

Καθορίζει τὰ εἰσιτήρια τῶν Σχολῶν.

(Πρακτ. Γεν. Συνελ. 24 Ἰουλίου 1888).

Καθορίζει τὸ ἐτήσιον ἐπίδομα τῆς τε Ἱερᾶς Μονῆς Σπηλιανῆς καὶ τοῦ Ἱεροῦ ναοῦ Ποταμητίσσης ὑπὲρ τῶν Σχολῶν, καθὼς καὶ τοῦ Πνευματικοῦ συμβουλίου.

Μεριμνά περὶ ὀργανώσεων καὶ προαγωγῆς ἐν γένει τῶν εκπαιδευτικῶν πραγμάτων»⁴.

Ι. Η Γενική Συνέλευση της 19ης Ιουλίου 1898

Η νήσος Νίσυρος, σύμφωνα με την απογραφή των κατοίκων της το 1905 είχε τρία χωριά ήτοι το Μανδράκι με 2036 κατοίκους, τον Εμπορειό με 1021 και τα Νικειά με 779 κατοίκους⁵. Οι έγγραφες πληροφορίες που υπάρχουν μας γνωστοποιούν την ύπαρξη σχολείων και στα τρία χωριά της νήσου. Στο Μανδράκι ο Γερμανός αρχαιολόγος και καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Ludwig Ross, ο οποίος επισκέφθηκε τη Νίσυρο το 1841, μας πληροφορεί ότι λειτουργούσε σχολείο ήδη προ του 1839. Στον Εμπορειό ο Κ. Φλέγερ μας πληροφορεί ότι «Σχολεία διατηρούσιν οι Εμπορειάται δύο, αρρεναγωγείον και παρθεναγωγείον», ενώ στα Νικειά υπήρχε σχολείο τουλάχιστον πρό του 1856, δεδομένου ότι από του έτους αυτού, έχουμε μαρτυρία λειτουργίας σχολείου με διδασκτήριο, το οποίο αναγέρθηκε με δωρεά της «Αδελφότητας τα Εισόδια της Παναγίας» των μεταναστών του χωριού Νικειά στην Κωνσταντινούπολη⁶.

Στο «Κτηματολόγιον τῆς ἐν τῷ χωρίῳ Νικιά Ἱερὰς Ἐκκλησίας τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου» είναι καταχωρημένα δύο πρακτικά γενικών συνελεύσεων των κατοίκων του χωριού των ετών 1898 και 1899⁷. Το περιεχόμενό τους αναφέρεται κυρίως στην εκλογή Σχολικών Εφοριών και την εν γένει ίδρυση και λειτουργία Σχολείου.

Το πρώτο εξ αυτών με ημερομηνία 18 Ιουλίου 1898 έχει ως ακολούθως:

«Συνεδρίασις τῆς 19 Ἰουλίου 1898.

Γενική συνέλευσις τῶν πολιτῶν τοῦ χωρίου Νικιῶν ὑπὸ τὴν προεδρίαν τῆς Α.Π. τοῦ πρωτοσυγγέλλου Τιμοθέου ἄρχεται ἡ συνεδρίασις καθ' ἣν προυτάθη ἡ ἐκλογή τῆς ἐφορείας καθ' ἣν ἀνεδείχθησαν οἱ κ.κ. Ἑμμανουήλ Δ. Μονογενῆς, Νικόλαος Μ. Ἀνδριώτης, ὅστις καὶ θά εἶνε γραμματεὺς Σπύρος Ἑμμανουήλ ὅστις θά εἶνε ταμίας ἥτις θά ἐργάζεται μετὰ τῆς Δημογεροντίας.

Ἐγκρίνεται νά εὔρεθεῖ διδάσκαλος μέ ἐτήσιον μισθόν εἴκοσι λιρῶν ὀθωμανικῶν ἀριθμ. (20) μετὰ τοῦ διατεταγμένου ἄρτου ὁ διδάσκαλος ὀφείλει νά ψάλλῃ καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν μεθ' ὃ διελύθει ἡ συνεδρίασις.

α ἐν Νικιᾷ τῇ 19 Ἰουλίου 1898

ὁ προεδρεύων

+ ὁ πρωτοσύγκελλος Τιμόθεος

Ἐν τῇ αὐτῇ συνεδριάσει οἱ αὐτοὶ ὑπογεγραμμένοι προσεφέρθησαν νά προσφέρωσιν ὑπὲρ τῶν σχολείων ἀπὸ δέκα ἀριθμ. (10) ὁκάδες καὶ ἀνωτέρω εἰς τὴν προαίρεση τῶν χριστιανῶν τό ποσόν ἀφιέμενον

α ἐν Νικιᾷ τῇ 19 Ἰουλίου 1898

ὁ Προεδρεύων + ὁ πρωτοσύγκελλος Τιμόθεος».

Από την πρώτη παράγραφο του πρακτικού της συνεδρίασης της 19 Ιουλίου 1898 πληροφορούμαστε ότι πρόεδρος, όπως ήταν φυσικό, της συνελεύσεως ήταν ο πρωτοσύγγελος Τιμόθεος, πρώτο δε θέμα που απασχόλησε τις εργασίες της ήταν η εκλογή της Σχολικής Εφορείας. Με την έναρξη της «*προυτάθη ἡ ἐκλογή τῆς ἐφορείας*», η εκλογή αφορούσε τις θέσεις του γραμματέα, του ταμία και ενός τρίτου προσώπου, προφανώς, εισπράκτορα ή απλού μέλους, η θέση του προέδρου ήταν εκ των προτέρων κατειλημμένη από ιερωμένο - αντιπρόσωπό του μητροπολίτη Ρόδου⁸. Η εκλογή των μελών της Εφορίας γινόταν διὰ βοῆς, ενώ στενή ήταν η συνεργασία της με τη Δημογεροντία, στο πρακτικό εξ άλλου της συνεδρίασης της 19 Ιουλίου 1898, γίνεται σαφής αναφορά «*ἐφορεία... ἣτις θά ἐργάζεται μετὰ τῆς Δημογεροντίας*»⁹. Η Σχολική Εφορία είχε δικό της ταμείο εις το οποίο εισέρρεαν χρήματα από το «*φιλανθρωπικόν δικαίωμα ἢ σχολειακόν λεγόμενον*», από διάφορες εισφορές φόρων, δικαιωμάτων, δωρεών κ.λπ.¹⁰.

Το δεύτερο θέμα που απασχόλησε τη συνέλευση των κατοίκων του χωριού των Νικειῶν ήταν η έγκριση πρόσληψης δασκάλου και ο καθορισμός του μισθού και κάποιας επιπρόσθετης των εκπαιδευτικών του καθηκόντων υποχρέωσης.

Το μορφωτικό επίπεδο των κατοίκων του χωριού και γενικότερα της νήσου, η απομόνωση της Νισύρου ελλείπει τακτικής συγκοινωνίας με τις εκτός της νήσου Ελληνικές κονότητες καθιστούσαν δυσεπίλυτο πρόβλημα την εξεύρεση δασκάλου. Η λύση του προβλήματος αυτού ήταν αρμοδιότητα της Σχολικής Εφορίας η οποία και εντέλεται από την απόφαση της Γενικής Συνελεύσεως να μεριμνήσει για την πλήρωση της θέσης του δασκάλου¹¹. Η αρμοδιότητα αυτή της Σχολικής Εφορίας, οδηγούσε τα μέλη της πολλές φορές σε αυθαιρεσίες, μεροληπτικές επιλογές κ.λπ.¹². Η τελική απόφαση ανήκε στον ιερατικό προϊστάμενο, ο οποίος και έδιδε την συγκατάθεση διορισμού του δασκάλου κατόπιν της κοινής συνέλευσης Σχολικής Εφορίας - Δημογεροντίας - Προκρίτων¹³. Οι Σχολικοί Έφοροι ήταν άμισθοι, η θέση τους ήταν τιμητική και ήταν αρμόδιοι για την εύρεση δασκάλου, τη φροντίδα

των διδακτηριακών αναγκών του σχολείου, την προμήθεια των σχολικών βιβλίων, την πληρωμή των δασκάλων, την είσπραξη των φόρων κ.λπ.¹⁴.

II. Οι απολαβές και τα καθήκοντα του δασκάλου

Η συνεδρίαση της 19 Ιουλίου 1898 στα Νικειά της Νισύρου όρισε τον ετήσιο μισθό του δασκάλου στο ποσό των 20 οθωμανικών λιρών ή 2000 γροσίων. Δεν αναφέρεται η περιοδικότητα καταβολής του μισθού, η οποία ήταν άτακτη και σε άμεση συνάρτηση με την είσπραξη των εισιτηρίων των μαθητών, των δωρεών και εισφορών, της είσπραξης των διαφόρων φόρων, της επιχορήγησης από τις εκκλησίες ή την οικεία κοινότητα¹⁵. Πέραν του μισθού του ο δάσκαλος ελάμβανε και τον «*διατεταγμένον ἄρτον*».

Συναφές με την υποχρέωση αυτή της κοινότητας πρέπει να είναι και το περιεχόμενο της υποσημείωσης στο τέλος του πρακτικού της Συνέλευσης στην οποία αναφέρονται τα εξής: «*Ἐν τῇ αὐτῇ συνεδρίᾳ οἱ αὐτοὶ ὑπογεγραμμένοι προσεφέρθησαν νά προσφέρωσιν ὑπὲρ τῶν σχολείων ἀπὸ δέκα ἀριθμ. (10) ὀκάδες καὶ ἄνωτέρω εἰς τὴν προαίρεση τῶν χριστιανῶν τό ποσόν ἀφιέμενον*»¹⁶. Η εισφορά αυτή σε κάποιο προϊόν που παρήγαγαν οι κάτοικοι των Νικειών ενδεχομένως να αφορά σίτον για την παρασκευή του «*διατεταγμένου ἄρτου*»¹⁷.

Πέραν των διδακτικών του υποχρεώσεων, η συνέλευση της 19 Ιουλίου 1898 επιφορτίζει τον δάσκαλο με την υποχρέωση «*νά ψάλλει καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν*». Η ανάθεση στον δάσκαλο παράλληλα με το παιδευτικό του έργο εκκλησιαστικών καθηκόντων είναι συνήθης και αφορά υπηρεσίες ψάλτου, ιεροκήρυκα κ.λπ. πάντα υπό τον άμεσο έλεγχο των εκπροσώπων του ιερατείου¹⁸.

Μολονότι δεν γίνεται καμμία αναφορά σε κάποιο πρότυπο εκπαιδευτικού ή στα προσόντα του δασκάλου, από τα αρχεία της Ιεράς Μητροπόλεως Κω πληροφορούμαστε τα χαρακτηριστικά του δασκάλου της εποχής εκείνης ως «*ἀνθρώπου πρὸ πάντων φρόνιμου καὶ ἀρετῆς, ἡλικιωμένου ὀπωσοῦν*»¹⁹.

Από τα ονόματα που υπογράφουν το πρακτικό της Συνέλευσης συμπεραίνουμε ότι στη συνέλευση δεν συμμετείχαν γυναίκες, προφανώς δεν είχαν το δικαίωμα αυτό δεδομένου ότι το γυναικείο φύλλο περιόριζε τη δραστηριότητα του στις εργασίες των χωραφιών, της οικογένειας και της οικίας του²⁰.

III. Η Γενική Συνέλευση της 20 Ιουλίου 1899

Το δεύτερο έγγραφο από το «Κτηματολόγιον τῆς ἐν τῷ χωρίῳ Νικιά» της Νισύρου Ιεράς Εκκλησίας των Εισοδίων της Θεοτόκου φέρει ημερομηνία 20 Ιουλίου 1899 και το περιεχόμενο του έχει ως εξής²¹:

«Γενικῆς συνελεύσεως τῶν πολιτῶν συνελθούσης ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ πρωτοσυγγέλλου κ. Τιμόθεου τῇ 20ῇ Ἰουλίου τοῦ 1899 ἔτους ἄρχεται ἡ συνεδρίασις.

Ἐν πρώτοις ἐκλέγονται ἔφοροι τῶν Σχολείων οἱ κ.κ. Γεώργιος Σακκελαρίδης ταμίας καὶ Πασχάλης Ἰ. Πασχαλίδης γραμματεὺς. Δεύτερον ἐγκρίνεται διὰ κοινῆς συνελεύσεως νά σχηματισθῇ τετρατάκτος Ἀστικὴ Σχολὴ ἔνθα θά διδάσκη εἰς διδασκαλος κατὰ τό σύστημα τῶν ἀδιαιρέτων τάξεων ἐκ βιβλίων ὠρισμένων ὑπὸ τῆς Μητροπόλεως.

Διδάσκαλος προσλαμβάνεται Νικόλαος Αριστείδου ἀντὶ ἐτησίου μισθοῦ εἰκοσιδύο ἀριθμ. 22 χρυσῶν εἰκοσαφράγκων μετὰ τῆς ὠρισμένης κατοικίας καὶ τῶν λοιπῶν τυχηρῶν δικαιωμάτων.

Ἡ ἐφορία συσκεφθεῖσα μετὰ τῆς δημογεροντίας θέλει ἀποφανθῇ περὶ τῆς τιμῆς τῶν εἰσιτηρίων. Εἴτα σκέψεως γενομένης περὶ ἐκλογῆς ἐπιτρόπων τῆς Ἰ. Ἐκκλησίας ἐνεκρίθησαν ἀντὶ τοῦ τέως Δημητρίου Ζουβελέκη ὁ κ. Νικόλας Ἀνδριώτης ἐκκλησιάρχης, γραμματεὺς δέ ὁ τῆς ἐφορίας Πασχάλης Ἰ. Πασχαλίδης ὄντος τοῦ ἐκκλησιάρχου καὶ ταμίου.

Μεθ' ὃ διελύθη ἡ συνεδρίασις

Ἐν Νικιά τῆς Νισύρου τῇ 20 Ἰουλίου 1899

Ὁ προεδρεύων

+ ὁ πρωτοσύγκελλος Τιμόθεος».

Ἡ γενικὴ συνέλευση των πολιτῶν των Νικειῶν της Νισύρου της 20-7-1899 ασχολήθηκε με δύο θέματα. Το πρώτο θέμα αναφερόταν στην ίδρυση τετρατάξιου Σχολείου, κατὰ την ἐκφραση του εγγράφου «τετρατάκτου Ἀστικῆς Σχολῆς» και την πρόσληψη δασκάλου και το δεύτερο στην εκλογή «ἐπιτρόπων τῆς Ἰ. Ἐκκλησίας». Ὅπως στην συνέλευση της 19 Ιουλίου 1898, ομοίως και στη συνέλευση της 20 Ιουλίου 1899, προεδρεύει ο πρωτοσύγγελλος Τιμόθεος, αντιπρόσωπος του μητροπολίτου Ρόδου. Ἡ συνέλευση μετὰ την εκλογή δύο εφόρων των Σχολείων, του ταμιά και του γραμματέα, αποφασίζει την ίδρυση «τετρατάκτου Ἀστικῆς Σχολῆς». Στο νέο σχολεῖο «θά διδάσκει εἰς διδάσκαλος κατὰ τό

σύστημα τῶν ἀδιαιρέτων τάξεων», προφανώς εννοεί την αλληλο-διδασκική μέθοδο διδασκαλίας²². Η απόφαση της γενικής συνελεύσεως των κατοίκων των Νικειών της Νισύρου να ιδρύσουν ένα ακόμα Σχολείο στα ήδη υπάρχοντα μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι κοινότητα και κάτοικοι είχαν την οικονομική δυνατότητα να χρηματοδοτήσουν τη λειτουργία του²³.

IV. Τα σχολικά βιβλία - Η αμοιβή του δασκάλου

Η διδασκαλία θα γινόταν «ἐκ βιβλίων ὠρισμένων ὑπὸ τῆς Μητροπόλεως». Η αναφορά αυτή έχει άμεση σχέση με το ενδιαφέρον που επέδειξε η τουρκική κυβέρνηση για το περιεχόμενο των μαθημάτων που διδάσκονταν στα ορθόδοξα χριστιανικά ελληνικά σχολεία και κυρίως τον έλεγχο τους ώστε τα διδασκόμενα βιβλία να είναι «ἐκ τοῦ Καταλόγου τῶν ὑπὸ τῶν Πατριαρχείων ἐγκριθέντων» παράλληλα ή και εξ αυτού του γεγονότος η Μητρόπολη της Ρόδου έλεγχε και απαιτούσε από τους ιερείς των ενοριών, τη σχολική εφορία και τους δασκάλους «τὰ διδασκόμενα βιβλία, πρέπει νά εἶναι εἰλημμένα ἐκ τοῦ καταλόγου τῶν Πατριαρχείων»²⁴.

Στην ίδια Γενική Συνέλευση των κατοίκων του χωρίου Νικειά της Νισύρου της 20 Ιουλίου 1899 αποφασίστηκε μαζί με την ίδρυση της «Τετρατάκτου Ἀστικής Σχολῆς» και η πρόσληψη συγκεκριμένου διδασκάλου. Η σύμπτωση αυτή μας οδηγεί στο συμπέρασμα της ίδρυσης του Σχολείου αυτού κατόπιν συζητήσεων και προτάσεων από τον δάσκαλο αυτό με τους προύχοντες και το ιερατείο.

Ο μισθός του δασκάλου ήταν ετησίως 22 χρυσά εικοσάφραγκα «μετά τῆς ὠρισμένης κατοικίας καί τῶν λοιπῶν τυχηρῶν δικαιωμάτων». Η εξασφάλιση στέγης από την κοινότητα για τον δάσκαλο ήταν συνήθης παροχή των συμφωνιών πρόσληψης δασκάλου²⁵. Τα «τυχηρά δικαιώματα» συνίσταντο στην προσφορά ενός άρτου την εβδομάδα στο δάσκαλο από κάθε μαθητή²⁶. Η εξοικονόμηση της αμοιβής του δάσκαλου εξασφαλιζόταν από πολλές πηγές. Οι μαθητές πλήρωναν για τη φοίτησή τους ένα ποσόν το οποίο πολλές φορές κυμαινόταν ανάλογα με την οικονομική επιφάνεια της οικογένειάς τους²⁷. Η αδυναμία πληρωμής αυτού του εισιτηρίου οδηγούσε πολλές φορές στη ματαίωση παρακολούθησης των μαθημάτων²⁸. Άλλοι πόροι οικονομικής ενίσχυσης του

σχολείου για να αντεπεξέλθει στις ανάγκες λειτουργίας του, ήταν οι διάφοροι φόροι, οι δωρεές, η ενίσχυση από την κοινότητα κ.λπ.²⁹.

Στο πρακτικό της Γενικής συνελεύσεως της 20.7.1899 δεν αναφερόταν το αντίτιμο του εισιτηρίου της φοίτησης των μαθητών, καθώς τούτο θα αποφαιζόταν σε σύσκεψη «*τῆς ἐφορίας μετὰ τῆς δημογεροντίας*».

Η τελευταία παράγραφος του πρακτικού αυτού έχει ως θέμα την εκλογή επιτροπής της «*Ἱεράς Ἐκκλησίας*». Μεταξύ των εκλεγέντων συμβούλων ένας, ο γραμματέας, ήταν «*ὁ τῆς ἐφορίας*».

Η ταυτοπροσωπία αυτή είναι άλλο ένα στοιχείο της στενής συνεργασίας της Σχολικής Εφορίας με την Εκκλησία.

Τέλος όπως και στο πρακτικό της 19-7-1898, παρατηρούμε την παντελή έλλειψη γυναικείου ονόματος στις υπογραφές των παρόντων στη συνέλευση, η οποία είναι αποκλειστικό προνόμιο και εργασία του ανδρικού πληθυσμού της κοινότητας των Νικειών της Νισύρου³⁰.

V. Συμπεράσματα

Η Γενική συνέλευση των κατοίκων των Νικειών της νήσου Νισύρου αποφάσιζε, όπως προκύπτει από τα πρακτικά των Γενικών συνελεύσεων της 19 Ιουλίου 1898 και της 20 Ιουλίου 1899, για την ίδρυση και λειτουργία του σχολείου του χωρίου αυτού, εξέλεγε τη Σχολική Εφορία, καθόριζε το μισθό του δασκάλου, τη μέθοδο και τα βιβλία διδασκαλίας. Πρόεδρος της Γενικής συνελεύσεως ήταν ο Μητροπολίτης Ρόδου ή ο νόμιμος αντιπρόσωπός του, ο οποίος είχε αυτοδίκαια, και την προεδρία της Σχολικής Εφορίας. Από τα δύο πρακτικά των Γενικών συνελεύσεων των ετών 1898 και 1899 προκύπτει η απόλυτη κυριαρχία της εκκλησίας και του Ιερατείου, στην λειτουργία και τον έλεγχο των Σχολείων του χωρίου αυτού.

Σημειώσεις

1. Βλ. Εμμ. Καρπαθίου Μητροπολίτου Κω, «Θεμελιώδεις διατάξεις ἐν ἀναφορὰ πρὸς τὸν καταστατικὸν ὀργανισμὸν τῆς κοινότητος Μανδρακίου», *Νισυριακά Χρονικά*, τεύχ. 34, Αθήνα, Ιούνιος - Αύγουστος 1960, σελ. 11.
2. Βλ. Απ. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του νέου Ελληνισμού*, τόμ. Γ', σελ. 111· επίσης του ιδίου, τόμ. Β', *ὅπ. παρ.*, σελ. 348 και 353.
3. Πράγματι ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ μητροπολίτη Ρόδου Ἰωακείμ με τὸν ἡγούμενο Κύριλλο τῆς Ἱεράς μονῆς Παναγίας Σπηλιανῆς στο Μανδράκι τῆς Νισύρου πληροφοροῦμεθα τὴν ομοιότητα τῶν συνηθειῶν καὶ τοῦ τρόπου διοικήσεως τοῦ χωρίου τῶν Νικειῶν με τὸ Μανδράκι τῆς Νισύρου καὶ ταυτόχρονα τὴν καθοδήγηση καὶ τὸν ἐλεγχὸ καὶ τῶν δύο χωρίων ἀπὸ τὸν ἀντιπρόσωπο τοῦ μητροπολίτη Ρόδου στὴ Νίσυρο, τὸν ἡγούμενο τῆς Παναγίας Σπηλιανῆς, βλ. *Σπηλιανῆς Ἀρχεῖον*, τόμ. Α', ἐκδ. Εταιρείας Νισυριακῶν Μελετῶν, Αθήνα, 1999, σελ. 555, 556, 557, 560 καὶ 561.
4. Εμμ. Καρπαθίου, *ὅπ. παρ.*
5. Εμμ. Καρπαθίου, *Ἀρχεῖον Ἱεράς Μητροπόλεως Κω*, τόμ. Γ', Αθήνα, 1961, σελ. 33.
6. Βλ. Γ.Θ. Βεργωτῆ, «Η ἐκπαίδευσις εἰς τὴν νῆσον Νίσυρον», *Νισυριακά*, τόμ. 5, ἐκδόση Εταιρείας Νισυριακῶν Μελετῶν, Αθήνα, 1976, σελ. 268· Κ. Φλέγερ, *Η νῆσος Νίσυρος καὶ αἱ θερμαὶ αὐτῆς*, ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1899, σελ. 15 καὶ Γαβριήλ Σακελλαρίδης, «Τὸ "Θεολόγιον" Δημοτικὸν Σχολεῖον Νικειῶν Νισύρου», ἀπὸ τὰ *Νισυριακά Χρονικά* στὴν Εταιρεία Νισυριακῶν Μελετῶν, τόμ. Β', ἐκδ. Εταιρείας Νισυριακῶν Μελετῶν, Αθήνα, 1959, σελ. 652. Αναφέρω τὶς πληροφορίες τοῦ Κ. Φλέγερ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ Παρθεναγωγείου στὸν Ἐμπορεῖο τῆς Νισύρου με ἐπιφύλαξη. Ἡ πληροφορία αὐτὴ δὲν ἔχει διασταυρωθεῖ ἀπὸ ἄλλη πηγή.
7. Βλ. *Κτηματολόγιον τῆς ἐν τῷ χωρίῳ Νικιά Ἱεράς Ἐκκλησίας τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου*, στὴ βιβλιοθήκη τοῦ ναοῦ, Νικειά Νισύρου, 1877.
8. Βλ. Εμ. Καρπαθίου, *Ἀρχεῖον Ἱεράς Μητροπόλεως Κω*, τόμ. Α', Αθήναι, 1958, σελ. 120, «ἐκλογὴν ἐποίησαν κοινῶ ἵνα διορισθῶσι δύο Ἐπίτροποι οἵτινες ὀφείλουσι κυβερνᾶν καὶ ἐμπιπτούσας ὑποθέσεις τοῦ αὐτοῦ Σχολείου καὶ ἐπάνω εἰς αὐτοὺς νὰ εὕρισκεται ὁ κατὰ καιροὺς Ἀρχιερεὺς ναζίρης καὶ ἐξουσιαστής, καὶ παρὰ γνώμης αὐτοῦ νὰ μὴ ἡμποροῦν νὰ ἐνεργοῦν καμμίαν ὑπόθεσιν», ἐπίσης βλ. *Σπηλιανῆς Ἀρχεῖον*, τόμ. Α', ἐκδ. Εταιρείας Νισυριακῶν Μελετῶν, Αθήνα, 1999, σελ. 566· Εμμ. Καρπαθίου, *ὅπ. παρ.*, σελ. 11 καὶ 123· Ἀνδρέα Σεραφετινίδη, *Τὸ σχολεῖον τῆς Λέρου κατὰ τὸ ἔτος 1838*, τόμ. Β', Δωδεκανησιακὸν Ἀρχεῖον, ἐν Αθήναις, 1956-1957, σελ. 229 καὶ Νικολάου Ζαρακά, «Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Στοιχειώδους Ἐκπαίδευσης ἀπὸ τοῦ 1846 μέχρι τοῦ 1947 στὸ Πυλί τῆς Κω», ἀνάτυπον ἀπὸ τὰ *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, Αθήναι, 1974, σελ. 6.
9. Διὰ τὴν διαβοῆς ἐκλογὴ τῆς Σχολικῆς Εφορίας στὶς Γενικὲς συνελεύσεις τῶν κατοίκων, βλ. Κωνσταντίνου Παπαμανώλη, «Ἡ ἐκπαίδευση στὸ

χωριό μου στα χρόνια της σκλαβιάς», *Δωδεκανησιακόν αρχεῖον*, τόμ. Γ', εν Αθήναις, 1958, σελ. 282· επίσης Εμ. Καρπαθίου, *όπ. παρ.*, σελ. 11: «Αἱ ἀποφάσεις ἐπὶ πάντων τῶν ζητημάτων, καθὼς καὶ περὶ τῆς ἐκλογῆς τῶν κοινοτικῶν Συμβουλίων λαμβάνονται διὰ βοῆς καὶ οὐχὶ διὰ μυστικῆς ψηφοφορίας».

10. Βλ. Εμμ. Καρπαθίου, *όπ. παρ.*, σελ. 11, ἀρθρ. 23: «Ἡ ἐφορία εἰσπράττει τὸ φιλανθρωπικόν δικαίωμα ἢ σχολειακόν λεγόμενον, διατιθέμενον ἀποκλειστικῶς ὑπὲρ τῶν Σχολῶν».

11. Βλ. Κωνσταντίνου Παπαμανώλη, *όπ. παρ.*, σελ. σ. 282.

12. Βλ. Εμμ. Καρπαθίου, τόμ. Δ', *όπ. παρ.*, σελ. 32: «... ὑπάρχει ἀνέκαθεν ἐπὶ δεκαετηρίδας Ἐφοροταμίας τῶν Σχολῶν καὶ διευθύνει αὐτάς πάντοτε κατὰ τὴν ἀπολυταρχικὴν αὐτοῦ βούλησιν, κατὰ τινων μὲν τῶν διδασκάλων ὡς θύελλα καταστρεπτικὴ ἐπιπίπτων, εἰς δὲ τίνας αὐτῶν ὡς χαρίεσσα Ἴρις ἐπιφαινόμενος» καὶ Νικ. Ζάρακα, *όπ. παρ.*, σελ. 3 καὶ 8.

13. Βλ. Νικ. Ζάρακα, *όπ. παρ.*, σελ. 8 καὶ *Σπηλιανῆς Αρχεῖον*, *όπ. παρ.*, σελ. 566.

14. Βλ. Νικ. Ζάρακα, *όπ. παρ.*, σελ. 7 καὶ 8.

15. Βλ. Εμμ. Καρπαθίου, τόμ. Α', *όπ. παρ.*, σελ. 119, 120, 121· του ἰδίου, τόμ. Γ', *όπ. παρ.*, σελ. 48.

16. Ἡ πενία καὶ ἡ ἀνέχεια καθιστοῦσε τις εἰσφορές γιὰ τὴν λειτουργίᾳ τοῦ σχολείου ἐξαιρετικὰ δύσκολες, ἰδιαίτερα βέβαια ὅταν δὲν ἦταν σε εἶδος τροφίμων, ἀλλὰ σε νόμισμα. Προφανῶς ἡ δυσκολία αὐτή, οδήγησε στὴν εἰσφορά «κατὰ τὴν προαίρεση τῶν χριστιανῶν».

17. Στον Ὀλυμπο τῆς Καρπάθου «ὁ κάθε μαθητὴς ἔπρεπε κάθε Δευτέρα νὰ φέρει στὸ δάσκαλό του κι ἀπὸ ἓνα κριθαρένιο ψωμί τὸ «Δευτεριάτικο», τὰ ψωμιά αὐτὰ ὁ κάθε δάσκαλος τὰ πουλοῦσε στὶς φτωχὲς οἰκογένειες τοῦ χωριοῦ», βλ. Κωνσταντίνου Παπαμανώλη, *όπ. παρ.*, σελ. 282.

18. Βλ. Εμμ. Καρπαθίου, τόμ. Α', *όπ. παρ.*, σελ. 120: «ὀφείλει ἐπιμελεῖσθαι καλῶς τοὺς αὐτῷ δοθησομένους μαθητὰς παρὰ τῶν Ἐπιτρόπων· προσέτι καὶ ἐκφωνεῖν λόγον εἰς τὰς ἐκκλησίας τῇ προσταγῇ τοῦ Ἀρχιερέως».

19. Βλ. Εμμ. Καρπαθίου, τόμ. Β', *όπ. παρ.*, σελ. 54· ἐπίσης Ἀνδρέας Σεραφετινίδης, *όπ. παρ.*, σελ. 232, παράγραφος 2.

20. Βλ. Νικολάου Χαλιάσου, «Σελίδες ἀπὸ τὴν δουλείαν τῆς Δωδεκανήσου», *Νισυριακά Χρονικά*, τόμ. 18, ἐκδ. Γνωμαγόρα Αθηνῶν - Πειραιῶς, Αθήνα, 1957, σελ. 14: «Ἡ συνέλευσις περὶωρίζετο μόνον εἰς τοὺς ἄνδρας, διότι οὐδαμοῦ ὑπογράφονται καὶ γυναῖκες».

21. Βλ. *Κτηματολόγιον τῆς ἐν τῷ χωρίῳ Νικιά ἱερὰς Ἐκκλησίας τῆς Θεοτόκου*, Ββλιοβλήθηκη τοῦ ναοῦ, Νικεῖα Νισύρου, 1877.

22. Βλ. Τρύφωνος Ε. Ευαγγελίδου Δ.Φ., *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, τόμ. Α', εν Αθήναις, 1936, σελ. XXII: «Ὡς βοηθοὶ τῶν διδασκάλων ἐτάττοντο οἱ μείζονες (jeniors) οἵτινες, λόγῳ τῆς ἡλικίας καὶ λόγῳ τῆς μαθήσεως, ἦσαν ἱκανοὶ νὰ διδάξωσι τοὺς μικρότερους τῶν κατωτέρων τάξεων μαθητὰς».

23. Βλ. Εμμ. Καρπαθίου, τόμ. Γ', *όπ. παρ.*, σελ. 48: «ἡ εὐάρεστος ἢ μὴ κατάσταση ἐκάστου Ἑκπαιδευτικοῦ Ἰδρύματος ὑπάρχει ἀνάλογος τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως»· και του ἰδίου «ἡ στέρησις ἐπήγαγε μέχρι τοῦδε ἀπὸ τὸ δυσοικονόμητον τῶν ἀναγκαιούντων πόρων πρὸς μισθοδοσίαν τῶν διδασκάλων καὶ τῶν παρεπομένων ἄλλων ἐξόδων».

24. Βλ. Γ. Βεργωτή, *Ἡ ἐκπαίδευσις στο «Κοινό» τῆς Ρόδου κατὰ την ο-
θωμανοκρατίαν*, Ρόδος, 1995, σελ. 66· ἐπίσης βλ. Εμμ. Καρπαθίου, *όπ. παρ.*, σελ. 101: «εἰσῆχθησαν ἐν τοῖς ἡμετέροις ἐκπαιδευτηρίοις τῆς κατωτάτης ἐκπαίδευσεως βιβλία ἐπιλήψιμα καὶ κατεσχέθησαν παρὰ τῆς ἐπιτοπίου Ἀρχῆς. Ἐπειδὴ δὲ τὸ τοιοῦτον ἀπάδει πρὸς τὰς διατάξεις τῆς Σεβ. Αυτοκρατορικῆς Κυβερνήσεως, ἀξιούμεν ὅπως ἀπέχητε...».

25. Βλ. Εμμ. Καρπαθίου, τόμ. Α', *όπ. παρ.*, σελ. 120: «Ἔτι νὰ πληρῶ-
νωσι καὶ τὸ κίρην (εννοεῖ το ἐνοίκιο) τοῦ ὀσπητίου».

26. Ὁ Ἄρτος αὐτός ἐδίδετο στο δάσκαλο συνήθως κάθε Δευτέρα, γι' αὐτὸ και ἡ ἀμοιβή αὐτὴ ἐλέγετο «Δευτεριάτικο». Στὴ Σύμη μάλιστα υπήρχε Σχολεῖο που ονομάζετο «Κουλουράδικο», ἐπειδὴ οἱ μαθητὲς πρόσφεραν στο δάσκαλό τους ψωμί σὲ σχῆμα κουλούρας, βλ. Γ.Θ. Βεργωτή, *Ἡ Εκπαί-
δευσις εἰς τὴν Σύμην*, Ρόδος, 1968, σελ. 23, υποσ. 3.

27. Βλ. Εμμ. Καρπαθίου, τόμ. Γ', *όπ. παρ.*, σελ. 48: «οἱ δὲ εὐποροῦ-
ντες γονεῖς τῶν εἰς τὰς ἀνωτέρας τάξεις φοιτῶντων μαθητῶν, ὅπως γενναιότερον προσφέρωσι τὸ τοῦ εἰσιτηρίου δικαίωμα»· ἐπίσης του ἰδίου, τόμ. Α', *όπ. παρ.*, σελ. 120: «συνάζωνται τὰ μὲν πεντήκοντα ἀπὸ ταῖς ἐκκλησίαις, τὰ δὲ ἄλλα πεντήκοντα ἀπὸ τοὺς παῖδας ὁποῦ ἔχουν νὰ μαθητεύωνται καὶ ἀπὸ ἐλεημοσύνας τῶν χριστιανῶν, καὶ τὰ λοιπὰ ἀπὸ τὴν Κοινότητα τῆς χώρας».

28. Βλ. Ν. Ζάρακα, *όπ. παρ.*, σελ. 7.

29. Βλ. Εμμ. Καρπαθίου, τόμ. Β', *όπ. παρ.*, σελ. 115 ὅπου προσδιορίζονται οἱ πηγές ἐξοικονομήσεως τῶν εἰσοδημάτων τῶν σχολείων τῆς πόλεως Κω.

Θέσεις

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ - ΚΡΙΤΙΚΗ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

Θράκη, Κύπρος, ιδεολογία

Editorial: Διαχείριση του αστάθμητου;

Δ. Χριστόπουλος: Θράκη: Όψεις της μεταπολίτευσης στη μειονοτική πολιτική

Γ. Μηλιός: Ιμπεριαλισμός ή καπιταλιστικός επεκτατισμός; (Θέσεις για την καπιταλιστική εξουσία, το εθνικό κράτος και την Αριστερά)

Α. Γαβριηλίδης: Η επικαιρότητα του Μισέλ Φουκώ

Γ. Κατσιαμπούρα: Κρατική «πατριδογνωσία» στο διαδίκτυο

Θ. Αλεξίου: Από το μοντέλο των κοινωνικών τάξεων στο μοντέλο του κοινωνικού αποκλεισμού

Δ. Καραλής: Οι περιπέτειες ενός «ενοχλητικού» θεσμού: Τα συνδικάτα την περίοδο του φορντισμού και του μεταφορντισμού

Ν. Τριμικλινιώτης: Η εργατική μετανάστευση στην Κύπρο

Μ. Hatay: Τουρκοκυπριακά πολιτικά κόμματα: Το μεταβαλλόμενο πολιτικό σκηνικό

Μ. Τ. Özsağlam: Διλήμματα της τουρκοκυπριακής Αριστεράς

Ν. Τριμικλινιώτης: Η συνωμοσιολογία στην υπηρεσία της διχοτόμησης. Το παρασκήνιο των μεγάλων και των μικρών

Π. Σωτήρης: Η αναμέτρηση με την ιδεολογία της «συνέχειας»

Οι απαρχές της εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα: Η περίπτωση του «Προτύπου σχολείου κορασίων Ναυπλίου» (1834-1850)

Άννα Ασημάκη*

Περίληψη

Το άρθρο αυτό επιχειρεί μέσα από τη μελέτη της περίπτωσης του πρώτου αλληλοδιδακτικού - προτύπου σχολείου κορασίων Ναυπλίου (1834-1850), να διερευνήσει την πολιτική, τις νομοθετικές ρυθμίσεις, τις κοινωνικές παρεμβάσεις και τις πρακτικές που συνέβαλαν στη θέσμιση, οργάνωση και λειτουργία της εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα.

Μέσα από την παρουσίαση του ιστορικού υλικού του προτύπου αυτού αλληλοδιδακτικού σχολείου θηλέων, που αφορά στην ίδρυσή του, στους διδάσκοντες, στις εξετάσεις, στις μαθήτριές του και τέλος στον υλικοτεχνικό εξοπλισμό του δίδεται μια συνολική εικόνα του κοινωνικοϊδεολογικού πλαισίου μέσα στο οποίο λειτούργησε. Είναι εύκολο έτσι να αναδειχθούν –στο βαθμό που αυτό είναι δυνατό– οι κύριες συνιστώσες του όλου που ονομάζουμε εκπαίδευση των γυναικών κατά την πρώτη αυτή περίοδο – Οθωνική περίοδο.

Εισαγωγή

Η προβληματική και το περιεχόμενο του άρθρου αυτού εντάσσεται σε μια ευρύτερη μελέτη μας και αφορά στην εκπαίδευση

* Η Άννα Ασημάκη είναι κοινωνιολόγος, διδάκτωρ των επιστημών της αγωγής.

και κατάρτιση των γυναικών στην Ελλάδα από τις αρχές της οθωνικής περιόδου (1833) μέχρι σήμερα. Αυτό το άρθρο στοχεύει στην ανάδειξη της πολιτικής, των νομοθετικών ρυθμίσεων, των πρακτικών και των κοινωνικών παρεμβάσεων (νοοτροπίες, στερεότυπα, αντιστάσεις, αλλά και υποστηρικτικές ενισχύσεις) που συνέβαλαν στη γένεση, οργάνωση και λειτουργία του θεσμού της εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα.

Όλα αυτά μέσα από τη μελέτη της περίπτωσης του πρώτου (σε όλη την Ελλάδα), μετά την έγκριση του ιδρυτικού νόμου για τα Δημοτικά σχολεία, δημοσίου - αλληλοδιδακτικού - προτύπου σχολείου κορασίων Ναυπλίου (1834-1850) που το προσεγγίζουμε με ιστορικοκοινωνιολογική οπτική.

Η διάρθρωση του άρθρου είναι η ακόλουθη:

1. Στην αρχή θα παραθέσουμε μερικά στοιχεία για την κατάσταση γενικά της εκπαίδευσης στην Ελλάδα τις δυο πρώτες δεκαετίες της οθωνικής περιόδου επειδή μέσα σ' αυτό το χωροχρονικό πλαίσιο τοποθετείται και γίνεται κατανοητή η ίδρυση αλλά και η κατά μεγάλο μέρος παγίωση της δομής και της λειτουργίας του συγκεκριμένου σχολείου.
2. Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε το ιστορικό υλικό που αφορά στο Πρότυπο αυτό Αλληλοδιδακτικό Σχολείο θηλέων Ναυπλίου, καταταγμένο στις εξής θεματικές ενότητες:
 - α. Ίδρυση του σχολείου
 - β. Διδάσκοντες και λειτουργία
 - γ. Εξετάσεις
 - δ. Μαθήτριες του σχολείου
 - ε. Στέγαση και υλικοτεχνικός εξοπλισμός
3. Στο πέρας του άρθρου θα επιχειρήσουμε να κάνουμε, με βάση τα ιστορικά δεδομένα του σχολείου, κάποιες γενικές επισημάνσεις και παρατηρήσεις κοινωνιολογικού χαρακτήρα.

Η κατάσταση γενικά της εκπαίδευσης στην Ελλάδα κατά την άφιξη του Όθωνα

Όταν ο νεαρός Όθωνας που είχε επιλεγεί ως βασιλέας της Ελλάδος με το πρωτόκολλο του Λονδίνου (13 Φεβρ. 1832), έφτασε στο Ναύπλιο στις 25 Ιανουαρίου 1833, δεν λειτουργούσαν παρά ελάχιστα σχολεία από εκείνα που είχε ιδρύσει ο Καποδίστριας.

Η τριμελής Αντιβασιλεία¹ που ανέλαβε την διοίκηση της χώρας μέχρι την ενηλικίωση του Όθωνα (1835) ανέλαβε και την υποχρέωση της οργάνωσης των βασικών θεσμών (Εκκλησία, Δικαιοσύνη, Εκπαίδευση κ.λπ.) του νεοσύστατου Ελληνικού Κράτους. Το κράτος οργανώνεται από τους Βαυαρούς με βάση το γερμανικό γραφειοκρατικό και συγκεντρωτικό μοντέλο, όπου τα πάντα καθορίζονται και ελέγχονται από την κεντρική κυβέρνηση².

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο η Εκπαίδευση σχεδιάστηκε και θεσμοθετήθηκε από τους Αντιβασιλείς χωρίς καμία συζήτηση με άλλα πρόσωπα ή φορείς, με την κατά λέξη σχεδόν μεταγλώττιση και εφαρμογή ξένων σχετικών νομοθετικών κειμένων. Για τη Δημοτική (Πρωτοβάθμια) Εκπαίδευση εκδόθηκε στις 6/18 Φεβρ. του 1834 ο οργανωτικός Νόμος, που ήταν σχεδόν αντιγραφή του Γαλλικού Νόμου Γκιζό του 1833, ο οποίος με τη σειρά του βασιζόταν στην αντίστοιχη Γερμανική νομοθεσία³. Αυτός ο «Περί δημοτικών σχολείων» οργανωτικός νόμος λειτούργησε ως χάρτης Δημοτικής Εκπαίδευσης μέχρι το 1895 οπότε και τροποποιήθηκε με το νόμο ΒΤΜΘ. Για τη Μέση Εκπαίδευση δημοσιεύθηκε (ο Άρμανσπεργκ έκανε τη μετάφραση του νόμου) σχεδόν αυτούσιος ο σχετικός Βαυαρικός Νόμος, στις 31 Δεκ. 1836. Την ίδια ημερομηνία, δημοσιεύθηκε και ο ιδρυτικός Νόμος του Πανεπιστημίου με την ίδια τακτική (αυτόν το Νόμο λίγο αργότερα τον τροποποίησε ο ίδιος ο Όθωνας). Γενικά επρόκειτο για μια πρωτοβουλία της Αντιβασιλείας που επέφερε ριζική αναμόρφωση του όλου εκπαιδευτικού συστήματος της χώρας⁴.

Ο νόμος «περί δημοτικών σχολείων του 1834» και η εκπαίδευση των κοριτσιών

Ο νόμος αυτός ουσιαστικά αναφέρεται μόνο στα δημοτικά σχολεία αρρένων όπως εξάλλου και ο νόμος Γκιζό. Όμως ορίζει στο μοναδικό άρθρο που αφιερώνει στην εκπαίδευση των γυναικών (άρθρο 58) ότι: «*Τα σχολεία των κορασιών όπου τούτο είναι δυνατόν πρέπει να ήναι χωριστά από τα των παιδιών...*»⁵. Δεν είναι δηλαδή υποχρεωτικό αλλά «δύναται» να ιδρυθούν και να λειτουργήσουν και σχολεία θηλέων εκεί όπου οι Δήμοι διαθέτουν τους αναγκαίους πόρους. Ορίζει επίσης ότι κάποια άρθρα του μπορούν να ισχύουν και για τα σχολεία κορασιών. Υποχρεωτικότητα λοιπόν και προτεραιότητα ίδρυσης και λειτουργίας οριζόταν μόνον για τα

δημοτικά σχολεία αρρένων. Είναι προφανές ότι πρόκειται για αντανάκλαση και αποτύπωση στο νόμο αυτό μιας γενικότερης ευρωπαϊκής σχεδόν αρνητικής νοοτροπίας έναντι της εκπαίδευσης, και κατά συνέπεια της χειραφέτησης των γυναικών, νοοτροπίας της οποίας κατάλοιπα επιβιώνουν μέχρι σήμερα.

Το πρότυπο αλληλοδιδασκτικό σχολείο κορασίων Ναυπλίου

α. Η ίδρυση του σχολείου

Το Ναύπλιο ήταν πρωτεύουσα του κράτους μέχρι το Δεκέμβριο του 1834 οπότε η κυβέρνηση μετακόμισε στην Αθήνα. Ασφαλώς η πληθυσμιακή σύνθεση της πόλης χαρακτηριζόταν από την παρουσία της κρατικής, στρατιωτικής και εμπορικής ελίτ που, περισσότερο από όλες τις άλλες κοινωνικές κατηγορίες, ενδιαφερόταν για την εκπαίδευση και των κοριτσιών της όχι τόσο για επαγγελματική σταδιοδρομία τους όσο για την αύξηση των προσόντων τους ώστε να πετύχουν έναν κοινωνικά αξιόλογο γάμο.

Από τις αρχές του 1834 κάτω προφανώς από την πίεση των σχετικών προσδοκιών αυτής της ελίτ είχε εκδηλωθεί ένα τέτοιο ενδιαφέρον και από τους κύκλους της Αντιβασιλείας και από τον Όθωνα, αφού σε ένα τέτοιο σχολείο θα μπορούσαν να φοιτούν και τα κορίτσια των Βαυαρών.

Η ακριβής ημερομηνία του ιδρυτικού Διατάγματος του σχολείου λανθάνει, αλλά γνωρίζουμε την ημερομηνία του διοριστηρίου εγγράφου της πρώτης διευθύντριας του σχολείου Ελένης Πιπταδάκη και της δασκάλας της χειροτεχνίας γερμανίδας Βίτνεφ: 5/17 Μαΐου 1834⁶. Η ίδρυσή του είναι παράλληλη με εκείνη του Ελληνικού Σχολείου και του Γυμνασίου στην πόλη⁷. Και σε άρθρο στην Εφημερίδα των Κυριών αργότερα, επιβεβαιώνεται ότι: «όταν ήλθεν ο αείμνηστος βασιλεύς Όθων εις την Ελλάδα απεφασίσθη κατά το έτος 1834 η σύστασις του πρώτου δημοτικού σχολείου κορασίων Ναυπλίου»⁸. Ο Δήμος της πρωτεύουσας της χώρας είχε δημοτικό σχολείο αρρένων όμως τα οικονομικά του δεν του επέτρεπαν να υποστηρίξει την ίδρυση και λειτουργία και σχολείου κορασίων, γι' αυτό η Αντιβασιλεία απεφάσισε τα έξοδα για το σχολείο θηλέων να καταβάλλονται από το Δημόσιο Ταμείο⁹. Δεν ήταν λοιπόν δημοτικό αλλά κρατικό.

Ένα από τα πρώτα βασικά προβλήματα που αντιμετώπιζε ο θεσμός της εκπαίδευσης των κοριτσιών τις πρώτες δεκαετίες ήταν η παντελής έλλειψη καταρτισμένων διδασκαλισσών. Διαθέσιμες για διορισμό ήταν μόνον ελάχιστες καλές παλαιότερες μαθήτριες των σχολείων θηλέων των μισσιοναρίων: Hildner στη Σύρο και Hill στην Αθήνα. Το ιδιωτικό σχολείο της Volmerange στο Ναύπλιο δεν είχε τέτοιου επιπέδου απόφοιτες. Λίγο αργότερα μερικές μαθήτριές της έγιναν δεκτές από το σχολείο Hill για συνέχιση των σπουδών τους.

Έτσι ερμηνεύεται το γεγονός ότι οι ιδρυτές του σχολείου κορασιών του Ναυπλίου, για να καλύψουν την ανάγκη παραγωγής διδασκαλισσών, φρόντισαν από την αρχή να το χαρακτηρίσουν ως «πρότυπο»¹⁰. Τι σήμαινε αυτό; Σήμαινε ότι οι απόφοιτές του, ακολουθώντας ένα πρόγραμμα εκπαίδευσης περισσότερο ενισχυμένο και εμπλουτισμένο¹¹ από εκείνο των αντίστοιχων κοινών σχολείων, θα μπορούσαν να διοριστούν σ' αυτά τα «κοινά» σχολεία κορασιών ως δασκάλες. Επρόκειτο λοιπόν για σχολείο υπόδειγμα-μοντέλο του τύπου των γερμανικών και γαλλικών «μικρών διδασκαλείων». Αυτό επιβεβαιώνεται όχι μόνο από το γεγονός ότι λίγο αργότερα συναντάμε ορισμένες απόφοιτές του ως δασκάλες, αλλά και από έγγραφο του Γραμματέα της Παιδείας Ιάκωβου Ρίζου προς τον Όθωνα, δυο χρόνια μετά την έναρξη λειτουργίας του σχολείου (15 Ιουνίου 1836), στο οποίο παρατηρεί ότι τα αποτελέσματα του «προτύπου» σχολείου κορασιών Ναυπλίου είναι εξαιρετικά και ότι θα ήταν «ευχής έργον» να ιδρυθεί ένα παρόμοιο σχολείο και στην Αθήνα το οποίο θα μπορούσε και εκεί να λειτουργήσει ως «Ecole Normale» δηλαδή ως διδασκαλείο, για τη μόρφωση διδασκαλισσών¹².

β. Διδακτικό προσωπικό και λειτουργία του σχολείου

Οι υψηλοί ιδρυτές και προστάτες (Αντιβασιλείς, Όθωνας, ελληνική και γερμανική ελίτ της πόλης) φρόντισαν να διοριστούν στο σχολείο ως δασκάλες οι πιο μορφωμένες διαθέσιμες για το έργο αυτό γυναίκες. Μερικά βιογραφικά τους στοιχεία που παραθέτουμε στη συνέχεια, είναι ενδεικτικά της κατεύθυνσης και του σκοπού του σχολείου, αλλά και των προβλημάτων λειτουργίας του.

Οι πρώτες δασκάλες

1. Ελένη Πιτταδάκη

Η πρώτη δασκάλα που διορίστηκε στο σχολείο κορασίων Ναυπλίου ήταν η Ελένη Πιτταδάκη. Ο διορισμός της είναι ο πρώτος επίσημος, δημόσιος διορισμός δασκάλας στο ελληνικό κράτος¹³.

Στο διοριστήριο έγγραφο ορίζεται ο μηνιαίος μισθός της στις 80 δραχμές που αντιστοιχούσε σύμφωνα με το Νόμο της 6/18 Φεβρ. του 1834 στον μεσαίο διδασκαλικό βαθμό Β'. Η Πιτταδάκη λίγα χρόνια αργότερα προήχθη στο βαθμό Α'. Ίσως είναι η πρώτη δασκάλα που πήρε το βαθμό Α' και τις αντίστοιχες αποδοχές. Ο μισθός της θα εχορηγείτο από το εκκλησιαστικό ταμείο μέχρι τη σύσταση του δήμου Ναυπλίου¹⁴. Εκτός από τον μισθό τους οι δασκάλες εδικαιούνται και όσα προέβλεπαν τα άρθρα 24, 26 και 58 του περί δημοτικών σχολείων νόμου του 1834, όπως της επεσήμανε με έγγραφό του ο Γραμματέας Κ. Σχινάς¹⁵.

Η Πιτταδάκη υπήρξε μια από τις πλέον ευρυμαθείς και πρωτοπόρες δασκάλες της εποχής. Καταγόταν από την Κρήτη και ήταν μαθήτριά της σχολής Hildner στην Ερμούπολη¹⁶. Μετά το πέρας των σπουδών της εκεί και παρά το γεγονός ότι ήταν ακόμη πολύ μικρή, δίδαξε στο σχολείο του Hildner για δύο έτη και από το 1832 μέχρι το 1834 δίδαξε στη σχολή Hill στην Αθήνα. Επιλέχθηκε και προτάθηκε από τον τότε Γραμματέα Κ. Σχινά στο βασιλιά Όθωνα ως η μόνη κατάλληλη για τη διεύθυνση του σχολείου κορασίων Ναυπλίου. Έτσι η Πιτταδάκη μεταβαίνει το Μάιο του 1834 στο Ναύπλιο και αρχίζει τη διοργάνωση του σχολείου. Εξασφάλισε σύντομα την εύρυθμη λειτουργία του και συνέβαλε στην ακμή του για τα τρία έτη που δίδαξε εκεί. Μετά η Πιτταδάκη, λόγω της δικαιολογημένης πλέον φήμης της, αλλά και του μορφωτικού της επιπέδου, επιλέγεται ως η μόνη κατάλληλη για την ανάληψη της διεύθυνσης και τον διοργανισμό, του σχολείου της νεοϊδρυμένης Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1836)¹⁷ στην Αθήνα. Έτσι η Πιτταδάκη μετατίθεται στις 8 Μαΐου 1837 «καθ' υψηλόν Βασιλικόν Διάταγμα εις το εν Αθήναις συστηνόμενο(πρώτο) σχολείο των κορασίων υπό της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας»¹⁸. Η μετάθεσή της αποτέλεσε πλήγμα για την περαιτέρω ομαλή πορεία του σχολείου του Ναυπλίου. Η αναχώρησή της από το Ναύπλιο υπήρξε πανηγυρική αφού «άπαντες οι γονείς συνόδευσαν αυτήν μέχρι την παραλία δακρύνοντες»¹⁹.

2. Ελίζα Βίνεφ

Με το ίδιο έγγραφο διορισμού της Πιτταδάκη διορίστηκε στο σχολείο και η Γερμανίδα Ελίζα Βίνεφ. Στο κοινό αυτό διοριστήριο έγγραφο ορίζεται με σαφήνεια ότι η μεν Πιτταδάκη «διωρίσθη διδασκάλισσα των Ελληνίδων κορασίων, η δε Βίνεφ των Γερμανίδων», επειδή στο σχολείο μπορούσαν να φοιτούν και Γερμανίδες. Ο μισθός της Βίνεφ ορίστηκε επίσης στις 80 δρχ. μηνιαίως (βαθμός Β'), παρότι διορίστηκε για το μάθημα της χειροτεχνίας. Το μάθημα βέβαια αυτό για τα σχολεία κορασίων εθεωρείτο «πρωτεύον» και δήλωνε την κοινωνική αντίληψη της εποχής, ότι το σχολείο έπρεπε να προετοιμάζει τα κορίτσια κυρίως «εις τα του οίκου»²⁰. Η Βίνεφ δίδαξε στο σχολείο του Ναυπλίου επί ένα έτος. Τον Απρίλιο του 1835 δημιουργείται μια ιδιόμορφη κατάσταση εξαιτίας της διαγωγής της. Ο Νομάρχης Αργολίδας και Κορινθίας καταγγέλλει με έγγραφό του προς τη Γραμματεία, ύστερα ασφαλώς από δυσμενή σχόλια των γονέων και δημόσιο θόρυβο, ότι η διδασκάλισσα «δέχεται επισκέψεις ανδρών εντός του σχολείου εις τον ιδιαίτερόν της κοιτώνα, τρώγει τακτικώς εκτός της οικίας της εις δημόσια ξενοδοχεία, και επιστρέφει συνεχώς περί το μεταμεσονύκτιον εις την οικίαν της συνοδευόμενη από στρατιωτικούς»²¹. Η διαγωγή της Βίνεφ κρίνεται «αξιοκατάκριτος» από τον Γραμματέα Ιάκωβο Ρίζο, ο οποίος ζητεί από τον Νομάρχη και την επιθεωρητική επιτροπή του σχολείου να γνωμοδοτήσουν για το αν θα πρέπει να απομακρυνθεί από το σχολείο. Έτσι, η επιτροπή του σχολείου καθώς και ο Νομάρχης ζητούν την αντικατάστασή της από άλλη «ευηπόληπτον» για τη διδασκαλία του μαθήματος της χειροτεχνίας²².

Φαίνεται ότι το ζήτημα πήρε διαστάσεις, διότι ο Γραμματέας Ρίζος, ενδεχομένως μετά από εντολή, δίνει τις σχετικές περί της διαγωγής της διδασκάλισσας πληροφορίες στο βασιλιά Όθωνα, ο οποίος αποφασίζει τελικά την απόλυσή της στις 22 Απριλίου 1836, ζητώντας συγχρόνως από τη Γραμματεία να προτείνει αντικαταστάτρια²³.

3. Μαριγώ Μαζαράκη

Στη θέση της Βίνεφ προτείνεται από τον Ι. Ρίζο η Μ. Μαζαράκη, η οποία και διορίζεται στις 11 Μαΐου του 1836 ως διδασκάλισσα Γ' τάξεως, με μισθό 50 δραχμές μηνιαίως. Συγχρόνως της παραχωρήθηκε η κατά το νόμο «αμισθί» κατοικία από το δήμο Ναυπλίου²⁴.

Διδάσκει ως υποδιδάσκαλος κάτω από τις οδηγίες και την επίβλεψη της Ελένης Πιτταδάκη μέχρι το Μάιο του 1837, που η Πιτταδάκη μετατίθεται στο σχολείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας²⁵. Η Μαζαράκη υποβάλλει την παραίτησή της στις 10 Ιανουαρίου 1838 η οποία γίνεται αποδεκτή προκειμένου να παντρευτεί. Ως έγγαμος δεν επιτρεπόταν να εργάζεται έξω από το σπίτι της²⁶.

4. Πολυτίμη Κουσκούρη

Τη θέση της Πιτταδάκη πήρε στο σχολείο του Ναυπλίου, με υπόδειξή της, η Πολυτίμη Κουσκούρη, που ήταν μια από τις ευφυέστερες και επιμελότερες μαθήτριάς της. Για την εκπαίδευση της Κουσκούρη είχε η ίδια η Πιτταδάκη φροντίσει με μητρικό ενδιαφέρον, γι' αυτό και την επέλεξε ως διάδοχό της στο σχολείο του Ναυπλίου. Η Κουσκούρη διορίζεται στις 8 Μαΐου του 1837. Ο διορισμός της ήταν προσωρινός, διότι δεν είχε ακόμα εξετασθεί από το Διευθυντήριο της Δημοτικής Εκπαίδευσης όπως απαιτούσε ο Νόμος²⁷.

Μετά την παραίτηση της Μαζαράκη η διεύθυνση του σχολείου ανατίθεται στην Κουσκούρη η οποία εν τω μεταξύ, είχε νομιμοποιηθεί και προαχθεί σε διδασκάλισσα Β' τάξης με μισθό 80 δραχμές²⁸.

Η ανάληψη της διεύθυνσης του σχολείου από την Κουσκούρη εγκρίνεται και από τον Όθωνα (γεγονός που αποδεικνύει και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του για το σχολείο κορασίων του Ναυπλίου).

Η αύξηση του αριθμού των μαθητριών, καθώς και μια παροδική ασθένεια της Κουσκούρη, αναγκάζουν τον Διοικητή Αργολίδος να ζητήσει από τη Γραμματεία τον όσο το δυνατόν ταχύτερο διορισμό μιας δασκάλας στην κενή θέση της Μαζαράκη ώστε να μην διαλυθεί το σχολείο. Ως αντικαταστάτρια ο Διοικητής προτείνει την πρώην μαθήτριά του σχολείου Σοφία Παπασταμάτη²⁹.

5. Σοφία Παπασταμάτη

Η Σοφία Παπασταμάτη χωρίς να έχει τα τυπικά προσόντα με την ελπίδα ενός μόνιμου διορισμού και με την προτροπή του Διοικητή Αργολίδος διδάσκει ήδη «άτυπα» και «αμισθί», για τρεις μήνες (Ιανουάριος - Μάρτιος 1838)³⁰ από τότε που έφυγε η Μαζαράκη, χωρίς να το γνωρίζει η Γραμματεία.

Ο διορισμός της Παπασταμάτη δεν πραγματοποιείται ποτέ, διότι σύμφωνα με το Γραμματέα Γ. Γλαράκη η προτεινόμενη δεν

είχε τις απαραίτητες γνώσεις. Θα μπορούσε κατά τη γνώμη του μόνο να βοηθά τη δασκάλα ως «πρωτόσχολος» λαμβάνοντας μικρή αμοιβή³¹.

Τελικά φαίνεται ότι η Παπασταμάτη παραιτείται (μετά από τρίμηνη εργασία στο σχολείο) άτυπα όπως και άτυπα είχε διοριστεί και έτσι πάλι έμεινε μόνη της η Κουσκούρη.

Το πρόβλημα της λειτουργίας του σχολείου με μία μόνο δασκάλα οξύνεται ιδιαίτερα αυτή την εποχή. Μόνη της όμως η Κουσκούρη δεν επαρκούσε για τη διδασκαλία των μαθημάτων αλλά και των χειροτεχνημάτων των μαθητριών. Η μη επαρκής εκπαίδευση των μαθητριών στις λεγόμενες «γυναικείες τέχνες», που κατείχαν πρωταρχική θέση ανάμεσα στα διδασκόμενα μαθήματα, φαίνεται ότι οδήγησε μερικούς «γονείς και πολίτες» του Ναυπλίου να προτείνουν στη βασίλισσα Αμαλία να εξασφαλίσει μηνιαίο μισθό και κατάλυμα σε μια γερμανίδα διδασκάλισσα την «Κρεσεντίαν Γασμάν» (που διέμενε τότε στο Ναύπλιο), για να συστήσει ιδιαίτερο σχολείο «χειροτεχνουργηματικών» και να διδάξει τις θυγατέρες τους «... τας της πεπολιτισμένης Ευρώπης τέχνας»³². Είναι άγνωστο αν η βασίλισσα Αμαλία αποδέχθηκε την πρόταση. Εν τω μεταξύ το σχολείο εξακολούθησε να παραμένει χωρίς δεύτερη δασκάλα εξαιτίας της μεγάλης, γύρω στα 1840, οικονομικής ύφεσης. Φαίνεται δε ότι το πρόβλημα οξύνθηκε περισσότερο, διότι η Γραμματεία φθάνει να ζητεί με διαταγή (3 Ιουλίου 1840) από το Δήμαρχο και το Δημοτικό Συμβούλιο της πόλης, να φροντίσει «περί της μισθοδοσίας μιας βοηθού δια να γένη η απαιτούμενη προόδος εις το σχολείον»³³. Τη θεραπεία της κατάστασης ανέλαβε η Επιθεωρητική Επιτροπή του σχολείου, η οποία, προκειμένου ν' ασκήσει πίεση στο Δημοτικό Συμβούλιο για την έγκριση μισθοδοσίας δεύτερης δασκάλας, προσκάλεσε, χωρίς έγκριση του Συμβουλίου, την Κατίγκω Λαζαράκη ν' αναλάβει τα χρέη της βοηθού. Η μισθοδοσία της συμφωνήθηκε άτυπα, στις 50 δραχμές μηνιαίως³⁴.

6. Κατίγκω Λαζαράκη

Η Κατίγκω Λαζαράκη αναλαμβάνει τα καθήκοντά της την 1η Οκτωβρίου του 1840. Παραμένει στο σχολείο για λίγες μόνο ημέρες και μετά φεύγει γιατί απαιτούσε τον «τακτικόν» διορισμό της, ο οποίος δεν αποφαιζόταν λόγω αχρηματίας του Δημοτικού Ταμείου³⁵.

Η Κουσκούρη αναγκάστηκε να ζητήσει από τη Γραμματεία τη

μετάθεσή της στην Αθήνα ή τη Σύρο³⁶. Η αίτησή της όμως απορρίπτεται από τη Γραμματεία. Όλα δείχνουν ότι το σχολείο στις αρχές της δεκαετίας του 1840 βρίσκεται σε κατάσταση διάλυσης. Η ίδια η δασκάλα δηλώνει σε έγγραφό της την αδυναμία του σχολείου να παραστεί σε εορταστική εκδήλωση: «μη υπάρχοντος τακτικού σχολείου δεν δύναμαι να παρευρεθώ στην πρωινή βασιλική παράταξη των αποβατηρίων»³⁷. Την κακή κατάσταση του σχολείου φαίνεται ότι επιδείνωσε και η ίδρυση εν τω μεταξύ πολλών ιδιωτικών σχολείων που αποσπούσαν τις μαθήτριάς του, αλλά και οι μεγάλες ελλείψεις του σε εποπτικό υλικό που η ίδια η δασκάλα κάλυπτε, πολλές φορές, από το μισθό της. Όλα αυτά την αναγκάζουν να ζητήσει για δεύτερη φορά μετάθεση. Η αίτησή της όμως δεν εγκρίνεται και πάλι από τη Γραμματεία³⁸.

7. Χρυσούλα Γελάκη και Περρεζίτζα Μαγριωλή

Φαίνεται ότι τον Οκτώβριο του 1842 η κατάσταση της λειτουργίας του σχολείου αρχίζει να βελτιώνεται, διότι η νέα δημοτική αρχή της πόλης προέβλεψε στον προϋπολογισμό του έτους εκείνου τη μισθοδοσία μιας βοηθού. Για διορισμό προτείνεται από την Κουσκούρη στο Δήμαρχο η Χρυσούλα Γελάκη που ήταν η πρωτόσχολη μαθήτριά του ίδιου σχολείου³⁹. Η Γελάκη διορίζεται και αναλαμβάνει τα καθήκοντά της την 1η Νοεμβρίου του 1842. Ο μισθός της καθορίστηκε στις 20 δρχ. μηνιαίως⁴⁰. Μετά το διορισμό της το σχολείο βελτιώνει κάπως τη λειτουργία του, αλλά μόνον προσωρινά. Η Κουσκούρη κάνει λόγο για αναβάθμιση του σχολείου σε Ελληνικό. Μάλλον αναφέρεται στην προσθήκη των μαθημάτων των Ελληνικών, των Γαλλικών και της Κατήχησης, που διδάσκονταν στις μαθήτρες του σχολείου από καθηγητές του Διδασκαλείου και του Γυμνασίου αρρένων Ναυπλίου⁴¹. Η σχετικά εύρυθμη λειτουργία του σχολείου δε διήρκεσε παρά μόνο εννέα μήνες. Στις 21 Ιουλίου του 1843 η Γελάκη ζητεί, για προσωπικούς λόγους, την παραίτησή της. Παραμένει όμως στο σχολείο μέχρι τον Ιανουάριο του 1844, οπότε και στη θέση της διορίζεται ως ευταξίας η Περρεζίτζα Μαγριωλή. Παρά την ύπαρξη όμως της βοηθού στο σχολείο, η κατάσταση της λειτουργίας του χειροτερεύει. Κύριος λόγος είναι η ανάληψη της χορήγησης της μισθοδοσίας τους το 1844 από το δημοτικό ταμείο Ναυπλίου. Η Κουσκούρη έκτοτε δεν πληρώνεται με το επαναλαμβανόμενο επιχείρημα ότι το ταμείο δεν έχει χρήματα. Κάτω από αυτές τις συνθήκες ζητεί για τρίτη φορά μετάθεση τον Ιανουάριο του 1844. Τελί-

κά μετά την πέμπτη αίτηση μετατίθεται στο δημοτικό σχολείο κορασίων Πειραιά στις 25 Οκτωβρίου του 1845, στη θέση της πρώην δασκάλας και προστάτιδάς της Ε. Πιτταδάκη, η οποία είχε πρόσφατα παραιτηθεί⁴².

8. Ζωή Σακελλίωνος

Το κενό της Πολυτίμης Κουσκούρη θα αναπληρώσει η Ζωή Σακελλίωνος, που διορίζεται στο σχολείο στις 25 Οκτωβρίου του 1845 με μηνιαίο μισθό 70 δραχμών, που εχορηγείτο από το δημοτικό ταμείο. Η Σακελλίωνος ήταν απόφοιτος του σχολείου της Φιλεκπαιδευτικής εταιρίας και διορίσθηκε ως δασκάλα Γ' τάξεως⁴³. Μετά από δεκάμηνη υπηρεσία στο σχολείο παραμένει απλήρωτη γι' αυτό επικαλείται τη φιλανθρωπία του Νομάρχη, προκειμένου να της αποδοθούν οι μισθοί της⁴⁴. Εκτός απ' αυτό όμως, αντιμετωπίζει και άλλα προβλήματα. Εγείρονται αμφισβητήσεις για την διδακτική της ικανότητα από μια μερίδα της τοπικής κοινωνίας. Τριάντα επτά δημότες της πόλης και γονείς των μαθητριών, με έγγραφό τους προς το Δήμαρχο Ναυπλίου, παραπονούνται για την αταξία, την παραμέληση και την οπισθοδρόμηση του σχολείου εξαιτίας, όπως ισχυρίζονται, της διευθύντριας⁴⁵. Οι αιτιάσεις των γονέων για τις ικανότητές της φθάνουν μέχρι τον Υπουργό (Δ. Καλλιφρονά), ο οποίος αποφασίζει την απόλυσή της, το Δεκέμβριο του 1848. Στη θέση της διορίζεται η Πηνελόπη Δρίτσου.

9. Πηνελόπη Δρίτσου

Η Δρίτσου ήταν απόφοιτος του σχολείου της Φιλεκπαιδευτικής εταιρείας. Στο σχολείο του Ναυπλίου διορίστηκε ως δασκάλα Γ' τάξεως με μηνιαίο μισθό 50 δραχμών που εχορηγείτο από το δημοτικό ταμείο⁴⁶.

Ένα μέρος της τοπικής κοινωνίας δε δέχτηκε ευνοϊκά το διορισμό της. Έτσι λίγες μόνο ημέρες μετά την απόλυση της Σακελλίωνος, και το διορισμό της Δρίτσου, 107 γονείς των μαθητριών, που είχαν διαφορετική άποψη για τις ικανότητες και την αξία της Σακελλίωνος σε «πιστοποιητικό» που συνέταξαν, υπογεγραμμένο από το Δήμαρχο Ναυπλίου, πιστοποιούσαν την ικανότητα της και ζητούσαν την επαναφορά της⁴⁷.

Το θέμα φαίνεται ότι έφθασε και πάλι στο υπουργείο, διότι ο Υπουργός Χρηστίδης διατάσσει το Νομάρχη Αργολίδος να δώσει εντολή στην επιθεωρητική επιτροπή των δημοτικών σχολείων, να

επιθεωρήσει το σχολείο του Δήμου, προκειμένου να δοθούν προς το υπουργείο απαντήσεις σε ορισμένα ερωτήματα. Από τις απαντήσεις που έδωσε με την έκθεσή της προς τον Υπουργό η επιθεωρητική επιτροπή τεκμαίρεται ότι έκλεινε υπέρ της Δρίτσου. Παρά την άποψη όμως της Επιτροπής, ο Υπουργός Παιδείας προβαίνει και πάλι στο διορισμό της Σακελλίωνος και την απόλυση, μετά από πενταετή υπηρεσία, της Περρεζίτσας Μαγριωλή, με το επιχείρημα της ανάγκης υπάρξεως δυο διδασκαλισσών στο σχολείο⁴⁸. Ο επαναδιορισμός της Σακελλίωνος δημιούργησε προβλήματα συνεργασίας της με τη Δρίτσου. Το σχολείο εξαιτίας των διενέξεων αυτών δυσλειτουργεί. Η Δρίτσου χωρίς να της χορηγηθεί άδεια εγκαταλείπει το σχολείο για πέντε περίπου μήνες (μέχρι τον Αύγουστο του 1850), οπότε και καλείται σε απολογία από το Δήμαρχο για την απουσία της. Φαίνεται ότι η Δρίτσου επιστρέφει τελικά στο σχολείο αλλά τα προβλήματα συνεργασίας με τη Σακελλίωνος συνεχίστηκαν οξύτερα. Οι δυο δασκάλες παρά ταύτα κατόρθωσαν να συνυπάρξουν και να συνδιδάξουν μέχρι το 1853 που η Σακελλίωνος παραιτείται. Η Δρίτσου συνέχισε να εργάζεται μέχρι το τέλος της Οθωνικής περιόδου⁴⁹.

Συνοψίζοντας μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι από το 1834 έως το 1850 υπηρέτησαν οι εξής δασκάλες στο πρότυπο σχολείο κορασίων Ναυπλίου:

1. Ελένη Πιπταδάκη από 5 Μαΐου 1834 έως 8 Μαΐου 1837.
2. Ελίζα Βίντεφ από 5 Μαΐου 1834 έως 22 Απριλίου 1836.
3. Μαριγώ Μαζαράκη από 11 Μαΐου 1837 μέχρι 10 Ιανουαρίου 1838.
4. Πολυτίμη Κουσκούρη από 8 Μαΐου 1837 μέχρι 25 Οκτωβρίου 1845.
5. Σοφία Παπασταμάτη από τον Ιανουάριο του 1838 έως τον Μάρτιο του 1838 (άτυπα).
6. Κατίγκω Λαζαράκη: δίδαξε άτυπα για μερικές μόνον ημέρες.
7. Χρυσούλα Γελάκη: δίδαξε από 1 Νοεμβρίου του 1842 έως 21 Ιουλίου του 1843.
8. Περρεζίτσα Μαγριωλή: δίδαξε από 20 Ιανουαρίου 1844 έως 6 Σεπτεμβρίου 1849.
9. Ζωή Σακελλίωνος: δίδαξε από 25 Οκτωβρίου 1845 έως 20 Δεκεμβρίου 1848, οπότε και απολύεται. Επαναδιορίζεται στις 6 Σεπτεμβρίου του 1849. Το 1850 διδάσκει ακόμη στο σχολείο.
10. Πηνελόπη Δρίτσου: δίδαξε από 20 Δεκεμβρίου 1848. Το έτος 1850 διδάσκει ακόμη στο σχολείο.

Με αυτές όμως τις δασκάλες δύσκολα θα μπορούσε να δικαιολογηθεί το γεγονός ότι το σχολείο χαρακτηριζόταν ως «πρότυπο» όπως σημειώσαμε πιο πάνω. «Πρότυπο» κατέστησαν το σχολείο οι δυο πρώτες πιο ικανές και μορφωμένες δασκάλες του Ελληνικού Βασιλείου που υπηρέτησαν σ' αυτό αλλά και οι καθηγητές που κατ' εξαίρεση δίδαξαν παράλληλα στο σχολείο αυτό και οι οποίοι υπηρετούσαν στο Διδασκαλείο, το Γυμνάσιο, το Ελληνικό σχολείο, καθώς και το Ορφανοτροφείο της πόλης⁵⁰. Αυτοί οι καθηγητές, είτε «αμισθί» είτε με κάποιο επιμίσθιο από τους γονείς των μαθητριών, δίδαξαν τα μαθήματα των Ελληνικών, της Ιεράς Κατήχησης, και των Γαλλικών. Ο τίτλος του «πρότυπου» αλλά και η συνεχής πίεση των γονέων για ανώτερη μόρφωση «των κορασίων τους», συνηγορούν υπέρ της απόψεως ότι το σχολείο πράγματι ιδρύθηκε με στόχο να καταστεί «ανώτερο σχολείο κορασίων»⁵¹ και να προετοιμάσει δασκάλες.

Τα «ανωτέρου» τύπου αυτά δημοτικά σχολεία κορασίων παρέμεναν ουσιαστικά τετραετή, αλλά προσομοίαζαν προς τα μετά το δημοτικό τριετή Ελληνικά σχολεία αρρένων με την προσθήκη στο πρόγραμμά τους μερικών μαθημάτων που διδάσκονταν στο Ελληνικό σχολείο. Αυτή η «εξαίρεση» που ποτέ δεν είχε θεσμοθετηθεί με νόμο μετρίαζε τον πραγματικό αποκλεισμό των κορασίων από την μετά το δημοτικό Μέση Εκπαίδευση (τρία χρόνια Ελληνικό σχολείο και τέσσερα χρόνια Γυμνάσιο) αφού ο σχετικός νόμος της 31ης Δεκ. 1836 δεν αναφερόταν καθόλου στη Μέση Εκπαίδευση κοριτσιών. Είναι προφανές ότι το επίπεδο του «ανωτέρου» αυτού σχολείου ήταν πιο κοντά σ' αυτό ενός αλληλοδιδακτικού δημοτικού σχολείου και πιο μακριά από εκείνο του Ελληνικού σχολείου. Για τη γυναίκα η φοίτηση στη Μέση Εκπαίδευση εθεωρείτο και από το κράτος και από την κοινωνία, περιττή. «Ανώτερα» μαθήματα, αλλά πάντα μέσα στο θεσμικό πλαίσιο του τετραετούς δημοτικού, διδάσκονταν εκείνα τα κοράσια που προορίζονταν να γίνουν δασκάλες σε σχολεία κοριτσιών. Δηλαδή δασκάλες με πολύ κατώτερη μόρφωση από εκείνη που πρόσφερε το Διδασκαλείο στους άρρενες υποψηφίους δασκάλους. Πράγματι από ειδήσεις γραπτών τεκμηρίων της εποχής γνωρίζουμε μερικά ονόματα διδασκαλισσών που είχαν αποφοιτήσει από το «πρότυπο δημοτικό σχολείο κορασίων Ναυπλίου» (Π. Κουσκούρη, Σ. Παπασταμάτη, Κ. Λαζαράκη, Χ. Γελάκη).

Οι εξετάσεις

Ο νόμος του 1834 αφιερώνει στις εξετάσεις των μαθητών τρία άρθρα (56, 57, και 58). Σύμφωνα με το άρθρο 56 οι εξετάσεις έπρεπε να διεξάγονται «μετά πάσαν εξαμηνίαν» (χειμερινό και εαρινό εξάμηνο) και να διορίζεται γι' αυτό το σκοπό «εξεταστική επιτροπή». Σύμφωνα με το άρθρο 57 έπρεπε μετά το πέρας των εξετάσεων να γίνεται σχετική «αναφορά εις την Γραμματείαν», όπου θα σημειώνονταν ονομαστικώς και οι μαθήτριες που αρίσευσαν. Ιδιαίτερη μνεία για τις εξετάσεις των μαθητριών γίνεται στο άρθρο 58 που είναι άλλωστε και το μοναδικό που αφορά ειδικά στην εκπαίδευση των κορασιών. Στο άρθρο αυτό διευκρινίζεται ότι οι εξετάσεις στα σχολεία κορασιών πρέπει να διεξάγονται σύμφωνα με το άρθρο 56 του νόμου, με τη διαφορά ότι: «στις εξετάσεις των μαθητριών εισάγονται και παρίστανται μόνο οι γονείς και οι πλησιέστεροι συγγενείς αυτών»⁵² για λόγους προφανώς ηθικούς.

Στο σχολείο του Ναυπλίου οι πρώτες εξετάσεις μετά την έναρξη της λειτουργίας του έγιναν, με όλη την απαιτούμενη λαμπρότητα και επισημότητα το Σεπτέμβρη του 1835. Το αποτέλεσμα τους κρίνεται, στην έκθεση της Εξεταστικής Επιτροπής προς τη Γραμματεία, «ευάρεστον» και αποδίδεται στην «ακάματον επιμέλειαν» της τότε δασκάλας Πιπταδάκη η οποία βραβεύεται από το Δημοτικό Συμβούλιο της πόλης με «εν αδαμάντινον δακτυλίδιον»⁵³. Τα χρόνια που ακολουθούν έως το 1850 οι εξετάσεις δεν γίνονται πάντα μετά τη λήξη κάθε εξαμηνίας. Τα τεκμήριά μας, μαρτυρούν ότι μόνον τα έτη 1838, 1839, και 1844, διεξήχθησαν κανονικά Φεβρουάριο και Αύγουστο και οι εαρινές, και οι χειμερινές εξετάσεις στο σχολείο του Ναυπλίου⁵⁴. Τις περισσότερες φορές δεν γίνονταν ακριβώς τον καθορισμένο χρόνο και κάθε φορά για διαφορετικό λόγο. Ως προς το διαδικαστικό - γραφειοκρατικό και τελετουργικό μέρος, οι εξετάσεις δεν είχαν ομοιομορφία. Τα παραστατικά των εξετάσεων (Έκθεση, καταστάσεις με ονόματα, εξετασθέντα μαθήματα, βαθμολογίες και κατατάξεις στις οκτώ «κλάσεις» - επίπεδα) δεν υποβάλλονταν τακτικά στη Γραμματεία κατά τα διατεταγμένα (άρθρο 57), συνήθως λόγω μη εγκαίρου διορισμού, απουσίας ή αμέλειας της Εξεταστικής Επιτροπής των ευηποληπτών πολιτών και οι συνεχείς παρατηρήσεις και πιέσεις για την υποβολή τους εκ μέρους των Αρχών δεν φαίνεται ότι είχαν αποτέλεσμα. Η δυσκολία ή και η παράλειψη διεξαγωγής των εξετάσεων στο σχολείο του Ναυπλίου οφειλόταν, μερικές φορές

και στο μειωμένο εργασιακό ενδιαφέρον των εκάστοτε διδασκαλισσών, λόγω των συνεχών και μακροχρόνιων προβλημάτων μισθοδοσίας τους, της κακής λειτουργίας του σχολείου και της κατά συνέπεια ελλιπούς προετοιμασίας των μαθητριών. Παρά ταύτα οι εξετάσεις, όπως και όποτε γίνονταν, ενίσχυαν τη δυναμική του θεσμού, επειδή νομιμοποιούσαν την πρακτική «πιστοποίηση» του επιπέδου των «γνώσεων» των μαθητριών, γνώσεων που έτσι θα μπορούσαν με κάθε τρόπο να εξαργυρώσουν και να αξιοποιήσουν.

Ο αριθμός των μαθητριών

Πόσες αριβώς μαθήτριες γράφτηκαν και φοίτησαν στο σχολείο κατά το πρώτο έτος λειτουργίας του δεν το γνωρίζουμε. Ο πρώτος πίνακας των μαθητριών του Σεπτεμβρίου λανθάνει. Το επόμενο όμως έτος σε ονομαστικό κατάλογο που στέλνει η Πιπταδάκη στη Γραμματεία, (στις 15 Ιουνίου 1835) φέρονται γραμμένες 134 μαθήτριες⁵⁵.

Το 1836, ο αριθμός των μαθητριών μειώθηκε. Σε έγγραφό του προς το Βασιλιά Όθωνα ο Γραμματέας Ιάκωβος Ρίζος επαινώντας το ζήλο της Πιπταδάκη αναφέρει ότι στο σχολείο φοιτούσαν 103 μαθήτριες⁵⁶.

Αντίθετα το 1837, ο αριθμός των μαθητριών αυξήθηκε. Σε έγγραφό του προς τη Γραμματεία ο Διοικητής Αργολίδος αναφέρει ότι «εις το δημοτικόν των κορασίων μαθητεύουσιν υπέρ τα 180 κοράσια»⁵⁷.

Αυτή η αυξομείωση κάθε φορά του αριθμού των μαθητριών πιθανότατα οφειλόταν στο ότι άλλοτε γινόταν λόγος για τις μαθήτριες που είχαν εγγραφεί και άλλοτε για εκείνες που πραγματικά φοιτούσαν. Πολλές μαθήτριες εγγράφονταν αλλά δεν εμφανίζονταν ή εμφανίζονταν και σύντομα διέκοπταν τη φοίτηση.

Για το έτος 1838 γνωρίζουμε μόνον ότι «η πληθύς τω μαθητριών απαιτούσε αναγκαίως» τον διορισμό νέας διδασκάλισσας στη θέση της Μ. Μαζαράκη που παραιτήθηκε⁵⁸. Το 1839 ο αριθμός των μαθητριών παρουσιάζει μείωση. Η Κουσκούρη πληροφορώντας την Επιθεωρητική Επιτροπή του σχολείου για τις ελλείψεις εποπτικού υλικού, ζητεί την προμήθεια τέτοιου υλικού για 140 μαθήτριες⁵⁹.

Το 1840 ο αριθμός των μαθητριών κυμαίνεται περίπου στα ίδια

επίπεδα. Σε κατάλογο που αποστέλλει η Κουσκούρη στο Δήμαρχο (άγνωστο για ποιους λόγους), καταγράφονται 130 μαθήτριες⁶⁰.

Η επόμενη χρονολογικά είδηση που έχουμε είναι του 1842. Σε έκθεση της Εξεταστικής Επιτροπής μετά το πέρας των εαρινών εξετάσεων, σημειώνεται ότι ο αριθμός των μαθητριών είναι 130⁶¹. Από «ονομαστικό κατάλογο» που έστειλε η Κουσκούρη στη Γραμματεία το 1843 πληροφορούμαστε ότι φοιτούσαν στο σχολείο 203 μαθήτριες⁶².

Το 1844 η Κουσκούρη πάλι με αναφορά της προς το Υπουργείο παραπονείται για τη μη πληρωμή διδάκτρων εκ μέρους γονέων 200 μαθητριών⁶³.

Το 1845, η Σακελλίωνος έστειλε στο Διοικητή ένα κατάλογο με είδη εποπτικού υλικού που χρειαζόνταν για 150 μαθήτριες⁶⁴. Η ίδια το επόμενο έτος σε έγγραφό της προς το Δήμαρχο σχετικά με την κακή κατάσταση του σχολείου ως προς την υλικοτεχνική υποδομή του, αναφέρει ότι οι μαθήτριες είχαν φτάσει τις 217⁶⁵.

Δεν έχουμε καμία σχετική είδηση για το έτος 1847. Για το 1848 υπάρχει ένας ονομαστικός πίνακας που έστειλε η Σακελλίωνος προς το Δήμαρχο, ύστερα από εντολή του. Σ' αυτόν αναγράφονται τα ονόματα 171 μαθητριών⁶⁶.

Το 1849 η Σακελλίωνος σε έγγραφό της προς το Νομάρχη αναφέρει ότι «εις το σχολείον προσέρχονται καθ' εκάστην υπέρ τα 170 κοράσια»⁶⁷.

Από τα στοιχεία αυτά προκύπτει ότι παρά τα προβλήματα και τις σχετικές αυξομειώσεις, γενικά ο αριθμός των μαθητριών βαίνει αυξανόμενος. Ο μεγάλος γενικά αριθμός των μαθητριών που φοιτούσαν είναι εύκολο κανείς να φαντασθεί πόσα προβλήματα δημιουργούσε στη λειτουργία του σχολείου και ειδικότερα στη δασκάλα η οποία μαζί με μια νεαρή βοηθό, συνήθως μια καλή μαθήτρια-απόφοιτο του σχολείου, προσπαθούσε να τις επιτηρήσει και να διδάξει τα διάφορα μαθήματα σε 200 περίπου μαθήτριες. Συχνά βέβαια υπήρχαν περιπτώσεις όπου ο αριθμός των μαθητριών ήταν πολύ μεγαλύτερος (έφθανε τις 300 και 400). Η αλληλοδιδασκική όμως είχε επινοηθεί ακριβώς για να καταστήσει κατορθωτό όσο ήταν δυνατό ένας δάσκαλος ή μια δασκάλα να τα βγάλει πέρα με ένα τέτοιο πλήθος.

Η στέγαση του σχολείου

Κατά τον Οδηγό της αλληλοδιδασκικής (1830) το σχολείο έπρεπε «να κτίζεται εις τινά τόπον παράμερον των πολυπληθέστερων γειτονιών»⁶⁸. Για τη στέγαση του σχολείου Ναυπλίου όμως δε χτίστηκε ειδικό οικοδόμημα, τουλάχιστον κατά την περίοδο που μελετάμε. Από τα τεκμήριά μας προκύπτει ότι κατά την περίοδο 1834-1850 το σχολείο στεγάστηκε σε έξι διαφορετικά κτίρια. Μετακόμισε πέντε φορές. Τα κτίρια που στεγάστηκε και ο χρόνος κάθε φορά παραμονής σε καθένα απ' αυτά, είναι με κάθε συντομία τα εξής:

1. «Οικία Στράτου» 1834-1835. Μετά από οκτώ μήνες στέγασης στην οικία αυτή κρίνεται απαραίτητο το σχολείο να μετακομίσει διότι η Γραμματεία των Εσωτερικών πρότεινε την κατεδάφισή της για λόγους εξωραϊσμού και στολισμού της πόλης του Ναυπλίου⁶⁹.
2. «Εθνική οικία αρ. 88 του Ζαΐμη» 1835-1840. Η οικία του Ζαΐμη θεωρήθηκε ως «πολλά κατάλληλη» από το Δήμαρχο Ναυπλίου για τη στέγαση του σχολείου. Επρόκειτο για κτίριο που είχε τρεις ορόφους και δυο εισόδους, μία στην πρόσοψή του στο δημόσιο δρόμο και μία στο πίσω μέρος. Για τη στέγαση του σχολείου επιλέχθηκαν τα δυο επάνω πατώματα. Προέκυψε όμως πρόβλημα με την επιλογή της κυρίας εισόδου του σχολείου, αφού, σύμφωνα με τις νοοτροπίες και τα ήθη της εποχής, η θέαση των κορασίων από τους διερχόμενους από το δημόσιο δρόμο, ήταν επικίνδυνη. Τελικά ως είσοδος του σχολείου καθορίστηκε εκείνη του «οπισθίου μέρους» και το νέο κτίριο παραδόθηκε επίσημα στην τότε διδασκάλισσα Ε. Πιπταδάκη τον Ιούνιο του 1835. Η πενταετής στέγασή του στον επονομαζόμενο «Εθνικό οίκο» δεν ήταν χωρίς προβλήματα. Η εγκατάσταση «ίππων εις τα του καταστήματος κατώγεια», η ύπαρξη ακαθαρσιών στο σχολικό χώρο, η μη συντήρηση του κτιρίου καθώς και η παλαιότητά του, φαίνεται ότι οδήγησαν το Διοικητή Αργολίδος να διατάξει τον Δήμαρχο Ναυπλίου τον Ιούλιο του 1840 να «προμηθεύσει» νέα, κατάλληλη και στερεά οικία για τη στέγαση του σχολείου κορασίων⁷⁰.
3. «Οικία Κλωνάρη» 1840-1841. Πράγματι μερικούς μήνες αργότερα (Νοέμβριος 1840) το σχολείο στεγάζεται σε άλλο κτίριο, την επονομαζόμενη οικία Κλωνάρη. Το κτίριο ενοικίασε ο Δήμος. Το ενοίκιο πληρωνόταν από το δημοτικό ταμείο και ανερ-

χόταν σε 50 δραχμές κατά μήνα. Στο νέο αυτό κτίριο όμως το σχολείο στεγάζεται μόνο για δέκα μήνες, διότι το Σεπτέμβριο του 1841 η τότε δασκάλα Κουσκούρη αναφέρει, με έγγραφό της προς το Δήμαρχο Ναυπλίου, ότι πληροφορείται εκ φήμης την απόφαση να «*χρησιμεύσει ως Γυμνάσιον το κατάστημα του σχολείου των κορασίων*»⁷¹. Φαίνεται ότι κάτω από την πίεση των γεγονότων και των συνθηκών το σχολείο και πάλι μετακόμισε εσπευσμένα σε άλλο κτίριο τον Νοέμβριο του 1841.

4. «*Οικία Ξένου*» 1841-1842. Η οικία στην οποία μετακόμισε το σχολείο ήταν η επονομαζόμενη οικία Ξένου. Το νέο κτίριο όμως, δεν κρίθηκε κατάλληλο για σχολείο κορασίων από τον τότε Διοικητή Αργολίδος Ι. Κουτουμά, ο οποίος διέταξε τον Δήμαρχο (στις 27 Δεκεμβρίου 1841) «*να ενοικιάσει άλληνη οικίαν κατάλληλον δια σχολείον κορασίων εντός πέντε ημερών*»⁷².
5. «*Οικία Κουτουμά*» 1842-1848. Πράγματι τον Ιανουάριο του 1842 (μετά από τρεις μόνο μήνες στέγασης του σχολείου στην οικία Ξένου) υπογράφεται ενοικιαστήριο συμβόλαιο μεταξύ του ιδιοκτήτη του κτιρίου Ι. Κουτουμά (του ίδιου του Διοικητή δηλαδή) και του Δημάρχου Ναυπλίου με μηνιαίο ενοίκιο 60 δραχμών. Η οικία Κουτουμά ήταν διώροφη και βρισκόταν εντός του φρουρίου Ναυπλίας. Για τη χρήση του σχολείου των κορασίων ενοικιάσθηκε το «*επάνω πάτωμα*» του κτιρίου⁷³. Τον Νοέμβριο του 1845, η τότε δασκάλα Σακελλίωνος παραπονείται έντονα προς την Δημαρχία για την άθλια κατάσταση του κτιρίου το οποίο «*έχρηζεν επισκευής*» και «*έτρεχε όταν έβρεχε*»⁷⁴. Προβλήματα προέκυψαν όμως και με την πληρωμή του ενοικίου εκ μέρους του Δήμου. Έτσι ο Κουτουμάς μέσω επιτρόπου ζητεί το Φεβρουάριο του 1846 την εκκένωση του κτιρίου. Φαίνεται αυτό δεν έγινε και ο Κουτουμάς έπειτα από ένα έτος επαναφέρει το θέμα και το 1848 το σχολείο μεταστεγάζεται σε άλλο οίκημα⁷⁵.
6. «*Μητροπολιτική οικία*» 1848-1850. Κάτω από αυτές τις συνθήκες και τις πιέσεις φαίνεται ότι ο Δήμαρχος αναζητεί επείγοντως ένα νέο κτίριο για τη στέγαση του σχολείου. Μετά από πολλές προσπάθειες, επιλέγεται ως προσωρινή και πάλι λύση η επονομαζόμενη «*Μητροπολιτική οικία*», η οποία ανήκε στο Δήμο Ναυπλίου και εχρησιμοποιείτο από το Μητροπολίτη ως κατάλυμα ιερέων. Το Μάιο του 1848 και ενώ ήδη το σχολείο στεγαζόταν εκεί, προκύπτουν προβλήματα με τους «*κάτωθι του σχολείου (στο ισόγειο) ενοικούντες ιερείς, διότι η παρουσία τους δεν εσυμβιβάζετο με την φοιτώσαν νεολαίαν του γυναικει-*

ου φύλου»⁷⁶. Το σχολείο στεγάστηκε στη μητροπολιτική οικία και τα επόμενα έτη, δεν γνωρίζουμε όμως μέχρι πότε. Φαίνεται πως το σχολείο κορασίων Ναυπλίου άργησε πολύ να αποκτήσει δική του μόνιμη στέγη.

Απ' όλα αυτά συνάγεται ότι δεν υπήρξε ποτέ μέριμνα από την Κυβέρνηση ή το Δήμο για την οικοδόμηση ειδικού κτιρίου για τη στέγαση του σχολείου. Το γεγονός αυτό είναι σημαντικό αν ληφθεί υπόψη και το ότι το σχολείο αυτό ιδρύθηκε από ιδιαίτερο ενδιαφέρον της Αντιβασιλείας και του Όθωνα και ότι οι πόροι συντήρησής του προέρχονταν, μέχρι το 1843, αποκλειστικά από την Κυβέρνηση. Παρά την ιδιαιτερότητά του αυτή (το μοναδικό κρατικό σχολείο κορασίων) δεν ευτύχησε να αποκτήσει δικό του κτίριο σε αντίθεση βέβαια με πολλά δημοτικά σχολεία αρρένων, τα οποία είχαν οικοδομηθεί επί Καποδίστρια και συνέχισαν να οικοδομούνται και κατά την Οθωνική περίοδο. Αυτή η αντίφαση είναι προϊόν των κοινωνικών και πολιτικών προτεραιοτήτων, αλλά και της νοοτροπίας της εποχής που αφορούσε τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία και το ρόλο της στην παραγωγή. Η γυναίκα θεωρείτο δευτερεύουσας κοινωνικής σημασίας. Έπρεπε να μείνει «αθέατη» και αυστηρά ελεγχόμενη λόγω της κοινωνικής ισχύος της «ανδρικής κυριαρχίας».

Ο υλικοτεχνικός εξοπλισμός του σχολείου

Η πρώτη δασκάλα του σχολείου Ε. Πιπταδάκη ένα χρόνο σχεδόν μετά τον διορισμό της (Ιούνιος 1835), κατάρτισε κατάλογο με το απαραίτητο για την καλή λειτουργία του σχολείου παιδαγωγικό υλικό. Στον κατάλογο η δασκάλα επισημαίνει: «*Το σχολείον έχει χρειάν ενός Οδηγού της Μεθόδου, ενός σώματος πινάκων των Παρισίων*⁷⁷ *ενός σώματος πινάκων Αριθμητικής του Ιομάρδου, ενός σώματος Κυριακοδρομίων του Ευαγγελίου, ενός σώματος Ιεράς Γραφής, 5 Κατηχήσεις, 10 Συνόψεις της Ιεράς Ιστορίας, 10 Προσευχητάρια, μίαν Κατήχησιν του (Επισκόπου) Πλάτωνος, ένα Εγχειρίδιον Ιχνογραφίας, 120 Αβάκια*». Παρότι όμως παρουσιάστηκε, όπως όριζε ο νόμος, στο Διευθυντήριο επίτροπος (29 Ιουλίου 1835) δια να παραλάβει τα ζητούμενα βιβλία και άλλα αντικείμενα, δεν τα παρέλαβε, γιατί ο Διευθυντής του Διευθυντηρίου Δημοτικής Εκπαίδευσης Κορκ βρισκόταν στη Σύρο και δεν ήταν εξουσιοδοτημένος κανένας άλλος να τα παραδώσει. Φαίνεται ότι η

δασκάλα ένα χρόνο αργότερα (Ιούλιος 1836), παρέλαβε τα ζητούμενα και ικανοποιημένη ενημέρωσε το Δήμαρχο της πόλης ότι το σχολείο των κορασίων «ήρχισε να οργανίζεται κατά τον τρόπον τον οποίον διαλαμβάνει ο Οδηγός του Σαραζίνου»⁷⁸. Ένα χρόνο περίπου αργότερα (Οκτώβριος 1837) η Πιτταδάκη ζητεί επίμονα από τον Δήμαρχο και την κατασκευή ξύλινων πινάκων πληροφορώντας τον ότι ο αριθμός των μαθητριών αύξανε καθημερινά και οι ελλείψεις στο εποπτικό υλικό ήταν πολύ μεγάλες⁷⁹. Δε φαίνεται ότι το αίτημα της Πιτταδάκη ικανοποιήθηκε. Οι δύο δασκάλες (Πολυτίμη Κουσκούρη και Μαριγώ Μαζαράκη), που ανέλαβαν υπηρεσία μετά την μετάθεση της Πιτταδάκη υπέβαλαν και πάλι (Αύγουστος 1837) πίνακα με τα ελλείποντα και αναγκαία μέσα για τη διδασκαλία και παρακάλεσαν τον Δήμαρχο για την ταχεία προμήθειά τους. Ζητούσαν: «60 Σανιδοπίνακες δια να κολληθώσι επ' αυτών οι πίνακες της αναγνώσεως, της αριθμητικής κ.τ.λ., 25 βιβλία δι' ανάγνωσιν της Η' κλάσεως, 180 πετρκόνδυλα, 180 κονδυλοφόρους και τα εργαλεία της Ιχνογραφίας»⁸⁰. Δύο μήνες αργότερα (Οκτώβριος 1837) ενημερώνουν το Δήμαρχο ότι είναι επίσης αναγκαία για το σχολείο: «1 κώδων, 30 βιβλία προς ανάγνωση, 2 κανόνες, 7 γεωγραφικοί πίνακες περιέχοντες τα δυο ημισφαίρια, 4 μαυροπίνακες ημικυκλίων, 1 μαστέλλον (κάδος), 2 τενεκέδες δια να πίνουν αι μαθήτραι νερόν, 80 γραφίδες κατά μήνα, 30 κόλλας χαρτί, 8 μολυβοκόνδυλα, 150 πετροκόνδυλα, 150 κονδυλοφόροι, 10 σπογγάρια, 2 σαρώματα, ½ οκά μελάνην, 6 δράμια κιμωλία γη/τεπεσίρι, 3 οκάδες άμμου λεπτής, τα εργαλεία της ιχνογραφίας»⁸¹.

Εν τω μεταξύ τις παραπάνω σοβαρές ελλείψεις σε εποπτικά μέσα διδασκαλίας, και άλλα χρήσιμα αντικείμενα κάλυπτε, μόνιμα σχεδόν, εξ ιδίων η δασκάλα Π. Κουσκούρη προκειμένου να εξασφαλίσει τη στοιχειωδώς ομαλή λειτουργία του σχολείου. Στη συνέχεια ζητούσε τα χρήματα αλλά δεν της αποδίδονταν όσα είχε ξοδέψει. Παρά τις φιλότιμες προσπάθειες όμως της δασκάλας, ο εξοπλισμός του σχολείου, με τη χρήση και τον καιρό, καταστρεφόταν. Η λειτουργία δυσκολευόταν. Μέχρι το 1842 η κατάσταση ως προς την υλικοτεχνική υποδομή του σχολείου δεν φαίνεται βελτιωμένη. Η Κουσκούρη σε έγγραφό της προς τον Δήμαρχο (Οκτώβριος 1842) παρατηρεί ότι οι ανάγκες και οι ελλείψεις του σχολείου είναι πολλές. Ο Δήμος λόγω αχρηματίας του ταμείου αδρανεί. Δύο μήνες αργότερα η εικόνα του σχολείου από την άποψη της υποδομής παρουσιάζεται εντελώς αρνητική. Τώρα κρίνεται αναγκαία από τη δασκάλα και η επισκευή των θρανίων. Η

Κουσκούρη ζητεί επίσης να υπάρξει φροντίδα και για «την καθαριότητα και θερμασίαν του καταστήματος» καθώς και «την υδροποσίαν των κορασίων»⁸².

Αναφορά σε εποπτικό υλικό γίνεται πάλι το έτος 1845. Ένα μόλις μήνα μετά την ανάληψη των καθηκόντων της η νέα δασκάλα Ζ. Σακελλίωνος, υποβάλλει προς το Διοικητήριο Ναυπλίου δύο καταλόγους: στον πρώτο κατέγραφε το υλικό το οποίο παρέλαβε και στο δεύτερο το υλικό που ακόμα έλλειπε. Τα ελλείποντα αυτή τη φορά ήταν: «1 εικόν της Θεοτόκου, 15 θρανία με τους τηλεγράφους δια 150 μαθητρίας, αβάκια ισάριθμα των κορασίων, καθέκλει δια την διδασκαλον και τους επισκέπτας, 1 γραφείον κλειδονόμενον, 1 βιβλιοθήκη, σανιδοπίνακες δια να κολλώνται οι πίνακες της αναγνώσεως, της αριθμητικής και της ιχνογραφίας, 13 μαυροπίνακες δια την αριθμητικήν, 25 πινακίδια μικρά, 15 δείκτας, γεωγραφικοί πίνακες της Ελλάδος, 1 κώδων, 1 συρίστα, 1 οκάς κρητιδος (κιμωλία), 3 οκάδες μελάνι, 1 σάρωμα, 5 κανόνες, 2 εικόνες του Βασιλέα και της Βασίλισσας, μια θερμάστρα και η αναγκαία καυστική ύλη, εις πίθος δια νερόν και τινά ποτήρια εκ λευκοσιδήρου». Η λεπτομερής καταγραφή και αίτηση του υλικού από τη Σακελλίωνος πάλι δεν φαίνεται να είχε κάποιο θετικό αποτέλεσμα. Η δασκάλα το Μάιο του 1846 εκθέτει την «αθλίαν κατάστασιν του σχολείου, των τε υλικών και του οικήματος»⁸³. Ένα χρόνο περίπου αργότερα (Ιανουάριος 1847) η Σακελλίωνος επανέρχεται και σε δραματικό τόνο γνωστοποιεί προς το Δήμαρχο ότι: «Προ πολλού πολλά γραφεία και θρανία εξεκαρφώθησαν και τα κοράσια ένεκα τούτου στέκουν όρθια»⁸⁴. Παραμένει άγνωστο (προς το παρόν) το τι απέγινε με το ζήτημα αυτό. Ίσως να υπήρξε κάποια επιδιόρθωση στα θρανία ή να προστέθηκαν και νέα με φροντίδα της Δημοτικής αρχής, διότι το επόμενο έτος (1848) η διδασκάλισσα απευθυνόμενη στη Νομαρχία Αργολίδος ζητεί μόνον την προμήθεια πινάκων Ιχνογραφίας⁸⁵.

Επιμείναμε λίγο περισσότερο στην παρουσίαση των προβλημάτων υλικοτεχνικής υποδομής και εξοπλισμού του σχολείου κορασίων μιας μεγάλης πόλης, που υπήρξε και πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους, γιατί πρώτον μέσα από αυτά γίνονται κατανοητοί οι δυσμενείς όροι λειτουργίας του και δεύτερο συγκριτικά επιτρέπουν να αναπαρασταθεί η πολύ πιο άσχημη αντίστοιχη κατάσταση των σχολείων κορασίων άλλων τόπων λιγότερο ευνοημένων. Παρά ταύτα, ακόμα και παρά τη μη πληρωμή για πολλούς μήνες των διδασκαλισσών, υπήρχαν σχολεία που εξακολουθούσαν να λειτουργούν.

Συμπερασματικές κοινωνιολογικές προεκτάσεις

Το ιστορικό της ίδρυσης, της στέγασης και του εξοπλισμού αυτού του συγκεκριμένου σχολείου κορασίων, δίνει μια συνολική εικόνα όχι μόνο της λειτουργίας του αλλά και του κοινωνικοϊδεολογικού πλαισίου (contexte) μέσα στο οποίο λειτούργησε.

Με αφετηρία και βάση αυτό το υλικό μπορούν να διατυπωθούν μερικές κοινωνιολογικές παρατηρήσεις που βοηθούν στην πληρέστερη κατανόηση του θεσμού εκπαίδευσης των κορασίων την εποχή εκείνη.

1. Το Κράτος, ως εκφραστής των «γενικών συμφερόντων» ή του «κοινού συμφέροντος» της κοινωνίας, φρόντισε για τη θεσμοθέτηση (1834) της υποχρέωσης των Δήμων να ιδρύουν και να συντηρούν αλληλοδιδασκτικά σχολεία μόνον των αρρένων. Για την εκπαίδευση των κοριτσιών θα μπορούσαν να φροντίσουν οι Δήμοι, αν είχαν επιπλέον διαθέσιμους πόρους και αν ενδιαφέρονταν. Προτρέπονταν να ενδιαφερθούν γι' αυτήν την μικρότερης κοινωνικής σημασίας εκπαίδευση των κορασίων οι ιδιώτες. Η κοινωνική και πολιτική αυτή επιλογή εξηγεί το γεγονός της άνθισης των ιδιωτικών σχολείων θηλέων που αργότερα έγιναν μεικτά και μερικά των οποίων επιβιώνουν μέχρι σήμερα.
2. Η κοινωνική κατηγορία ή τάξη (δεν είναι ακριβώς το ίδιο) που πίεζε ή και έπαιρνε πρωτοβουλίες για την ίδρυση τέτοιων σχολείων, γιατί θεωρούσε κοινωνικά αναγκαία τη μόρφωση τουλάχιστον των δικών της κοριτσιών, ήταν η ανώτερη: κρατική, οικονομική, στρατιωτική, πολιτιστική, υπαλληλική ελίτ αλλά ακόμα και η επαρχιωτική τοπική ελίτ που επηρεαζόταν γρηγορότερα και περισσότερο από τις ιδέες και τις νοοτροπίες των αστών. Έτσι στο Ναύπλιο με την εγκατάσταση της αντιβασιλείας (Ιανουάριος 1833) συνέρευσαν νέες ποικίλες κατηγορίες ανθρώπων. Κατηγορίες ανθρώπων που δεν ήταν δεμένοι με το παρελθόν του τόπου. Σ' αυτούς ανήκαν οι νέοι Βαυαροί άρχοντες και ένα πλήθος πολιτικών και στρατιωτικών υπαλλήλων που τους συνόδευαν, σ' αυτούς και οι μορφωμένοι έλληνες φαναριώτες και ντόπιοι που πολλοί είχαν σπουδάσει στο εξωτερικό και έσπευσαν στο Ναύπλιο για να αξιοποιήσουν κάθε γνωριμία και να καταλάβουν υψηλόβαθμες κρατικές θέσεις. Συνάχθηκαν λόγιοι, δάσκαλοι, ιερείς, μηχανικοί, τεχνικοί, νομικοί, караβοκύρηδες, νέοι έμποροι και επιχειρηματίες, αλλά και

πρόκριτοι. Πρώτοι αυτοί πέταξαν τη φουστανέλλα και φόρεσαν φράγκικο παντελόνι, πρώτοι νοιάστηκαν και για τη μόρφωση των κοριτσιών τους, μιμούμενοι τους ευπόρους νόθους-αστούς (μη επιχειρηματίες παραγωγούς) των αστικών κέντρων. Ο «χύδην» λαός σερνόταν πίσω τους. Το σχολείο κορασίων είχε καταστεί «πεδίο» όπου με τρόπο όχι πάντα λανθάνοντα, συγκρούονταν μέσα σ' αυτό τα συμφέροντα διαφόρων κοινωνικών κατηγοριών και ομάδων που διεκδικούσαν μεγαλύτερο και καλύτερης ποιότητας μερίδιο μόρφωσης για τα κορίτσια τους. Γι' αυτό όταν το σχολείο του Δήμου υπολειπούν αυτοί ήταν εκείνοι που αναζητούσαν και επεδίωκαν εναλλακτικές λύσεις.

3. Οι ιδέες γενικά του διαφωτισμού που επηρέασαν περισσότερο ή λιγότερο μέσω του «Νεοελληνικού Διαφωτισμού» κυρίως τα ευνοημένα κοινωνικά στρώματα (τις ελίτ) επέτρεψαν την έξοδο των κοριτσιών τους από τα πίσω δωμάτια των σπιτιών και τις εσωτερικές με ψηλούς μαντρότοιχους αυλές, για να πάνε, πάντα με τη συνοδεία της υπηρέτριας ή της μητέρας στο σχολείο. Είναι κατανοητό γιατί και το σχολείο έπρεπε να λειτουργεί έτσι ώστε να «καλύπτει» και να προστατεύει τα κοράσια από το πιθανό «βέβηλο βλέμμα».
4. Αν εξαιρέσουμε τη μικρή πιθανότητα που είχε φανεί τότε να γίνει μια νεαρή απόφοιτη βοηθός δασκάλας και στη συνέχεια δασκάλα, δεν υπήρχε καμιά άλλη ευκαιρία εισόδου της εγγράμματης γυναίκας στην αγορά εργασίας. Τα γράμματα μόνο ως προσόν γάμου μπορούσε να τα εξαργυρώσει. Γι' αυτό το σχολείο δεν επεδίωκε να της μάθει παρά μόνο να «κεντάει», να «πλέκει», και να «ράβει» συνήθως «άχρηστα» πράγματα, έτσι για να την απασχολεί και να την καταστήσει ενδεχομένως «καλή οικοκυρά» και «σιωπηρή-υπάκουη σύζυγο». Παρά ταύτα, μέσα από αυτού του τύπου σχολεία κορασίων της εποχής (μισισιοναρίων, ιδιωτών, των Δήμων ή Κρατικά ή ημικρατικά, όπως της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας) προέκυψαν συγκροτημένες προσωπικότητες γυναικών διδασκαλισσών με υψηλή μόρφωση και αξιολογη διδακτική και κοινωνική δράση, όπως π.χ. η Ελένη Πιπταδάκη και η Πολυτίμη Κουσκούρη για τις οποίες εξάλλου ετοιμάζουμε μια ειδική μονογραφία.

Σημειώσεις

1. Σκανδάμης Α., *Η τριακονταετία της Βασιλείας του Όθωνα 1832-1862*, εκδ. Εθνικό τυπογραφείο, Αθήναι, 1961. Τη σύνθεση του τριμελούς συμβουλίου της Αντιβασιλείας αποτελούσαν: Ο Κόμης Ιωσήφ Λουδοβίκος φον Άρμανσμπεργκ, ο Γεώργιος Λουδοβίκος φον Μάουρερ και ο υποστράτηγος Κάρολος Έιντεκ. Ως συμπάρεδρα μέλη προστέθηκαν ο σύμβουλος πρεσβείας Κάρολος φον Άμπελ και ο ανώτερος διοικητικός υπάλληλος φον Γραϊνερ. Η ψήφος των δυο τελευταίων ήταν απλά συμβουλευτική στα κρατικά ζητήματα. Οι αποφάσεις λαμβάνονταν κατά πλειοψηφία από τα τρία μέλη της Αντιβασιλείας, προεδρεύοντας πάντοτε του Άρμανσμπεργκ. Η εκλογή των προσώπων της Αντιβασιλείας έγινε απ' ευθείας από το βασιλιά Λουδοβίκο της Βαυαρίας, ο οποίος θεωρούσε τα πρόσωπα αυτά ως τα πλέον ενδεδειγμένα.
2. Μπουζάκης Σ., *Νεοελληνική εκπαίδευση - 1821-1985*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1991.
3. Mylonas Th., «The Strong Tendency to Transfer Legilation from France to Greece in the First Half of the Nineteenth Century and Mayer's Organic law on Greek Primary Education (1834)», in N.P. Terzis (ed.), *Education in Balkans: From the Enlightenment to the Founding of the Nation States*, ed. Kyriakidis Brothers, Thessaloniki, 2000.
4. Μάουρερ Γκ. Π., *Ο Ελληνικός λαός*, εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα, 1976.
5. Κλάδος Π., *Εκκλησιαστικά και εκπαιδευτικά ήτοι νόμοι, διατάγματα, εγκύκλιοι, οδηγοί*, Αθήνησι, 1860.
6. ΓΑΚ, Π. 167/2, Α.Π., 19 Μαΐου 1834. Έγγρ. του Γραμματέα Κ. Σχινά προς την επί της Οικονομίας Γραμματείαν, το οποίο αναφέρεται στο με αριθμό 12548 Βασιλικό Διάταγμα διορισμού της Πιτταδάκη και της Βίτνεφ.
7. Κουχτσόγλου Γ., *Εισαγωγή στο Κ. Παπαρρηγόπουλος: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδ. Σεφερλή, 1955.
8. Γιαννακάκη Ε., Ελένη Πιτταδάκη, *Εφημερίς των Κυριών*, έτος Δ', αρ. 175, 19 Αυγούστου 1890.
9. Οι πόροι συντήρησης του σχολείου από την αρχή της λειτουργίας του μέχρι το 1843 προέρχονταν από την κυβέρνηση. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει η χορηγία της μισθοδοσίας από το εκκλησιαστικό ταμείο όσων διορίστηκαν μέχρι τον Ιούνιο του 1843 στο σχολείο κορασίων Ναυπλίου.
10. ΓΑΚ, 167/2, Α.Π., 19 Μαΐου 1834. Έγγρ. του Γραμματέα Σχινά προς την επί της Οικονομίας Γραμματείαν.
11. Στο σχολείο είχαν διοριστεί και δίδασκαν ως ωρομίσθιοι ή αμισθί και ορισμένοι καθηγητές του εκεί Ελληνικού σχολείου, Γυμνασίου και Ορφανοτροφείου, καθώς και καθηγητές από το Διδασκαλείο πριν αυτό μεταφερθεί στην Αθήνα το έτος 1835.
12. ΓΑΚ, Π. 167/2, Α.Π. 1405/15, 27 Ιουν. 1836. Έγγρ. του Γραμματέα Ρίζου προς τον Βασιλιά Όθωνα (έγγραφο στα γαλλικά).
13. Ξηραδάκη Κ., *Το Φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα - Πρωτοπόρες Ελληνίδες 1830-1936*, εκδ. Γλάρος, Αθήνα, 1988.

14. ΓΑΚ, Π. 167/2, Α.Π. 19 Μαΐου 1834. Έγγρ. του Γραμματέα Κ. Σχινά προς την επί της Οικονομίας Γραμματεΐαν το οποίο αναφέρεται στο με αριθμό 12548 Βασιλικό Διάταγμα διορισμού της Πιτταδάκη και της Βίτνεφ. Με διάταγμα στις 8 Μαΐου 1834, όλη η μοναστηριακή περιουσία περιήλθε στο κράτος με την πρόθεση να χρησιμοποιηθεί για την προώθηση του κρατικού εκπαιδευτικού προγράμματος – μισθοί δασκάλων, ενοικιάσεις σχολικών κτιρίων, υποτροφίες κ.λπ. βλ. Πετρόπουλος Ι., Κουμαριανού Α., «Περίοδος Βασιλείας Όθωνος, 1833-1862», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδ. Αθηνών, Αθήνα, 1977. Ενδεχομένως οι διαδικασίες για σχηματισμό του δήμου δεν είχαν ολοκληρωθεί, ώστε να έχει τη δυνατότητα καταβολής της μισθοδοσίας της δασκάλας, αφού ο διορισμός της στο σχολείο ήταν σχεδόν ταυτόχρονος. Έτσι ανέλαβε τη μισθοδοσία της προσωρινά το εκκλησιαστικό ταμείο.

15. ΓΑΚ, Π. 167/2, Α.Π. 18 Μαΐου 1834. Έγγρ. του Γραμματέα Κ. Σχινά προς Ε. Πιτταδάκη. Τα άρθρα 24 και 26 αφορούσαν στην παροχή ανέξοδης δηλαδή δωρεάν κατοικίας στους διδάσκοντες καθώς και στα δίδακτρα. Το άρθρο 58 αφορούσε στη διεύθυνση των σχολείων των κορασίων από γυναίκες δασκάλες· βλ. Κλάδος Π., *Εκκλησιαστικά και εκπαιδευτικά ήτοι νόμοι, διατάγματα, εγκύκλιοι κ.λπ.*, Αθήναι, 1860.

16. Το παιδαγωγείο Hildner που ίδρυσε ο Πρώσος διαμαρτυρόμενος αιδεσιμότατος Hildner, περιελάμβανε τέσσερα διαφορετικά σχολεία: αλληλοδιδασκτικό και Ελληνικό σχολείο για κορίτσια, αλληλοδιδασκτικό για αγόρια και νηπιακό και για τα δυο φύλα. Έργο του ήταν κύρια η εκπαίδευση κοριτσιών και ο σκοπός του ήταν διφυής. Πρώτον, η προσφορά ανώτερης μόρφωσης σε κορίτσια και δεύτερον, η επαγγελματική διέξοδος του διδασκαλικού επαγγέλματος για τα φτωχά κορίτσια· βλ. Παγανού Α., *Η εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την Οθωνική περίοδο*, εκδ. Βιβλιοθήκη Σ. Σαριπόλου, Αθήνα, 1989.

17. Το 1836 ο Ι. Κοκκώνης –επιθεωρητής στοιχειώδους εκπαίδευσης– ο διδάσκαλος του Γένους Γ. Γενάδιος και ο Αρχιμανδρίτης Μιχαήλ Αποστολίδης αποφασίζουν να ιδρύσουν μαζί με άλλους 70 συμπατριώτες την εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία με σκοπό «την προαγωγήν της παιδείας του λαού»· βλ. *Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία - Αρσάκεια - Το αίτιον της Σχολείας 1836-1996*, Αθήνα, 1996.

18. ΓΑΚ, Π. 167/2, Α.Π. 8 Μαΐου 1837. Έγγρ. του Διοικητή Αργολίδος και Κορινθίας Δ. Κριεζή προς το Δήμαρχο Ναυπλίου.

19. Βλ. Γιαννακάκη Ε., Πιτταδάκη Ε., *όπ. παρ.*, 1890.

20. Το Μάιο του 1834, που έγινε ο διορισμός της Βίτνεφ βρισκόμαστε ακόμη στην περίοδο της πρώτης Αντιβασιλείας (Φεβρουάριος 1833 - Ιούλιος 1834). Είναι γνωστό ότι η Αντιβασιλεία ευνοούσε τη Βαυαροκρατία. Σύμβουλοι, ανώτεροι υπάλληλοι, διευθυντές υπηρεσιών, αλλά και κατώτεροι υπάλληλοι ήταν σχεδόν όλοι γερμανοί αυτή την περίοδο. Ο διορισμός της γερμανίδας δασκάλας στο δημοτικό σχολείο του Ναυπλίου εξυπηρέτούσε τις ανάγκες εκπαίδευσης των κορασίων των εγκατεστημένων γερμανών στην πόλη και την διδασκαλία της γερμανικής γλώσσας που είχε κα-

θιερωθεί ως η δεύτερη επίσημη γλώσσα του κράτους. Η εφημερίδα της κυβέρνησης ως την ενηλικίωση του Όθωνα, εκδιδόταν στα ελληνικά και στα γερμανικά· βλ. Φωτιάδης Δ., *Όθωνας – Η μοναρχία*, εκδ. Σ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 1988.

21. ΓΑΚ, Π. 167/2, Α.Π. 1718 10 Απριλίου 1835. Έγγρ. του Νομάρχη Αργολίδος Κορινθίας Φ. Μαύρου προς τη Γραμματεία.

22. ΓΑΚ, Π. 167/2, Α.Π. 2204/18 Ιουλίου 1835. Έγγρ. του Νομοδιδευτή Γ. Οικονομίδα προς τη Γραμματεία.

23. ΓΑΚ, Π. 167/2, Α.Π. 10479/22 Απρ. /4 Μαΐου 1836. Έγγρ. «Όθων ελέω Θεού Βασιλεύς της Ελλάδος καθ' υψηλότητα επιταγήν Άρμανσπεργκ».

24. ΓΑΚ, Π. 167/2, Α.Π. 3402/11 Μαΐου 1836. Έγγρ. του Γραμματέα Ι. Ρίζου προς την Μ. Μαζαράκη.

25. ΓΑΚ, Π. 167/2, Α.Π. --/26 Μαΐου 1836. Όρκος υπηρεσίας – υπογράφουν οι: Μ. Μαζαράκη, ο ιερέύς Θ. Οικονόμου, ο Νομάρχης Φρ. Μαύρος».

26. ΓΑΚ, Π. 167/2, Α.Π. 1249/10 Ιαν. 1838. Έγγρ. της Μ. Μαζαράκη προς το Γενικόν Διευθυντήριο των Δημοτικών σχολείων.

27. ΓΑΚ, Π. 167/2, Α.Π. 4994 Ιουν. 1837. Έγγρ. του Διοικητή Αργολίδος Δ. Κριεζή προς τη Γραμματεία. Την εποχή εκείνη τα σχολεία των κορασίων ήταν λίγα και οι δασκάλες των κορασίων επιλέγονταν μόνο με εξετάσεις. Λίγο αργότερα η Φιλεκπαιδευτική εταιρεία θα αναλάβει την κατάρτιση των διδασκαλισσών. (Για την κατάρτιση των διδασκαλισσών βλ. Μπουζάκης Σ., Τζήκας Χ., *Η κατάρτιση των Δασκάλων - Διδασκαλισσών και των Νηπιαγωγών στην Ελλάδα – Η περίοδος των Διδασκαλείων – 1834-1933*, εκ. Gutenberg, Αθήνα 1996)

28. ΓΑΚ, Π. 167/2, Α.Π. 370/26 Ιαν. 1838. Έγγρ. του Γραμματέα Γ. Γλαράκη προς την δημοδιδάσκαλον Ναυπλίας Πολυτίμη Κουσκούρη.

29. ΓΑΚ, Π. 167/2, Α.Π. 18155/21 Ιαν./2 Φεβρουαρ. 1838. Έγγρ. του Όθωνα που αποστέλλει προς τη Γραμματεία ο Γ. Γλαράκης.

30. ΓΑΚ, Π. 167/2, Α.Π. --/27 Μαρτ. 1838. Έγγρ. της Σ. Παπασταμάτη προς την έντιμον εξεταστικήν Επιτροπήν των ενταύθα δημοσίων σχολείων.

31. ΓΑΚ, Π. 167/2, Α.Π. 823/10 Μαρ. 1838. Έγγρ. του Γραμματέα Γ. Γλαράκη προς τον Διοικητή Αργολίδος.

32. ΓΑΚ, Π. 167/2, Α.Π. --/27 Ιαν. 1840. Έγγρ. που υπογράφουν ένδεκα μητέρες κορασίων-υπήκοοι και δημόται Ναυπλίου προς τη Μεγαλειοτάτη Άνασσα Αμαλία. Η διδασκαλία των εργοχειρών στα Παρθεναγωγεία είχε αρχίσει να παρακολουθεί την ευρωπαϊκή μόδα. Από πολύ νωρίς (το 1833) το Διοικητικό Συμβούλιο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας αναγνώρισε την ηγεμονία των Δυτικών προτύπων στον τομέα των εργοχειρών.

33. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ. Ρ36, Α.Π. 827, 3 Ιουλίου 1840. Έγγρ. από τον Δήμαρχο Ναυπλίου προς το Δημοτικόν Συμβούλιον Ναυπλίου.

34. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ. Ρ36, Α.Π. 6 Οκτωβρίου 1840. Έγγρ. από την επιθεωρητικήν επιτροπήν του σχολείου προς τον Δήμαρχον Ναυπλιέων.

35. ΓΑΚ, Π. 167/2, Α.Π. 1512, 15 Δεκεμβρίου 1840. Έγγρ. του Δημάρχου Ναυπλίου προς την Β. Διοίκησιν Αργολίδος.

36. ΓΑΚ, Π. 167/2, Α.Π. 109, 25 Νοεμβρίου 1840. Έγγρ. της Π. Κουσκούρη προς τη Γραμματεία. Η θέληση της Κουσκούρη να μετατεθεί στην Αθήνα ή στη Σύρο υποδηλώνει την καλύτερη κατάσταση της εκπαίδευσης σ' αυτές τις πόλεις και συνεπώς την αναζήτηση καλύτερης τύχης.

37. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ. Ρ36, Α.Π. 3256, 24 Ιανουαρίου 1842. Έγγρ. της Π. Κουσκούρη προς την Β. Διοίκησην Αργολίδος. Η πρωινή βασιλική παράταξη αφορούσε στη γιορτή των «αποβατηρίων» που εορτάζετο ως εθνική κάθε 25η Ιανουαρίου. Τα αποβατήρια του Βασιλιά Όθωνα έγιναν στις 25 Ιανουαρίου 1833, τότε ο Όθων αποβιβάστηκε στο Ναύπλιο από την εγγλέζικη φρεγάτα Μαδαγασκάρη, μέσα σε μια πανηγυρική γιορτή· βλ. ο.π. Φωτιάδης Δ. Δ., Όθωνας η..., ...1988).

38. ΓΑΚ, Π. 167/2, Α.Π. 161, 19 Οκτωβρίου 1842. Έγγρ. της Π. Κουσκούρη προς τη Γραμματεία.

39. Η Χ. Γελάκη δεν είχε δίπλωμα γι' αυτό η Π. Κουσκούρη πρότεινε να διοριστεί ως «ευταξίας» με μικρή αμοιβή και να εκτελεί τα χρέη βοηθού· ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ. Ρ36, Α.Π. 701, 22 Οκτωβρίου 1842. Έγγρ. της Π. Κουσκούρη προς τον Δήμαρχο Ναυπλίου)

40. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ. Ρ36, Α.Π. 1464, 1 Απριλίου 1843. Έγγρ. της Π. Κουσκούρη προς τον Δήμαρχον Ναυπλίου.

41. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ. Ρ36, Α.Π. 14 Φεβρουαρίου 1844. Έγγρ. της Π. Κουσκούρη προς τον Δήμαρχον Ναυπλιέων. Τα στοιχεία μας είναι ελλιπή ως προς την κατάρτιση της Μαγριωλή, επίσης δεν γνωρίζουμε αν ήταν μαθήτρια του σχολείου κορασίων Ναυπλίου. Υπενθυμίζουμε επίσης ότι με το υπ' αρ. 1158 Βασιλικό Διάταγμα της 29ης Μαΐου 1843, οι μισθοδοσίες των δημοδιδασκάλων ανατίθενται από την 1 Ιουνίου του 1843, στα δημοτικά ταμεία. Είναι βέβαιο ότι το μέτρο αυτό εντελώς εξωπραγματικό για τα οικονομικά της εποχής δημιούργησε σωρεία προβλημάτων στους ενδεείς ιδιαίτερα δήμους και αποτέλεσε ανασχετικό παράγοντα στη λειτουργία των σχολείων της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης· βλ. Σακκής Δ., Η εκπαίδευση στις Νοτιοδυτικές Κυκλάδες κατά την Α' Οθωνική περίοδο (1833-1843), εκ. Σύλλογος προς διάδοσιν ωφέλιμων βιβλίων, Αθήνα 1997.

42. Η Ε. Πιτταδάκη ζήτησε την παραίτησή της από το σχολείο κορασίων Πειραιά στις 19 Οκτωβρίου 1845. Λίγες μέρες αργότερα (25 Οκτωβρίου 1845) διορίζεται η Π. Κουσκούρη· ΓΑΚ, Π. 180, Α.Π. 1050, 19 Οκτωβρίου 1845. Έγγρ. της Ε. Πιτταδάκη προς τον Δήμαρχον Πειραιώς.

43. Η Ζωή Σακελλίωνος αποφοίτησε από την Φιλεκπαιδευτική εταιρεία το 1841, διότι τότε προτάθηκε από το Διοικητή Αργολίδος ως «νυν εξελθούσα εκ του καταστήματος» και ως κατάλληλη δασκάλα για να διοριστεί στο σχολείο κορασίων του Άργους προκειμένου να αντικαταστήσει την παραιτούμενη Ε. Μαζαράκη (αδελφή της Μαριγώς Μαζαράκη που ήταν επίσης δασκάλα)· ΓΑΚ, Π. 119/6, Α.Π. 10372, 18 Οκτωβρίου 1841. Έγγρ. του Γραμματέα Ι. Ρίζου προς τον Διοικητήν Αργολίδος.

44. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ. Ρ36 Α.Π. 1177, 29 Αυγούστου 1846. Έγγρ. της Ζ. Σακελλίωνος προς τον Νομάρχη Αργολίδος.

45. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ., Α.Π. 29 Απριλ. 1847. Έγγρ. 37 δημοτών του Ναυπλίου προς την Δημαρχίαν Ναυπλίου.

46. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ. Π., Α.Π. 13447, 20 Δεκεμβρίου 1848. Έγγρ. του Υπουργού Δ. Καλλιφρονά προς την διδασκάλισσα Π. Δρίτσου.

47. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ. Π., Α.Π. 29 Δεκεμβρίου 1848. Έγγρ. 107 δημοτών του Ναυπλίου προς – (έγγραφο χωρίς παραλήπτη). Αποτελεί δεδομένο για την εποχή το γεγονός της επαγγελματικής ανασφάλειας των διδασκόντων. Ήταν πάντοτε υποχείρια των δημοτικών και εφορευτικών επιτροπών και των ισχυρών πολιτικών παραγόντων του τόπου.

48. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Π., Α.Π. 2522, 6 Σεπτεμβρίου 1849. Έγγρ. του υπουργού Δ. Καλλιφρονά προς τον Νομάρχη Αργολίδος.

49. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ. Π., Α.Π. 1208, 16 Ιουνίου 1853. Έγγρ. του Δημάρχου Ναυπλίου προς την Νομαρχία Αργολίδος. Η Π. Δρίτσου εξακολουθεί να διδάσκει στο σχολείο κορασίων Ναυπλίου μέχρι το τέλος της Οθωνικής περιόδου. Τον Ιούλιο του 1862 εκγατέλειψε τη θέση της και απολύθηκε. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ. Ο30, Α.Π. 4254, 21 Ιουλίου 1862. Έγγρ. του Νομάρχη Αργολίδος προς τον Δήμαρχον Ναυπλίου.

50. Υπενθυμίζουμε ότι το Διδασκαλείο συστάθηκε στο Ναύπλιο τον Απρίλιο του 1834 και τον επόμενο χρόνο μεταφέρθηκε στην Αθήνα όπου συνέχισε τη λειτουργία του μέχρι το 1864. (Βλ. ο.π. Μπουζάκης Σ., Τζήκας Χ., Η κατάρτησις..... 1996). Επίσης η Αντιβασιλεία ίδρυσε με Βασιλικό Διάταγμα στις 21 Νοεμβρίου του 1833 Γυμνάσιο και συγχρόνως Ελληνικό σχολείο στο Ναύπλιο. (Βλ. Δεμοίρου Σ., Ιστορία του Γυμνασίου Ναυπλίου, εκ. τυπ. Τ. Βακαλοπούλου, Αθήνα 1939). Τέλος σχετικά με το Ορφανοτροφείο αναφέρουμε ότι πρόκειται για το Ορφανοτροφείο αρρένων της Αίγινας που είχε ιδρύσει ο Καποδίστριας κατά τα τέλη του 1828. Ο Α. Ραγκαβής αναφέρει στα απομνημονεύματά του ότι τον Ιούνιο του 1834 μεταφέρθηκε στο Ναύπλιο. «Το Βασιλικόν Ορφανοτροφείον του Ναυπλίου» λειτούργησε μέχρι τον Οκτώβριο του 1844 όπου άγνωστο για ποιους λόγους, με Βασιλικό Διάταγμα διαλύθηκε. (Βλ. Ληξουριώτης Γ., Κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις για το παιδί τον πρώτο αιώνα του νεοελληνικού κράτους, εκ. Δωδώνη Αθήνα - Γιάννινα 1986, επίσης Ραγκαβής Α., Απομνημονεύματα, τομ. Α', Εν Αθήναις, 1894.

51. Αναφορές για την λειτουργία του σχολείου ως «ανώτερου» κάνει και ο Ι. Ρίζος Νερουλός σε έγγραφό του προς τον Όθωνα το 1836 αλλά και η δασκάλα Π. Κουσκούρη που χρησιμοποιεί μάλιστα τον όρο Ελληνικό.

52. Βλ. για τα σχετικά άρθρα: Κλάδος Π., Εκκλησιαστικά και εκπαιδευτικά ήτοι νόμοι, διατάγματα, εγκύκλιοι, οδηγοί κ.λπ., εκ. του τυπογρ. Ι. Αγγελόπουλου, Αθήνησι 1860.

53. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ. Σ41, Α.Π. 47, 14 Νοεμβρίου 1835. Έγγρ. του Δημοτικού Συμβουλίου προς τον Δήμαρχον Ναυπλίου. Υπήρχε και στη Γερμανία και στη Γαλλία η συνήθεια να βραβεύονται οι μαθητές που άριστευαν και οι δάσκαλοι με «δώρα». Το συνήθιζε και ο Καποδίστριας. Για παράδειγμα, μετά τις εξετάσεις στο αλληλοδιδακτικό σχολείο αρρένων του Ναυπλίου τις οποίες παρακολούθησε και ευχαριστήθηκε για την προόδο του

σχολείου, χάρισε στο δάσκαλο Ησαΐα ένα ρολόι. (Δασκαλάκης Α., Κείμενα, Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασεως, Σειρά Γ', Τα περί παιδείας, Αθήναι 1968.

54. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ., Α.Π. 90, 12 Απριλίου 1838. Έγγρ. του Δημοτικού Συμβουλίου Ναυπλίων. Προς τον Δήμαρχο Ναυπλίου, ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ. Ρ36, Α.Π. 1161, 16 Φεβρουαρίου 1839. Έγγρ. της δημοδιδασκάλισσας Π. Κουσκούρη προς τον Διοικητή Αργολίδος, και ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ. Ρ36, Α.Π. 731, 3 Αυγούστου 1844. Έγγρ. της δημοδιδασκάλισσας Π. Κουσκούρη προς την Δημαρχίαν Ναυπλίου. Η δασκάλα δηλώνει στο έγγραφό της ότι έκανε τα «αδύνατα δυνατά δια την προπαρασκευήν των εξετάσεων των κορασίων». Το γεγονός της δυσκολίας της διεξαγωγής των εξετάσεων συνδέεται απόλυτα με την κακή λειτουργία του σχολείου εκείνη την περίοδο. Τα συνεχή προβλήματα μισθοδοσίας της δασκάλας την ανάγκασαν να αναζητεί συνεχώς μετάθεση. Ενδεχομένως κάτω απ' αυτές τις συνθήκες εργασίας οι εξετάσεις πέραναν σε δεύτερη μοίρα.

55. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Σ41 Α.Π. 15 Ιουνίου 1835. Έγγρ. «Ονόματα των εν τω σχολείω Ναυπλίας ευρισκομένων κορασίων».

56. ΓΑΚ, Π. 167/2, Α.Π. 15-17 Ιουνίου 1836 Έγγρ. του Γραμματέα Ι. Ρίζου προς τον Βασιλιά Όθωνα (έγγραφο στα γαλλικά).

57. ΓΑΚ, Π., 167/2, Α.Π. 5 Ιουνίου 1837. Έγγρ. του Διοικητή Αργολίδος προς τη Γραμματεία.

58. ΓΑΚ, Π., 167/2, Α.Π. 230, 21 Μαΐου 1838. Έγγρ. του Διοικητή Αργολίδος προς τη Γραμματεία.

59. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ. Ρ36, Α.Π. 54, 16 Φεβρουαρίου 1839. Έγγρ. της δημοδιδασκάλισσας Π. Κουσκούρη προς την Επιθεωρητική Επιτροπή των Δημοτικών Σχολείων Ναυπλίου.

60. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ. Ρ36, Α.Π. 22 Φεβρουαρίου 1840. «Ονομαστικός κατάλογος του εν Ναυπλίω σχολείου των κορασίων». Ο κατάλογος περιέχει μόνο τον αύξοντα αριθμό και το ονοματεπώνυμο των μαθητριών.

61. ΓΑΚ, Π., 167/2, Α.Π. 5153, 15 Σεπτεμβρίου 1842. Έγγρ. Έκθεση της Εξεταστικής Επιτροπής προς την Βασιλικήν Διοίκησιν Αργολίδος.

62. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ. Ρ36, Α.Π. 5 Μαρτίου 1843. «Ονομαστικός κατάλογος των εν τω Δημοτικώ Σχολείω Ναυπλίας διδασκομένων κορασίων». Σύμφωνα με τον οδηγό της αλληλοδιδασκτικής του 1830 σε κάθε αλληλοδιδασκτικό σχολείο έπρεπε να κρατούνται επτά κατάστιχα (τα έξι από τον δάσκαλο και το ένα από τους πρωτόσχολους), τα εξής: Το κατάστιχον καταγραφής ή γενικό μαθητολόγιο, ο μηνιαίος κατάλογος προσκλήσεως, το κατάστιχον του εκ της προσκλήσεως προκύπτοντος, το κατάστιχον εσόδων και εξόδων, το κατάστιχον των μαθητευομένων, το κατάστιχον των επισκεπτομένων το κατάστημα, το κατάστιχον της διανομής των βραβείων. Για τα κατάστιχα, βλ. Κοκκώνης Ι., *Εγχειρίδιον ή Οδηγός αλληλοδιδασκτικής μεθόδου νέος, τελειοποιημένος και πληρέστερος*, εν Αιγίνη, 1830.

63. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ. Ρ36, Α.Π. 219, 12 Μαΐου 1844. Έγγρ. της δημοδιδασκάλισσας Π. Κουσκούρη προς τη Γραμματεία.

64. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ. Ρ36, Α.Π. 2 Νοεμβρίου 1845. Έγγρ. «Κατάλογος

περί των ελλειπόντων και απαιτουμένων εις το εν Ναυπλίω σχολείον των κορασίων» συνταχθείς από την δημοδιδάσκαλον Ζ. Σακελλίωνος προς το Διοικητήριον Ναυπλίας.

65. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ. Ρ36, Α.Π. 566, 5 Μαΐου 1846. Έγγρ. της Ζ. Σακελλίωνος προς τον Δήμαρχο Ναυπλίου.

66. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ., Π., Α.Π. 55, 19 Μαρτίου 1848. Έγγρ. της Ζ. Σακελλίωνος προς τον Δήμαρχο Ναυπλίου.

67. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ., Π., Α.Π. 86, 10 Οκτωβρίου 1849. Έγγρ. της Ζ. Σακελλίωνος προς την Βασιλικήν Νομαρχίαν Αργολιδοκορινθίας.

68. Βλ. Ι. Κοκκώνης, *όπ. παρ.*, 1830, σελ. 87.

69. ΓΑΚ, Π. 167/2, Α.Π. 29 Οκτωβρίου 1834. Έγγρ. του Γραμματέα Ι. Ρίζου προς τον Βασιλιά Όθωνα (έγγραφο στα γαλλικά).

70. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ. Ρ36, Α.Π. 827, 3 Ιουλ. 1840. Έγγρ. του Δημάρχου Ναυπλίου προς το Δημοτικό Συμβούλιο.

71. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ. Ρ36, Α.Π. 126, 23 Σεπτεμβρίου 1841. Έγγρ. της δημοδιδασκάλισσας Ναυπλίας Π. Κουσκούρη προς τον Δήμαρχον Ναυπλιέων. Σύμφωνα με τον Ι. Δεμοίρο κατά τη σύσταση του Γυμνασίου Ναυπλίου (1833) δεν υπήρχε για τη στέγασή του κατάλληλο οίκημα. Το Γυμνάσιο, κατά την έναρξη της λειτουργίας του, στεγάστηκε σε παλαιά τουρκική οικία που βρισκόταν κοντά στο γνωστό κτίριο του Α' Γυμνασίου Ναυπλίου που χτίστηκε αργότερα και το οποίο σώζεται μέχρι σήμερα. Το Γυμνάσιο από την ίδρυσή του μέχρι το 1858 στεγάστηκε σε εκείνη την παλαιά οικία. Ενδεχομένως αυτό δεν ευσταθεί, διότι όταν το 1841 ανέλαβε Γυμνασιάρχης ο Αδόλφος Ανσέλμος, ευνοούμενος του Βασιλιά και Διευθυντής της Βασιλικής Τυπογραφίας και Λιθογραφίας, απέστειλε προς τη Γραμματεία (στις 16-3-1841) έκθεση με την οποία επισήμανε τα προβλήματα του Γυμνασίου, με την εξής ιεραρχία: Το προσωπικό, το κτίριο και έπειτα έπιπλα, εργαλεία, βιβλία. Από τα τεκμήριά μας προκύπτει ότι τον Δεκέμβριο του 1841 το κτίριο που στεγαζόταν το σχολείο των κορασίων βρισκόταν ήδη υπό επισκευή, προκειμένου να μετακομίσει εκεί το Γυμνάσιο. Δεν είναι βέβαιο όμως αν τελικά μετακόμισε το Γυμνάσιο σ' αυτό. Για το κτίριο του Γυμνασίου Ναυπλίου, βλ. Δεμοίρος Ι., *όπ. παρ.*, 1932 και Σκλαβενίτης Τ., *Η σχολική βιβλιοθήκη του 19ου αιώνα - Η βιβλιοθήκη του Γυμνασίου Ναυπλίου (1833-1935)*, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών - Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα, 1995.

72. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ. Ρ36, Α.Π. 27 Δεκεμβρίου 1841. Έγγρ. του Διοικητή Αργολίδος προς τον Δήμαρχο Ναυπλίου.

73. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ. Ρ36, Α.Π. 3256, 31 Ιανουαρίου 1842. Έγγρ. του Δημάρχου (απόντος του Δημαρχιακού παρέδρου) προς την Βασιλικήν Διοίκησιν Αργολίδος. Η ενοικίαση της οικίας του Διοικητή, εκ μέρους του Δήμου προς χρήση σχολείου κορασίων, καθώς και οι πιέσεις που δέχθηκε ο Δήμαρχος εκ μέρους του Διοικητή προκειμένου να ενοικιάσει ο Δήμος την οικία του και να μεταφερθεί εκεί το σχολείο, θέτουν πολλά ερωτηματικά σχετικά με την μη καταλληλότητα του προηγούμενου κτιρίου που στεγαζόταν το σχολείο και τα προσωπικά συμφέροντα του Κουτουμά. Επίσης, επιση-

μαίνουμε ότι ο Κ. Σπηλιωτάκης με επιφύλαξη αναφέρει ότι η οικία Κουτουμά (παλαιά τουρκική διώροφη οικία κοντά στα τείχη του Ιτς-Καλέ) ήταν εκείνη στην οποία εγκαταστάθηκε «το Εκτελεστικό» (Η προσωρινή Ελληνική Διοίκηση που προήλθε από τις Εθνοσυνελεύσεις της Επιδαύρου (1822) του Άστρους (1823) συνίστατο από το Βουλευτικό, το Εκτελεστικό, τα Υπουργεία κ.ά. υπηρεσίες) μετά την είσοδό του στο Ναύπλιο την 12η Ιουνίου 1824. Η οικία ανήκε πρώτα στον Αγά Πασά κατόπιν περιήλθε στον Ι. Κουτουμά, έπειτα στον Κ. Λεονάρδο και τέλος στον Δ. Κουτσοποδιώτη. Διασώζεται μέχρι σήμερα στο Ναύπλιο και είναι η επί των οδών Κωσταντινουπόλεως και Αγίου Γεωργίου 24). Για την «οικία Κουτουμά», βλ. Σπηλιωτάκης Κ., *Τα εν Ναυπλίω κτίρια του Βουλευτικού και του Εκτελεστικού (1824-1826)*, ανάπτυπον εκ του εικοστού τόμου του δελτίου της Ιστορικής και Εθνολογικής εταιρείας της Ελλάδος, Αθήνα, 1973.

74. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ. Ρ36β, Α.Π. 1355, 17 Νοεμβρίου 1845. Έγγρ. της Ζ. Σακελλίωνος προς την Δημαρχίαν Ναυπλίων.

75. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ. Ρ36, Α.Π. 366, 14 Μαρτίου 1847. Έγγρ. του Κ. Μάμακη προς τον Νομάρχη Αργολίδος και Κορινθίας.

76. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ., Π., Α.Π. 473, 10 Μαΐου 1849. Έγγρ. του Δημάρχου Ναυπλίου προς την Δημοτικήν Αστυνομίαν.

77. Το σώμα πινάκων Παρισίων που ζητούσε η δασκάλα Πιτταδάκη αφορούσε στο μάθημα της Ανάγνωσης. Για κάθε κλάση ανάγνωσης έπρεπε να υπάρχουν υποδείγματα προς υπαγόρευσιν. Στο Γ' κεφάλαιο του Οδηγού ο Κοκκώνης αναφέρεται διεξοδικά στους τρόπους διδασκαλίας του μαθήματος και στους πίνακες που έπρεπε να χρησιμοποιούνται κατά κλάση. Σε υποσημείωση επισημαίνει ότι η επιτροπή (εννοεί την «επί της προπαιδείας επιτροπή» που συστάθηκε το 1829), είχε αποφασίσει για τη σύνταξη νέων πινάκων αναγνώσεως και είχε προχωρήσει στον προσδιορισμό πινάκων για κάθε κλάση. Αλλά όταν είχε συντάξει όλο το «συλλαβισματάριον» έμαθε ότι: «εις τα Παρίσια η υπέρ των Ελλήνων φιλανθρωπική εταιρεία εκδίδει νέους πίνακες αναγνώσεως χάριν των σχολείων της Ελλάδος». Έτσι, η επιτροπή «στοχαζόμενη την οικονομίαν της δαπάνης του καιρού και των χρημάτων» ανέβαλε το έργο της μέχρι να δει τους τυπομένους στο Παρίσι πίνακες. Έτσι, οι δικοί της θεωρήθηκαν ως «βοηθητικοί - συμπληρωματικοί - απαρτιστικοί. Φαίνεται ότι οι πίνακες που τυπώθηκαν στο Παρίσι και μετά την αποστολή τους χρησιμοποιήθηκαν στα σχολεία της Ελλάδας. Σ' αυτούς αναφέρεται και η Πιτταδάκη· βλ. Κοκκώνης Ι., *όπ. παρ.*, 1830.

78. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ. Σ41, Α.Π. 2052, 16 Ιουλίου 1836. Έγγρ. της δημοδιδασκάλισσας Ε. Πιτταδάκη προς τον Δήμαρχον Ναυπλίας.

79. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ. 18, 58, Α.Π. 250, 23 Φεβρουαρίου 1837. Έγγρ. της δημοδιδασκάλου Ναυπλίας Ε. Πιτταδάκη προς τον Δήμαρχο Ναυπλίας.

80. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ. 18, 59, Α.Π. 46, 12 Αυγούστου 1837. Έγγρ. των δημοδιδασκαλισσών Π. Κουσκούρη και Μ. Μαζαράκη προς τον Σεβαστόν Δήμαρχον Ναυπλίας.

81. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ. 18, 58, Α.Π. 9, 14 Οκτωβρίου 1837. Έγγρ. των δημοδιδασκαλισσών Π. Κουσκούρη, Μ. Μαζαράκη προς τον Διοικητή Αργολίδος.

82. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ. Ρ36, Α.Π. 172, 5 Δεκεμβρίου 1842. Έγγρ. της δημοδιδασκάλισσας Π. Κουσκούρη προς τον Δήμαρχο Ναυπλιέων.
83. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ. Ρ36, Α.Π. 11, 5 Μαΐου 1846. Έγγρ. της δημοδιδασκάλισσας Ζ. Σακελλίωνος προς τον Δήμαρχον Ναυπλίου.
84. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ. Ρ36, Α.Π. 29, 14 Ιανουαρίου 1847. Έγγρ. της δημοδιδασκάλισσας Ζ. Σακελλίωνος προς τον Δήμαρχον Ναυπλίου.
85. ΓΑΚ, ΔΑΝ, Εκπ., Π., Α.Π. 68, 18 Οκτωβρίου 1848. Έγγρ. της δημοδιδασκάλισσας Ζ. Σακελλίωνος προς την Βασιλικήν Νομαρχίαν Αργολίδος και Κορινθίας.

Βιβλιογραφία

- Γιαννακάκη Ε., Ελένη Πιπταδάκη, *Εφημερίς των κυριών, έτος Δ΄*, αρ. 175, 19 Αυγούστου 1890.
- Δασκαλάκης Α., *Κείμενα - Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης*, σειρά Γ΄, τα περί παιδείας, Αθήνα, 1968.
- Δεμοίρος Σ., *Ιστορία του Γυμνασίου Ναυπλίου*, Αθήνα, 1939.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ΄, Αθήνα, 1977.
- Κλάδος Ι., *Εκκλησιαστικά και Εκπαιδευτικά ήτοι νόμοι, διατάγματα, εγκύκλιοι κ.λπ.*, Αθήνα, 1860.
- Κοκκώνης Ι., *Εγχειρίδιον ή Οδηγός αλληλοδιδασκτικής μεθόδου νέος, τελειοποιημένος και πληρέστερος*, εν Αιγίνη, 1830.
- Λαμπράκη-Παγανού Α., *Η εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την Οθωνική περίοδο*, Αθήνα 1988.
- Ληξουριώτης Γ., *Κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις για το παιδί τον πρώτο αιώνα του νεοελληνικού κράτους*, Αθήνα - Γιάννενα, 1986.
- Μάουρερ Γκ., *Ο Ελληνικός λαός*, Αθήνα, 1976.
- Μπουζάκης Σ., Τζήκας, Χ., *Η κατάρτιση των διδασκάλων-διδασκαλισσών και Νηπιαγωγών στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1996.
- Μπουζάκης Σ., *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985)*, Αθήνα, 1991.
- Mylonnas Th., «The Strong Tendency to Transfer Legislation from France to Greece in the First Half of the Nineteenth Century and Mayer's Organic law on Greek Primary Education (1834)», in N.P. Terzis, *Education in Balkans: From the Enlightenment to the Founding of the Nation States*, ed. Kyriakidis Brothers, Thessaloniki, 2000.
- Ξηραδάκη Κ., *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα - Πρωτοπόρες Ελληνίδες 1830-1936*, Αθήνα, 1988.
- Παπαρηγόπουλος Κ., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήναι, 1955.
- Ραγκαβής Α., *Απομνημονεύματα*, τόμ. Α΄ - Β΄, Αθήναι, 1894-1895.
- Σακκής Δ., *Η εκπαίδευση στις Νοτιοδυτικές Κυκλάδες κατά την Α΄ Οθωνική περίοδο (1833-1843)*, Αθήνα, 1997.
- Σκανδάμης Α., *Η τριακονταετία της βασιλείας του Όθωνα (1832-1862)*, τόμ. Α΄, Αθήναι, 1961.

Σκλαβενίτης Τ., *Η σχολική βιβλιοθήκη του 19ου αιώνα - Η βιβλιοθήκη του Γυμνασίου Ναυπλίου (1833-1935)*, Αθήνα, 1995.

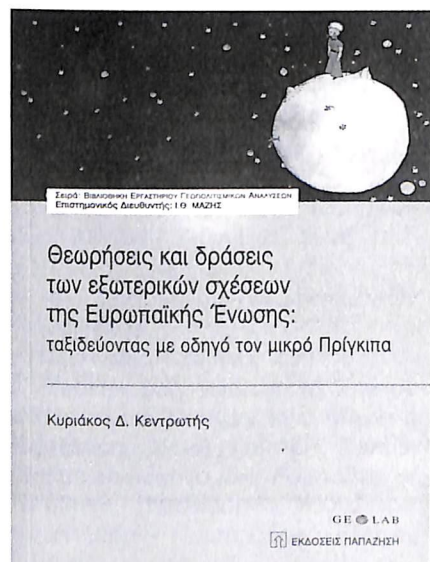
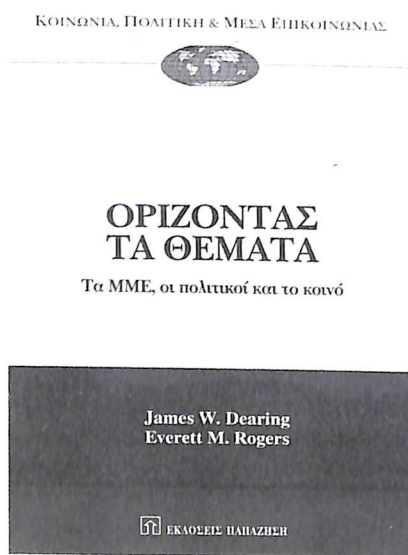
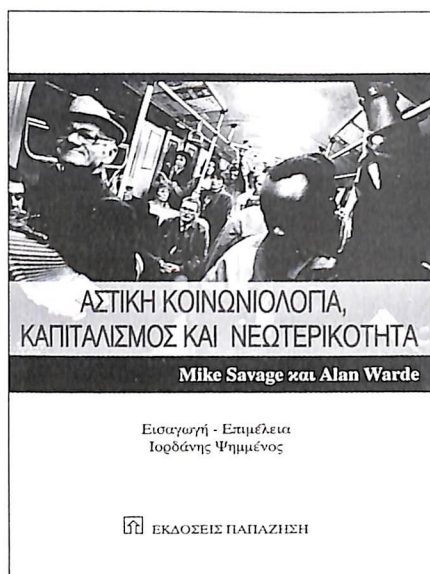
Σπηλιωτάκης Κ., *Τα εν Ναυπλίων κτίρια του Βουλευτικού και του Εκτελεστικού (1824-1826)*, Αθήνα, 1973.

Φιλεκπαιδευτική εταιρεία - Αρσάκεια - Τοσίτσεια Σχολεία, *1836-1996 εκατόν εξήντα χρόνια παιδείας*, Αθήνα, 1996.

Φωτιάδης Δ., *Όθωνας - Η μοναρχία*, Αθήνα, 1988.

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

εκδοσεις παπαζηση απο το 1929

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ τηλ: 210 3822 496 - 210 3838 020 fax: 210 3809 150
E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ-ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ
τηλ: 210 3216 148 fax: 210 3313 074

Συγκριτική μελέτη των πεζών κειμένων των σχολικών εγχειριδίων της Στ' Δημοτικού στο πλαίσιο της διδασκαλίας της γλώσσας και της λογοτεχνίας των περιόδων 1982-2001 και 2001-2003

Κυριακή Διάμεση*

Περίληψη

Η παρακάτω ανάλυση επιχειρεί την σύγκριση των κειμένων του Ανθολογίου και του σχολικού εγχειριδίου Η γλώσσα μου για την Στ' Δημοτικού την περίοδο 1982-2001 και των κειμένων του σχολικού εγχειριδίου Με λογισμό και μ' όνειρο και Η γλώσσα μου την περίοδο 2001-2004. Η συγκριτική μελέτη αποδεικνύει την μεταρρυθμιστική προσπάθεια στην διδασκαλία των κειμένων: παρ' όλο που στη πλειοψηφία τους τα κείμενα είναι απόσπασματα μυθιστορήματος και ποιήματα, εισάγονται θεατρικά, κόμικς, παραμύθια, μύθοι και επιστολές. Το καινούριο σχολικό εγχειρίδιο Με λογισμό και μ' όνειρο περιέχει συγγραφείς από πολλές χώρες, οπότε δίνεται η ευκαιρία να σπάσει ο εθνοκεντρικός χαρακτήρας που χαρακτήριζε το Ανθολόγιο. Συναντάμε επίσης συγγραφείς από διάφορες εποχές, από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα, παρά την συντριπτική πλειοψηφία των κειμένων που γράφτηκαν τα τελευταία τριάντα χρόνια.

Εισαγωγή

Το 1982 εισάγεται στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση για τη διδασκαλία του γλωσσικού μαθήματος, μια σειρά βιβλίων με γενικό

* Η Κυριακή Διάμεση είναι διδάκτωρ Φιλολογίας.

τίτλο *Η γλώσσα μου*. Τα καινούρια εγχειρίδια, που για την ΣΤ' Δημοτικού διαρθρώνονται σε τέσσερα τεύχη, έρχονται να αντικαταστήσουν το αναγνωστικό και να προτείνουν σύμφωνα με το ΑΠ του 1982-1985 κείμενα που ορίζονται ως «*σύντομα κατά κανόνα, που ανταποκρίνονται σε μία σειρά από βασικές απαιτήσεις: είναι υποδειγματικά από γλωσσική άποψη, αντιπροσωπεύουν τις επικρατέστερες χρήσεις του λόγου, έχουν ψυχολογική, κοινωνιολογική και αισθητική κάλυψη και ενσωματώνουν με τρόπο όσο γίνεται πιο αβίαστο δομικά και λειτουργικά στοιχεία και φαινόμενα της γλώσσας που είναι προγραμματισμένα να διδαχθούν με βάση τα κείμενα αυτά*»¹.

Παράλληλα, στην ΣΤ' Δημοτικού για τη διδασκαλία του πεζού λόγου προβλέπεται το *Ανθολόγιο* (τρίτο μέρος), σχολικό εγχειρίδιο που χρονολογείται από το 1976 και περιέχει «εκτενέστερα κείμενα της νεοελληνικής λογοτεχνίας» στόχος των οποίων είναι να κάνει τους μαθητές να αγαπήσουν «το καλό λογοτεχνικό βιβλίο». Η διαφορά των κειμένων των δύο βιβλίων: στο μεν βιβλίο «*Η γλώσσα μου*» «τα κείμενα βασίζονται περισσότερο στην καθιερωμένη χρήση της δημοτικής, σύμφωνα με τις προδιαγραφές της γραμματικής» ενώ στο «*Ανθολόγιο*» τα κείμενα «παρουσιάζουν εντονότερα τις υφολογικές ιδιορρυθμίες των συγγραφέων και κάποιες αποκλίσεις τους από το πρότυπο της υιοθετημένης γλώσσας.». Έτσι, για είκοσι σχεδόν χρόνια η διδασκαλία του πεζού λόγου, είτε στο πλαίσιο της γλωσσικής διδασκαλίας είτε στο πλαίσιο της διδασκαλίας της λογοτεχνίας –εξάλλου δεν προβλέπεται σαφής διαχωρισμός από το αναλυτικό πρόγραμμα– πλαισιώνεται από δύο σχολικά εγχειρίδια διαφορετικών εποχών για την ελληνική εκπαίδευση. Το καθένα τους, καθρεφτίζει μία διαφορετική φιλοσοφία ως προς το περιεχόμενο και τους στόχους του μαθήματος και η απόκλισή τους εκφράζεται μέσα από την αδυναμία τους να αλληλοσυμπληρωθούν.

Το βιβλίο «*Η γλώσσα μου*», παρά τα τρωτά του ως προς το είδος και την μορφή των πεζών κειμένων που περιέχει, κείμενα πιθανόν ακατάλληλα για την επίτευξη των στόχων που τίθενται από το αναλυτικό πρόγραμμα, εκφράζει την ανάγκη για μεταρρυθμιστικές παρεμβάσεις στο μάθημα της γλωσσικής διδασκαλίας² και αν μη τι άλλο, εισάγει στοιχεία επικοινωνιακής μεθόδου για τη διδασκαλία της γλώσσας και του κειμένου³. Το *Ανθολόγιο*, όμως, είναι ένα σχολικό εγχειρίδιο εικοσιπενσσάρων χρόνων, που εκτός από την αδυναμία του να συμβάλει στην ικανοποίηση των στόχων του αναλυτικού προγράμματος, αδυνατεί πλέον να γοητεύσει

τους μαθητές και αποκλείει *a priori* τη μύηση των μαθητών στο λογοτεχνικό κείμενο, για την οποία παρουσιάζεται ως το κατ' εξοχήν σχολικό εγχειρίδιο στο Δημοτικό.

Το 2001 εισάγεται στην Ε' και ΣΤ' Δημοτικού το νέο Ανθολόγιο. Ήδη, εξωτερικά, είναι τελείως διαφορετικό από το προηγούμενο και «αυτοσυστήνεται» φιλόδοξα με το όνομα «Με λογισμό και μ' όνειρο».

Η παρακάτω έρευνα επιχειρεί τη σύγκριση των πεζών κειμένων που προτείνονταν στην ΣΤ' Δημοτικού για τη διδασκαλία της γλώσσας και της λογοτεχνίας μέχρι και το σχολικό έτος 2000-2001 μέσα από το βιβλίο *Η γλώσσα μου* και το παλιό *Ανθολόγιο*, αυτό που διδάσκεται για πρώτη φορά στο σχολείο το 1976 και αυτών που προτείνονται τώρα, μέσα από το ίδιο βιβλίο *Η γλώσσα μου* και το καινούριο *Ανθολόγιο*, *Με λογισμό και μ' όνειρο*, αυτό που πρωτοδιδάσκεται το 2001. Τα πεζά κείμενα εξετάζονται ως προς το είδος τους, την μορφή τους, την εθνικότητα των συγγραφέων⁴ και την περίοδο που γράφτηκαν. Παρατίθεται επίσης και ο κατάλογος των συγγραφέων των λογοτεχνικών κειμένων του εγχειριδίου της γλώσσας και αυτών του *Ανθολογίου* των περιόδων 1982-2001 και 2001-σήμερα, ώστε να ελέγξουμε τη σχέση τους με τον λογοτεχνικό κανόνα.

Η συγκριτική αυτή έρευνα, καλείται να απαντήσει στα παρακάτω ερωτήματα:

- α. Τα πεζά κείμενα που διδάσκονται στην ΣΤ' Δημοτικού «υπακούουν» στο λογοτεχνικό κανόνα⁵ μετά την εισαγωγή του νέου *Ανθολογίου* και σε ποιο βαθμό;
- β. Το καινούριο *Ανθολόγιο* *Με λογισμό και μ' όνειρο*, καταφέρνει να «σπάσει» τον ελληνοκεντρικό χαρακτήρα των πεζών κειμένων, και να δώσει έναν τόνο πολυπολιτισμικής διάστασης στο μάθημα της λογοτεχνίας;
- γ. Ποια είδη λόγου κυριαρχούν στα κείμενα της ΣΤ' Δημοτικού;
- δ. Ποιες μορφές παίρνει ο πεζός λόγος στα κείμενα της ΣΤ' Δημοτικού;
- ε. Ποιες αλλαγές μπορούν να επιφέρουν τα κείμενα του καινούργιου *Ανθολογίου* *Με λογισμό και μ' όνειρο*, στο μάθημα;
- στ. Κατά πόσον η διδασκαλία της γλώσσας και της λογοτεχνίας μπορούν αποτελέσουν ξεχωριστά μαθήματα μετά την εισαγωγή του καινούριου *Ανθολογίου* *Με λογισμό και μ' όνειρο*;

Μελέτη των πεζών κειμένων της ΣΤ' Δημοτικού την περίοδο 1982-2001 μέσα από το σχολικό εγχειρίδιο «Η γλώσσα μου» και το ανθολόγιο⁶ (3ο μέρος)

Η παρακάτω έρευνα δίνει μία εικόνα των πεζών κειμένων που προτείνονται στην ΣΤ' Δημοτικού μέσα από το βιβλίο της γλώσσας και το Ανθολόγιο που διδασκόταν σ' αυτήν την τάξη μέχρι και τη σχολική χρονιά 2000-2001. Όπως προαναφέραμε, τα πεζά κείμενα εξετάζονται ως προς το είδος τους, τη μορφή τους, την εθνικότητα των συγγραφέων και την περίοδο που γράφτηκαν. Θα παραθέσουμε επίσης και τον κατάλογο με τα ονόματα των συγγραφέων του εγχειριδίου *Η γλώσσα μου* και του *Ανθολογίου* (3ο μέρος).

1. Το είδος των κειμένων

1.1. Είδη κειμένων ανά βιβλίο σε απόλυτους αριθμούς και σε ποσοστά επί τοις εκατό στο σύνολο των κειμένων ανά βιβλίο

Ο παρακάτω πίνακας (1.1) δείχνει σε απόλυτους αριθμούς και σε ποσοστό επί τοις εκατό τα είδη των κειμένων για κάθε βιβλίο:

Τίτλος	Κόμικ	Ποιητικός λόγος	Πεζός λόγος	Θεατρικός λόγος	Ρεπορτάζ	Συνέντευξη	Εικόνα	Σενάριο	ΣΥΝΟΛΟ
Η Γλώσσα μου ΣΤ'	0 0%	36 34,6%	63 60,6%	5 4,8%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	104 100%
Ανθολόγιο Μέρος τρίτο	0 0%	41 45,1%	50 54,9%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	91 100%

Στον παραπάνω πίνακα 1.1 παρατηρούμε ότι η πλειονότητα των κειμένων του βιβλίου «Η γλώσσα μου» και του παλιού Ανθολογίου ανήκουν στον πεζό λόγο, ενώ αρκετά είναι και τα αντίστοιχα ποιητικά. Ο θεατρικός λόγος αντιπροσωπεύεται ελάχιστα και μόνο στο βιβλίο της γλώσσας. Κανένα άλλο είδος κειμένου δεν περιέχεται στα βιβλία μέσα από τα οποία διδάσκεται το μάθημα της γλώσσας και της λογοτεχνίας.

2. Η μορφή των κειμένων

2.1. Μορφές πεζού λόγου ανά βιβλίο σε απόλυτους αριθμούς

Ο παρακάτω πίνακας (2.1) δείχνει σε απόλυτους αριθμούς τις μορφές πεζού λόγου που εμφανίζονται σε κάθε βιβλίο:

Τίτλος	Δ	ΑΔ	ΣΔ	ΔΔ	ΑΜ	ΔΑ Μ	ΣΑ Μ	ΔΟ Κ	ΑΜ ΕΛ	α	Σα	Χ	ε	ΠΚ	ΠΜ	ΣΥΝ.
Ανθολόγιο (Μέρος τρίτο)	14	0	0	0	30	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	44
Η Γλώσσα μου ΣΤ΄	3	2	12	0	13	0	7	0	0	2	5	1	0	3	2	50

2.2. Μορφές πεζού λόγου επί τοις εκατό ανά βιβλίο

Ο παρακάτω πίνακας (2.2) δείχνει το ποσοστό της κάθε μορφής πεζού λόγου που περιέχεται στο σύνολο των κειμένων του κάθε βιβλίου. Παραδείγματος χάριν, στα εκατό κείμενα που περιέχονται στο Ανθολόγιο (μέρος τρίτο), τα 32 είναι διηγήματα, τα 68 είναι αποσπάσματα μυθιστορήματος κ.τ.λ.:

Τίτλος	Δ	ΑΔ	ΣΔ	ΔΔ	ΑΜ	ΔΑ Μ	ΣΑ Μ	ΔΟ Κ	ΑΜ ΕΛ	α	Σα	Χ	ε	ΠΚ	ΠΜ	ΣΥΝ.
Ανθολόγιο										0						
(Μέρος τρίτο)	32%	0%	0%	0%	68%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	100%
Η Γλώσσα μου ΣΤ΄	6%	4%	24%	0%	26%	0%	14%	0%	0%	4%	10%	2%	0%	6%	4%	100%

Στους παραπάνω πίνακες 2.1 και 2.2, παρατηρούμε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των κειμένων του βιβλίου *Η γλώσσα μου* και του παλιού *Ανθολογίου* είναι αποσπάσματα μυθιστορήματος (ΑΜ). Το ίδιο και για το παλιό *Ανθολόγιο*, το οποίο όμως περιλαμβάνει και διηγήματα (Δ). Αντίστοιχα, στο βιβλίο της γλώσσας, μετά το απόσπασμα μυθιστορήματος (ΑΜ) ακολουθούν με σημαντικά ποσοστά η συντόμευση διηγήματος (ΣΔ), η συντόμευση αποσπάσματος μυθιστορήματος (ΣΑΜ) και η συντόμευση άρθρου.

3. Η εθνικότητα των συγγραφέων

3.1. Εθνικότητες συγγραφέων ανά βιβλίο σε απόλυτους αριθμούς

Ο παρακάτω πίνακας (3.1) δείχνει σε απόλυτους αριθμούς τις εθνικότητες των συγγραφέων που διδάσκονται σε κάθε βιβλίο:

Τίτλος	Ανωμυοί	Αγγλική	Αμερικάνικη	Αργεντίνικη	Αρχ. Ελληνική	Γαλλική	Ελληνική	Ιαπωνική	Ιρλανδική	Ισπανική	Αφρικανική	Ρωσική	Ιταλική	Δανέζικη	Περσική	ΣΥΝΟΛΟ
Ανθολόγιο (Μέρος τρίτο)	0	0	0	0	0	0	41	0	0	0	0	0	0	0	0	41
Η Γλώσσα μου ΣΤ'	1	0	0	0	0	2	36	0	0	0	0	0	0	0	0	39

3.2. Εθνικότητες επί τοις εκατό ανά βιβλίο

Ο παρακάτω πίνακας (3.2) δείχνει το ποσοστό επί τοις εκατό της κάθε εθνικότητας των συγγραφέων που διδάσκονται σε κάθε βιβλίο. Παραδείγματος χάριν, στους εκατό συγγραφείς του βιβλίου *Η Γλώσσα μου Α*, οι 7 έχουν αγγλική εθνικότητα, οι 83 ελληνική κ.λπ.:

Τίτλος	Τσεχική	Αγγλική	Αμερικάνικη	Αργεντίνικη	Αρχ. Ελληνική	Γαλλική	Ελληνική	Ιαπωνική	Ιρλανδική	Ισπανική	Νοτιοαφρικανική	Ρωσική	Ιταλική	Δανέζικη	Περσική	ΣΥΝΟΛΟ
Ανθολόγιο (Μέρος τρίτο)	0%	0%	0%	0%	0%	0%	100%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	100%
Η Γλώσσα μου ΣΤ'	3%	0%	0%	0%	0%	5%	92%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	100%

Στους παραπάνω πίνακες 3.1 και 3.2, διαπιστώνουμε ότι οι Έλληνες συγγραφείς αποτελούν την συντριπτική πλειοψηφία: στο

μεν βιβλίο του Ανθολογίου όλοι οι συγγραφείς είναι Έλληνες, στο δε βιβλίο της γλώσσας το 92% των συγγραφέων είναι έλληνες και μόνο το 5% Γάλλοι και το 3% Τσέχοι.

Κατάλογος με τους Έλληνες συγγραφείς των πεζών λογοτεχνικών κειμένων των εγχειριδίων «Η γλώσσα μου» και το «Ανθολόγιο» την περίοδο 1982-2001

Η γλώσσα μου		Ανθολόγιο (Μέρος τρίτο)	
1	Αλλαμανή Εφ.	1	Αγγέλου Ι.
2	Αννίνος Γ.	2	Αλεξίου Ελ.
3	Βαρέλης Φ.	3	Άννινος Γ.
4	Βαρελλά Αγγ.	4	Βαρελλά Αγγ.
5	Γεράσιμος Γρ.	5	Βενέζης Ηλ.
6	Γκρίτση-Μιλιέξ Τ.	6	Βλάμη Ε.
7	Γλέζος Π.	7	Βλαχογιάννης Γ.
8	Ιορδανίδου Μ.	8	Βλάχος Αγ.
9	Ιωάννου Γ.	9	Βλάχου Ελ.
10	Καραντώνης Αν.	10	Δασκαλάκης Β.
11	Κασόλας Μ.	11	Δέλτα Π.
12	Κολοκοτρώνη	12	Δούκας Στρ.
13	Κόντογλου Φ.	13	Ζαλοκώστας Χρ.
14	Κοτζιούλας Γ.	14	Ζέη Αλ.
15	Κούσουλας Λ.	15	Θεοτοκάς Γ.
16	Κυνηγού Μ.	16	Ιορδανίδου Μ.
17	Λεβάντας Χρ.	17	Καζαντζάκης Ν.
18	Μαγκάκης Γ.-Αλ.	18	Κόντογλου Φ.
19	Μαγκλής Γ.	19	Μακρυγιάννης
20	Μανωλάκου Μ.	20	Μαυροειδή- Παπαδάκη Σ.
21	Μάργαρης Ν.Σ.	21	Μελά Ν.

Η γλώσσα μου		Ανθολόγιο (Μέρος τρίτο)	
22	Μηλιώνης Χρ.	22	Μηλιάδης Γ.
23	Μπενέκος Αντ.	23	Μόντης Κ.
24	Νάκου Λ.	24	Μπεράτης Γ.
25	Ντελόπουλος Κ.	25	Μυριβήλης Στρ.
26	Ξενόπουλος Γρ.	26	Ξενόπουλος Γρ.
27	Ξενόπουλος Γρ.	27	Παλαιολόγος Π.
28	Παναγιωτόπουλος Σπ.	28	Παναγιωτόπουλος Ι.Μ.
29	Πολίτης Κ.	29	Παπαντωνίου Ζ.
30	Σαμαράκης Αντ.	30	Παπαχαρίσης Αθ.
31	Σαμαράκης Αντ.	31	Πετσάλης Θ.
32	Σαμουηλίδης Χρ.	32	Πολίτης Κ.
33	Σίνου Κ.	33	Πρεβελάκης Π.
34	Σούκας Κ.	34	Σαμαράκης Αν.
35	Ταρσούλη Αθ.	35	Σαράντη Γ.
36	Χαβιαράς Στρ.	36	Σταθάτου Φ.
37	Χατζηαργύρης Κ.	37	Στασινόπουλος Μ.
38	Χατζηγιάννου Ελ.	38	Σταύρου Τ.
39	Χατζίνης Γ.	39	Σωτηρίου Δ.
40	Ψαθάς Δ.	40	Τερζάκης Αγ.
		41	Φραγκιάς Αν.
		42	Ψαθάς Δ.

Ο παραπάνω συγκεντρωτικός πίνακας (3.3) των ελλήνων συγγραφέων των πεζών κειμένων μας βοηθάει να εξετάσουμε κατά πόσο τα πεζά λογοτεχνικά κείμενα που διδάσκονταν στην ΣΤ΄ Δημοτικού την περίοδο 1982-2001 ακολουθούν τον λογοτεχνικό κανόνα.

4. Η περίοδος που γράφτηκαν

Πριν την παράθεση και την ανάλυση του πίνακα που αναφέρεται στις περιόδους στις οποίες ανήκουν τα πεζά κείμενα, ας λάβουμε υπόψη μας τη χρονολογική κατάταξη⁸ σύμφωνα με την οποία έγινε η ένταξη αυτή, ώστε να καταλήξουμε σε συμπεράσματα για την ανθολόγησή τους.

Periodosi D	Description	Startyear	Endyear
1	Αρχαία κείμενα	-401	0
2	Λόγια παραγωγή	1000	1600
3	Κρητική λογοτεχνία	1453	1669
4	Νεοελληνικός διαφωτισμός	1669	1820
5	Η - Απομνημονεπτανησιακή σχολεύματα - Φαναριώτες/ Ρομαντική Σχολή Αθηνών	1820	1880
6	Νέα Αθηναϊκή Σχολή	1880	1922
7	Προπολεμική περίοδος - Β' Παγκόσμιος Πόλεμος	1922	1945
8	Μεταπολεμική περίοδος	1945	1960
9	Σύγχρονη	1960	1980
11	Σημερινή	1980	1999

Για τη χρονολογική κατάταξη των κειμένων ακολουθήσαμε τον διαχωρισμό που προτείνει ο Κ.Θ. Δημαράς και ο Λ. Πολίτης. Η ίδια χρονολογική κατάταξη χρησιμοποιείται και στη διδακτορική διατριβή της Ελ. Χοντολίδου⁹. Τη συναντάμε επίσης και στο σχολικό βιβλίο (έκδοση ΟΕΔΒ) των Νεοελληνικών Κειμένων της Γ' Γυμνασίου. Τα αρχαία κείμενα που ανθολογούνται είναι μεταφρασμένα και καλύπτουν μία μεγάλη περίοδο, από τον 5ο αιώνα π.Χ. μέχρι την αρχή του 1ου αιώνα μ.Χ. Ο 20ος αιώνας χωρίζεται στην περίοδο 1922-1945 (την ονομάσαμε περίοδο του μεσοπολέμου και του Β' Παγκοσμίου πολέμου) και στη μεταπολεμική περίοδο 1945-1960. Τον διαχωρισμό αυτόν υπαγορεύει η λογοτεχνική παραγωγή στην Ελλάδα και τον ακολουθούν τόσο η ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας των Κ.Θ. Δημαρά¹⁰ και Λ. Πολίτη¹¹ όσο και το σχολι-

κό εγχειρίδιο της Γ΄ Γυμνασίου του ΟΕΔΒ. Στη σύγχρονη περίοδο ανθολογούνται κείμενα που γράφτηκαν από το 1960 μέχρι το 1980. Η υπόλοιπη κατάταξη αντικατοπτρίζει τα λογοτεχνικά ρεύματα και τις λογοτεχνικές σχολές¹².

4.1. Τα πεζά κείμενα ανά περίοδο σε απόλυτους αριθμούς

Ο παρακάτω πίνακας (4.1) δείχνει σε απόλυτους αριθμούς τα πεζά κείμενα του κάθε βιβλίου που αντιστοιχούν σε κάθε περίοδο:

Periodosi D	Description	Startyear	Endyear	Ανθολόγιο μέρος τρίτο	Η γλώσσα μου Στ΄
1	Αρχαία κείμενα	-401	0	0	2
2	Ρωμαϊκή - βυζαντινή περίοδος	1	1000	0	0
3	Λόγια παραγωγή	1000	1600	0	0
4	Κρητική λογοτεχνία	1453	1669	0	0
5	Νεοελληνικός διαφωτισμός	1669	1820	0	0
6	Απομνημονεπτανησιακή Σχ. - Φαναριώτες/Ρομαντική Σχολή Αθηνών	1820	1880	0	1
7	Νέα Αθηναϊκή Σχολή	1880	1922		
8	Προπολεμική περίοδος - Μεσοπόλεμος - Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος	1922	1945	11	8
9	Μεταπολεμική περίοδ.	1945	1960	10	4
10	Σύγχρονη	1960	1980	22	22
11	Σημερινή	1980	1999	0	13

Οι τρεις ξένοι συγγραφείς που περιλαμβάνονται στο βιβλίο της γλώσσας, εντάσσονται κανονικά στην παραπάνω κατάταξη, που υπαγορεύτηκε από την ελληνική λογοτεχνική παραγωγή. Πιο συγκεκριμένα, τόσο ο Αντουάν Σαιντ Εξυπερύ (1900-1044) όσο και ο Λουί Αραγκόν (1897-1983) –αν και τελείως διαφορετικοί– εντάσσονται στην περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου. Ο δε Ματσόουρεκ Μίλος, (1926-) με το βιβλίο του *Ζωολογία*, που κυκλοφόρησε το 1962, εντάσσεται στην σύγχρονη περίοδο.

Στον παραπάνω πίνακα 4.1 παρατηρούμε ότι και τα δύο βιβλία, το παλιό *Ανθολόγιο* και το βιβλίο *Η Γλώσσα μου*, περιέχουν στην πλειονότητά τους πεζά κείμενα που γράφτηκαν κατά τη σύγχρονη περίοδο (1960-1980). Ακολουθούν και για τα δύο εγχειρίδια. τα πεζά κείμενα της περιόδου 1922-1945 (προπολεμική περίοδος - περίοδος μεσοπολέμου - Β' παγκόσμιος πόλεμος) και μετά αυτά της μεταπολεμικής περιόδου (1945-1960). Και τα δύο εγχειρίδια που μελετάμε, όσον αφορά την κατάταξη των πεζών κειμένων σε χρονικές περιόδους, παρουσιάζουν εικόνα ανάλογη, με μοναδική σημαντική διαφοροποίηση την παντελή έλλειψη πεζών κειμένων της περιόδου 1980-1999 από το παλιό *Ανθολόγιο*.

Μελέτη των πεζών κειμένων της ΣΤ' Δημοτικού την περίοδο 2001-2003 μέσα από το σχολικό εγχειρίδιο «Η Γλώσσα μου» και το καινούργιο *Ανθολόγιο* με τον τίτλο «Με λογισμό και μ' όνειρο» (μέρος τρίτο)

Το ακόλουθο μέρος της έρευνας δίνει μία εικόνα των πεζών κειμένων που προτείνονται στην ΣΤ' Δημοτικού μέσα από το βιβλίο της γλώσσας και το *Ανθολόγιο* που διδάσκεται σ' αυτήν τη τάξη από τον Σεπτέμβρη του 2001. Τα πεζά κείμενα εξετάζονται ως προς το είδος των κειμένων, τη μορφή τους, την εθνικότητα των συγγραφέων και την περίοδο που γράφτηκαν.

1. Το είδος των κειμένων

1.1. *Είδη κειμένων ανά βιβλίο σε απόλυτους αριθμούς και σε ποσοστά επί τοις εκατό του συνόλου των κειμένων ανά βιβλίο*

Ο παρακάτω πίνακας (1.1) δείχνει σε απόλυτους αριθμούς και σε ποσοστά επί της εκατό τα είδη των κειμένων για κάθε βιβλίο:

Τίτλος	Κόμικ	Ποιητικός λόγος	Πεζός λόγος	Θεατρικός λόγος	Ρεπορτάζ	Συνέντευξη	Εικόνα	Σενάριο	ΣΥΝΟΛΟ
Η Γλώσσα μου ΣΤ'	0 0%	36 34,6%	63 60,6%	5 4,8%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	104 100%
Ανθολόγιο Μέρος τρίτο (2001)	1 1,07%	30 32,6%	59 64,1%	3 3,3%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	93 100%

Στον παραπάνω πίνακα (1.1) παρατηρούμε ότι τόσο στο βιβλίο της γλώσσας όσο και στο Ανθολόγιο 2001 υπερισχύει ο πεζός λόγος. Ακολουθούν τα κείμενα του ποιητικού λόγου και σε πολύ μικρά ποσοστά, μόλις που εμφανίζονται, κείμενα θεατρικού λόγου.

Πρέπει ωστόσο να υπογραμμίσουμε ένα πολύ σημαντικό στοιχείο του Ανθολογίου 2001: στα κείμενα του περιλαμβάνει και ένα κόμικ. Το κυριότερο όμως είναι ότι περιέχει έναν πολύ σημαντικό αριθμό εικόνων, οι οποίες δεν μνημονεύονται μεν στον πίνακα Α1, διότι δεν περιέχονται στο σχολικό εγχειρίδιο ως μέρος της διδακτέας ύλης, προφανώς όμως συμπεριλήφθηκαν για λόγους αισθητικής καλλιέργειας κι αποτελούν σπουδαίο στοιχείο του καινούργιου Ανθολογίου.

2. Η μορφή των κειμένων

2.1. Μορφές πεζού λόγου ανά βιβλίο σε απόλυτους αριθμούς

Ο παρακάτω πίνακας (2.1) δείχνει σε απόλυτους αριθμούς τις μορφές πεζού λόγου που εμφανίζονται σε κάθε βιβλίο:

Τίτλος	Δ	ΑΔ	ΣΔ	ΔΔ	ΑΜ	ΔΑ Μ	ΣΑ Μ	ΔΟ Κ	ΑΜ ΕΛ	α	Σα	Χ	ε	ΠΚ	ΠΜ	ΣΥΝ.
Ανθολόγιο Μέρος τρί- το (2001)	12	3	0	0	28	0	0	0	0	0	0	0	4	4	8	59
Η Γλώσσα μου ΣΤ'	3	2	12	0	13	0	7	0	0	2	5	1	0	3	2	50

2.2. Μορφές πεζού λόγου επί τοις εκατό ανά βιβλίο

Ο παρακάτω πίνακας (2.2) δείχνει το ποσοστό της κάθε μορφής πεζού λόγου που περιέχεται σε κάθε βιβλίο στο σύνολο των κειμένων του βιβλίου. Παραδείγματος χάρη, στα εκατό κείμενα που περιέχονται στο Ανθολόγιο μέρος τρίτο, τα 32 είναι διηγήματα, τα 68 είναι αποσπάσματα μυθιστορήματος κτλ.:

Τίτλος	Δ	ΑΔ	ΣΔ	ΔΔ	ΑΜ	ΔΑ Μ	ΣΑ Μ	ΔΟ Κ	ΑΜ ΕΛ	α	Σα	Χ	ε	ΠΚ	ΠΜ	ΣΥ Ν.
Ανθολόγιο Μέρος τρί- το (2001)	20,3%	5%	0%	0%	47,4%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	6,7%	6,7%	13,5%	100%
Η Γλώσσα μου ΣΤ	6%	4%	24%	0%	26%	0%	14%	0%	0%	4%	10%	2%	0%	6%	4%	100%

Στους παραπάνω πίνακες 2.1 και 2.2 παρατηρούμε ότι η πλειοψηφία των κειμένων τόσο στο βιβλίο της γλώσσας όσο και στο Ανθολόγιο 2001 έχουν τη μορφή του αποσπάσματος μυθιστορήματος (ΑΜ). Στο Ανθολόγιο 2001 ακολουθούν τα διηγήματα και μετά τα κείμενα με την μορφή του παραμυθιού ή του μύθου (ΠΜ). Στο βιβλίο της γλώσσας μετά τα απόσπασμα μυθιστορήματος ακολουθεί η συντόμευση διηγήματος (ΣΔ) κι έπειτα η συντόμευση αποσπάσματος μυθιστορήματος (ΣΑΜ). Οι μορφές πεζού λόγου που δεν αντιπροσωπεύονται καθόλου σε κανένα από τα δύο βιβλία είναι η διασκευή διηγήματος (ΔΔ), η διασκευή αποσπάσματος μυθιστορήματος (ΔΑΜ), το δοκίμιο (ΔΟΚ) και το απόσπασμα μελέτης (ΑΜΕΛ).

Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι, το Ανθολόγιο 2001 περιλαμβάνει και κάποιες άλλες μορφές πεζού κειμένου που δεν περιέχονται στον πίνακα, αλλά συνιστούν καινοτομίες τόσο για τη διδασκαλία της γλώσσας όσο και γι' αυτήν της λογοτεχνίας: ένα κόμικ, παροιμιομύθους και ένα απόσπασμα από τις επιστολές του Αποστόλου Παύλου.

3. Η εθνικότητα των συγγραφέων

3.1. Εθνικότητες συγγραφέων ανά βιβλίο σε απόλυτους αριθμούς

Ο παρακάτω πίνακας (3.1) δείχνει τις εθνικότητες των συγγραφέων που διδάσκονται σε κάθε βιβλίο σε απόλυτους αριθμούς:

Τίτλος	Τσεχική	Αγγλική	Αμερικάνικη	Αργεντίνικη	Αρχ. Ελληνική	Γαλλική	Ελληνική	Ιαπωνική	Ιρλανδική	Ισπανική	Νοτιοαφρικανική	Ρωσική	Ιταλική	Δανέζικη	Περσική	ΣΥΝΟΛΟ
Ανθολόγιο Μέρος τρί- το (2001)	0	3	1	0	0	4	44	0	0	0	0	0	1	1	1	55
Η Γλώσσα μου ΣΤ'	1	0	0	0	0	2	36	0	0	0	0	0	0	0	0	39

3.2. Εθνικότητες επί τις εκατό ανά βιβλίο

Ο παρακάτω πίνακας (3.2) δείχνει το ποσοστό επί τοις εκατό της κάθε εθνικότητας στο σύνολο των συγγραφέων που διδάσκονται σε κάθε βιβλίο. Παραδείγματος χάριν, στους εκατό συγγραφείς του βιβλίου *Η Γλώσσα μου Α*, οι 7 έχουν αγγλική εθνικότητα, οι 83 ελληνική κ.λπ.:

Τίτλος	Τσεχική	Αγγλική	Αμερικάνικη	Αργεντίνικη	Αρχ. Ελληνική	Γαλλική	Ελληνική	Ιαπωνική	Ιρλανδική	Ισπανική	Νοτιοαφρικανική	Ρωσική	Ιταλική	Δανέζικη	Περσική	ΣΥΝΟΛΟ
Ανθολόγιο Μέρος τρί- το (2001)	0%	5,4%	1,8%	0%	0%	7,2%	80%	0%	0%	0%	0%	0%	1,8%	1,8%	1,8%	100%
Η Γλώσσα μου ΣΤ'	2,5%	0%	0%	0%	0%	5,1%	92,3%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	100%

Στους παραπάνω πίνακες 3.1 και 3.2 παρατηρούμε ότι η πλειοψηφία των συγγραφέων των πεζών κειμένων τόσο στο βιβλίο

της γλώσσας όσο και στο Ανθολόγιο 2001 είναι Έλληνες. Υπάρχει, πάντως μία ειδοποιός διαφορά: στο μεν βιβλίο της γλώσσας οι ξένοι συγγραφείς αντιπροσωπεύονται από ένα μικρό ποσοστό Γάλλων, ενώ στο Ανθολόγιο 2001 η τάση αυτή αλλάζει. Η ποικιλία των συγγραφέων όσον αφορά την εθνικότητά τους στο Ανθολόγιο 2001 γίνεται ακόμα πιο ενδιαφέρουσα αν λάβουμε υπόψη μας ότι συμπεριλαμβάνονται ο πεζογράφος Ντιμίτερ Ινκίοφ, Βούλγαρος, με αμερικάνικη υπηκοότητα που ζει στη Γερμανία, αλλά και ο Κινέζος ποιητής του 19ου αιώνα Τσου Τσεν Πάι και ο Τούρκος ποιητής Ναζίμ Χικμέτ. Συναντάμε επίσης κείμενα Αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, του Ομήρου, του Αισώπου, του Λουκιανού και του Αισχύλου, καθώς και του Απόστολου Παύλου και του Ρωμανού του Μελωδού.

Κατάλογος με τους Έλληνες συγγραφείς των πεζών λογοτεχνικών κειμένων των εγχειριδίων «Η γλώσσα μου» και το «Ανθολόγιο» την περίοδο 2001-2003

Η γλώσσα μου		Ανθολόγιο (Με λογισμό και μ' όνειρο)	
1	Αλλαμανή Εφ.	1	Αίσωπος
2	Αννίνος Γ.	2	Αλεξίου Έλ.
3	Βαρέλης Φ.	3	Βαλάση Ζ.
4	Βαρελλά Αγγ.	4	Βαρελλά Αγ.
5	Γεράσιμος Γρ.	5	Βενέζης Ηλ.
6	Γκρίτση-Μιλιέξ Τ.	6	Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ.
7	Γλέζος Π.	7	Ζέη Αλκ.
8	Ιορδανίδου Μ.	8	Ιωαννίδης
9	Ιωάννου Γ.	9	Καζαντζάκης Ν.
10	Καραντώνης Αν.	10	Καλιότσος Π.
11	Κασόλας Μ.	11	Κόντογλου Φ.
12	Κολοκοτρώνης	12	Κοντολέων Μ.
13	Κόντογλου Φ.	13	Λαμπαδαρίδου- Πόθου Μ.
14	Κοτζιούλας Γ.	14	Λοίζου Μ.
15	Κούσουλας Λ.	15	Λουκιανός

Η γλώσσα μου		Ανθολόγιο (Με λογισμό και μ' όνειρο)	
16	Κυνηγού Μ.	16	Λουντέμης Μ.
17	Λεβάντας Χρ.	17	Λυμπεράκη Μ.
18	Μαγκάκης Γ.-Αλ.	18	Μακρυγιάννης Γ.
19	Μαγκλής Γ.	19	Μάρρα Ειρ.
20	Μανωλάκου Μ.	20	Μπεράτης Γ.
21	Μάργαρης Ν.Σ.	21	Μπόντης Γ.
22	Μηλιώνης Χρ.	22	Μπουλώτης Χ.
23	Μπενέκος Αντ.	23	Μυριβήλης Στρ.
24	Νάκου Λ.	24	Ξενόπουλος Γρ.
25	Ντελόπουλος Κ.	25	Ουράνης Κ.
26	Ξενόπουλος Γρ.	26	Παναγιωτόπουλος Ι.Μ.
27	Ξενόπουλος Γρ.	27	Παπαδιάμαντης Αλ.
28	Παναγιωτόπουλος Σπ.	28	Παπαντωνίου Ζ.
29	Πολίτης Κ.	29	Πεντζίκης Ν. Γ.
30	Σαμαράκης Αντ.	30	Πέτροβιτς- Ανδρουτσοπούλου Λ.
31	Σαμαράκης Αντ.	31	Σακελλαρίου Χ.
32	Σαμουηλίδης Χρ.	32	Σαραντίτη Ελ.
33	Σίνου Κ.	33	Σαρή Ζ.
34	Σούκας Κ.	34	Σωτηρίου Δ.
35	Ταρσούλη Αθ.	35	Τριβιζάς Ευγ.
36	Χαβιαράς Στρ.	36	Φακίνου Ευγ.
37	Χατζηαργύρης Κ.	37	Φίλντιση Σ.
38	Χατζηιωάννου Ελ.	38	Χωρεάνθη Ελ.
39	Χατζίνης Γ.	39	Ψαραύτη Λ.
40	Ψαθάς Δ.		

Ο παραπάνω συγκεντρωτικός πίνακας (3.3) των ελλήνων συγγραφέων των πεζών κειμένων μας βοηθάει να εξετάσουμε κατά πόσο τα πεζά λογοτεχνικά κείμενα που διδάσκονται στην ΣΤ' Δημοτικού την περίοδο 2001-2003 ακολουθούν τον λογοτεχνικό κανόνα.

4. Η περίοδος που γράφτηκαν¹⁴

Periodosi D	Description	Startyear	Endyear	Ανθολόγιο μέρος τρίτο	Η γλώσσα μου Στ'
1	Αρχαία κείμενα	-401	0	2	2
2	Ρωμαϊκή - βυζαντινή περίοδος	1	1000	2	0
3	Λόγια παραγωγή	1000	1600	0	0
4	Κρητική λογοτεχνία	1453	1669	0	0
5	Νεοελληνικός διαφωτισμός	1669	1820	0	0
6	Απομνημονεπτανησιακή Σχ. - Φαναριώτες/Ρομαντική Σχολή Αθηνών	1820	1880	2	1
7	Νέα Αθηναϊκή Σχολή	1880	1922	3	0
8	Προπολεμική περίοδος - Μεσοπόλεμος - Β' Παγκόσμιος Πόλεμος	1922	1945	7	8
9	Μεταπολεμική περιόδ.	1945	1960	0	4
10	Σύγχρονη	1960	1980	8	22
11	Σημερινή	1980	1999	35	13

Οι ξένοι συγγραφείς του βιβλίου της γλώσσας εντάσσονται συμβατικά στις παρακάτω λογοτεχνικές σχολές ή λογοτεχνικά ρεύματα. Παραδείγματος χάριν, το έργο του Δανού συγγραφέα Χανς Κριστιάν Άντερσεν, που έζησε την περίοδο 1805-1875 εντάσσεται στην περίοδο της επτανησιακής σχολής, αυτής των Φαναριωτών και της Ρομαντικής Σχολής των Αθηνών, χωρίς βέβαια ο μεγάλος αυτός παραμυθάς να έχει καμία σχέση με τα παραπάνω ρεύματα. Συμπίπτει όμως η περίοδος που έγραψε με αυτή της επτανησιακής σχολής κι έτσι συμβατικά τον κατατάσσουμε εκεί.

Με την ίδια λογική, τα πεζά κείμενα των Άγγλων συγγραφέων Τζακ Λόντον (1876-1916) και Ράντγιαρντ Κίπλινγκ (1865-1936) τελείως συμβατικά εντάσσονται στη Νέα Αθηναϊκή σχολή. Αντίθετα, τα πεζά κείμενα των ξένων συγγραφέων Ρόαλντ Νταλ (1949-), Φιλίπ Μπαρμπώ (1952-), Ντιμίτερ Ινκιφ(ζει), Μισελ Τουρνιέ (1924-), Τζιάννι Ροντάρι (1920-1980), Φερειντούν Φαριάντ (1949-) και Ζακ Λεγκόφ (1924-) εντάσσονται χωρίς κανένα πρόβλημα στη σύγχρονη και στη σημερινή περίοδο.

Στον παραπάνω πίνακα (4.1), όπου γίνεται η κατάταξη των πεζών κειμένων ανάλογα με την περίοδο κατά την οποία γράφτηκαν, δεν συμπεριλαμβάνονται τα 2 λαϊκά παραμύθια («Κάποτε ριζώνουν και τα λόγια» και «Ο κυρ Λάζαρος και οι δράκοι») καθώς και οι «Παραμυθόμυθοι», διότι δεν μπορούμε να τα κατατάξουμε χρονολογικά.

Στον πίνακα 4.1 παρατηρούμε ότι τα περισσότερα πεζά του νέου Ανθολογίου ανήκει στην σημερινή περίοδο (1980-1999) ενώ ακολουθούν τα κείμενα που ανήκουν στη σύγχρονη περίοδο (1960-1980). Το σημαντικότερο πάντως είναι ότι αντιπροσωπεύονται όλες οι περίοδοι. Αντίθετα, στο εγχειρίδιο της γλώσσας κυριαρχούν μεν τα κείμενα της σύγχρονης (1960-1980) περιόδου και αυτά της σημερινής (1980-1999), αλλά πολλές περίοδοι δεν αντιπροσωπεύονται.

Συγκριτική μελέτη: Τα πεζά κείμενα του παλιού και του νέου ανθολογίου λογοτεχνικών κειμένων

Ως προς το είδος των κειμένων (πίνακας 4.2)

Τίτλος	Κόμικ	Ποιητικός λόγος	Πεζός λόγος	Θεατρικός λόγος	Ρεπορτάζ	Συνέντευξη	Εικόνα	Σενάριο	ΣΥΝΟΛΟ
Ανθολόγιο παλιό	0 0%	41 45%	50 54%	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	91 100%
Ανθολόγιο Μέρος τρίτο (2001)	1 1,07%	30 32,6%	59 64%	3 3,2%	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	93 100%

Από τη μελέτη του πίνακα 4.2 όπου αντιπαραβάλλονται τα πεζά κείμενα του παλιού και του νέου Ανθολογίου ως προς το είδος τους, παρατηρούμε ότι και στα δύο ο πεζός λόγος υπερισχύει και ακολουθεί ο ποιητικός. Η ειδοποιός διαφορά των δύο Ανθολογίων βρίσκεται στον εμπλουτισμό του καινούργιου Ανθολογίου με θεατρικά κείμενα και με κόμικ.

Ως προς τη μορφή των κειμένων (πίνακας 4.3)

Τίτλος	Δ	ΑΔ	ΣΔ	ΔΔ	ΑΜ	ΔΑ Μ	ΣΑ Μ	ΔΟ Κ	ΑΜ ΕΛ	α	Σα	Χ	ε	ΠΚ	ΠΜ	ΣΥ Ν.
Ανθολόγιο Μέρος τρίτο	14 31,8%	0 0%	0 0%	0 0%	30 68,18%	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	44 100%
Ανθολόγιο Μέρος τρί- το (2001)	12 20,3%	3 5%	0 0%	0 0%	28 47,4%	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	4 6,9%	4 6,9%	8 13,5%	59 100%

Από την μελέτη του πίνακα 4.3 όπου αντιπαραβάλλονται τα πεζά κείμενα του παλιού και του νέου Ανθολογίου ως προς τη μορφή τους, παρατηρούμε ότι το καινούργιο Ανθολόγιο παρουσιάζει μεγαλύτερη ποικιλία μορφών πεζού κειμένου. Το παλιό Ανθολόγιο περιέχει μόνον αποσπάσματα μυθιστορήματος (ΑΜ) και διηγήματα (Δ), ενώ το καινούργιο περιλαμβάνει και αποσπάσματα διηγήματος (ΑΔ), επιστολές (ε), πληροφοριακά κείμενα (ΠΚ) και παραμύθια-μύθους (ΠΜ).

Ως προς την εθνικότητα των συγγραφέων (πίνακας 4.4)

Τίτλος	Ανώνυμοι	Αγγλική	Αμερικάνικη	Αργεντινική	Αρχ. Ελληνική	Γαλλική	Ελληνική	Ιαπωνική	Ιρλανδική	Ισπανική	Νοτιοαφρικανική	Ρωσική	ΣΥΝΟΛΟ
Ανθολόγιο Μέρος τρίτο	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	41 100%	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	41 100%
Ανθολόγιο Μέρος τρί- το (2001)	0 0%	3 5,8%	0 0%	0 0%	0 0%	4 7,8%	44 86,2%	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	51 100%

Από τη μελέτη του πίνακα 4.4 όπου αντιπαραβάλλονται τα πεζά κείμενα του παλιού και του νέου Ανθολογίου ως προς την εθνικότητα των συγγραφέων τους γίνεται εμφανές το διαπολιτισμικό πνεύμα του νέου Ανθολογίου. Ενώ το παλιό Ανθολόγιο περιλαμβάνει μόνο κείμενα Ελλήνων συγγραφέων στο καινούργιο συναντάμε και ξένους συγγραφείς¹⁵.

*Ως προς την περίοδο που γράφτηκαν τα πεζά κείμενα
(πίνακας 4.5)*

Periodosi D	Description	Ανθολόγιο Μέρος τρίτο	Ανθολόγιο Μέρος τρίτο (2001)
1	Αρχαία κείμενα	0	2
2	Ρωμαϊκή - βυζαντινή περίοδος	0	2
3	Λόγια παραγωγή	0	0
4	Κρητική λογοτεχνία	0	0
5	Νεοελληνικός διαφωτισμός	0	0
6	Απομνημονεπτανησιακή Σχ. - Φαναριώτες/Ρο- μαντική Σχολή Αθηνών	0	2
7	Νέα Αθηναϊκή Σχολή	1	3
8	Προπολεμική περίοδος - Μεσοπόλεμος - Β' Παγκόσμιος Πόλεμος	11	7
9	Μεταπολεμική περίοδ.	10	0
10	Σύγχρονη	22	8
11	Σημερινή	0	35
		44	59

Από τη μελέτη του πίνακα 4.5 όπου αντιπαραβάλλονται τα πεζά κείμενα του παλιού και του νέου Ανθολογίου ως προς την περίοδο που γράφτηκαν, παρατηρούμε ότι το καινούργιο Ανθολόγιο περιλαμβάνει έναν μεγάλο αριθμό κειμένων που ανήκουν στη σημερινή εποχή καθώς και κείμενα αρχαία, της βυζαντινής περιόδου και της Επτανησιακής Σχολής που το παλιό Ανθολόγιο δεν περι-

λαμβάνει. Βέβαια το καινούργιο Ανθολόγιο δεν έχει καθόλου κείμενα της μεταπολεμικής περιόδου, αλλά σε γενικές γραμμές διακρίνεται και για την ποικιλία των κειμένων του όσον αφορά τις διάφορες περιόδους και για τον μεγάλο αριθμό των σύγχρονων κειμένων που περιέχει.

Συμπεράσματα για τα κείμενα του πεζού λόγου στην τάξη της ΣΤ' Δημοτικού μετά την εισαγωγή του νέου ανθολογίου το σχολικό έτος 2001

Το εγχειρίδιο *Η γλώσσα μου* στην ΣΤ' Δημοτικού το 1982 αποτέλεσε σταθμό για τη διδασκαλία της γλώσσας. Τονίζεται η πρόθεση των συντακτών του ΑΠ για επικοινωνιακή διδασκαλία, καθώς το πεζό κείμενο προσεγγίζεται ως μέσο προφορικής και γραπτής επικοινωνίας. Εξάλλου, στα βιβλία *Η γλώσσα μου*, κυριαρχούν τα στοιχεία της επικοινωνιακής μεθόδου για τη διδασκαλία της γλώσσας και του κειμένου¹⁶.

Από τα περιεχόμενα διδασκαλίας των δύο σχολικών εγχειριδίων, δεν φαίνεται ξεκάθαρα αν η διδασκαλία της γλώσσας και του πεζού κειμένου, λογοτεχνικού και μη, αποτελεί ενιαίο μάθημα. Τα κείμενα του βιβλίου της γλώσσας περιγράφονται διαφορετικά από εκείνα του *Ανθολογίου*, ίσως ως λιγότερο λογοτεχνικά, αν θεωρήσουμε ότι το λογοτεχνικό κείμενο χαρακτηρίζεται από τις αποκλίσεις του από την καθιερωμένη γλώσσα¹⁷. Αυτή όμως η εικόνα είναι μάλλον ψευδής, αφού πολλά από τα κείμενα του βιβλίου *Η γλώσσα μου* ανήκουν στη λογοτεχνική παραγωγή του τόπου μας. Η διδασκαλία των κειμένων του *Ανθολογίου* πάλι ακολουθεί αυτήν των κειμένων της γλώσσας¹⁸, δεν εντάσσεται ανεξάρτητα στο αναλυτικό πρόγραμμα και είναι πολύ λιγότερο συστηματική από αυτήν των κειμένων του βιβλίου της γλώσσας¹⁹.

Το *Ανθολόγιο* 2001 φέρνει καινούργιο αέρα στη διδασκαλία του πεζού κειμένου στην Ε' και στην ΣΤ' δημοτικού. Πρόκειται για ένα βιβλίο με τον εντυπωσιακό τίτλο *Με λογισμό και μ' όνειρο*, με πλούσια εικονογράφηση, με φωτογραφίες των συγγραφέων και βιογραφικά σημειώματα. Στο τέλος προτείνονται διαθεματικές δραστηριότητες και παρατίθεται «Ευρετήριο δύσκολων όρων και εννοιών».

Από τη σύγκριση του παλιού και του νέου *Ανθολογίου* προκύ-

πτει ότι στη μελέτη του πεζού λόγου με το νέο Ανθολόγιο «φυσάει αέρας ανανέωσης», ένα νέο πνεύμα στην επιλογή των κειμένων: χωρίς να χάνεται η κυριαρχία του πεζού και του ποιητικού λόγου, η παρουσία του θεατρικού λόγου και του κόμικ εμπλουτίζει την ποικιλία των κειμένων. Η ποικιλία αυτή διευρύνεται με τις διαφορετικές μορφές στις οποίες εμφανίζεται ο πεζός λόγος, με τη μορφή παραμυθιού, επιστολής ή πληροφοριακού κειμένου. Από την άλλη, η επιλογή κειμένων συγγραφέων με διαφορετική εθνικότητα δίνει στο εγχειρίδιο αυτό ξεχωριστή διάσταση και ξεχωριστή γοητεία. Αποτελεί ερέθισμα για διαπολιτισμικές αναφορές μέσα στην τάξη και σπάει την περιχαράκωση σε εθνικούς λογοτέχνες που σηματοδοτούσαν τον εθνοκεντρικό χαρακτήρα του παλιού Ανθολογίου. Χωρίς να ξεφεύγει από τον λογοτεχνικό κανόνα, εισάγει «καινούργια πρόσωπα» στην ομάδα των Ελλήνων συγγραφέων, λιγότερο κλασικά, που θίγουν θέματα πιο σύγχρονα από μία πιο μοντέρνα οπτική γωνία. Παράλληλα, προτείνονται και αρχαίοι, Έλληνες και Ρωμαίοι συγγραφείς, αλλά και βυζαντινοί, που αποδεικνύουν την δύναμη της διαχρονικότητας των κλασικών κειμένων. Στο νέο Ανθολόγιο αντιπροσωπεύονται οι περισσότερες εποχές με ιδιαίτερη όμως έμφαση στη σημερινή με κείμενα από το 1980 μέχρι σήμερα.

Εν ολίγοις το *Με λογισμό και μ' όνειρο* είναι ένα βιβλίο που όσον αφορά τη διδασκαλία του πεζού κειμένου συγκεντρώνει όλα τα παραδοσιακά υλικά για τη σύνταξη ενός σχολικού εγχειριδίου, αλλά και μία γερή δόση νεωτεριστικών στοιχείων, που το καθιστούν ιδιαίτερα ενδιαφέρον για τη διδασκαλία της λογοτεχνίας στους σημερινούς μαθητές. Παράλληλα, μέσα από το εύρος και την μορφή των ερωτήσεων, καθώς και τις προτεινόμενες δραστηριότητες για τη μελέτη των κειμένων το νέο Ανθολόγιο καταθέτει μία ολοκληρωμένη πρόταση για τη διδασκαλία της λογοτεχνίας, αφήνοντας τη διδασκαλία της γλώσσας στο εγχειρίδιο *Η Γλώσσα μου*. Η αδυναμία του παλιού Ανθολογίου να αποτελέσει εγχειρίδιο διδασκαλίας της λογοτεχνίας και του πεζού λόγου γενικότερα, έφερνε τον διδάσκοντα στη δύσκολη θέση να χρησιμοποιεί το βιβλίο της γλώσσας για τη μελέτη του πεζού και του λογοτεχνικού λόγου. Δεδομένου ότι το αναλυτικό πρόγραμμα δεν διαχωρίζει με σαφήνεια τη μελέτη γλώσσας και λογοτεχνίας, ο διδάσκων βρισκόταν σε σύγχυση και αντιμέτωπος μεθοδολογικά αδιέξοδα. Με το *Με λογισμό και μ' όνειρο*, η ασάφεια του αναλυτικού προγράμματος ξεπερνιέται και το μεν εγχειρίδιο *Η Γλώσσα μου* μπορεί να χρησιμοποιηθεί καθαρά για τη γλωσσική διδασκαλία το δε καινούργιο Ανθολόγιο για την διδασκαλία της λογοτεχνίας.

Σημειώσεις

1. Από τα προεδρικά διατάγματα 583/31-8-1982, ΦΕΚ 107 Α' και 528/26-11-1984, ΦΕΚ 185 Α' που ορίζουν το αναλυτικό πρόγραμμα του Δημοτικού την περίοδο 1982-1985.

2. Διάμεση Κυριακή, *Η διδασκαλία του πεζού λόγου στους μαθητές του γαλλικού και του ελληνικού Γυμνασίου: Συγκριτική θεώρηση*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα, 2002, σελ. 313-341.

3. Κατσαρού Ελένη, *Αναμόρφωση αναλυτικού προγράμματος με ενεργητική συμμετοχική έρευνα: Το παράδειγμα της Νεοελληνικής Γλώσσας*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα, 1998, σελ. 93.

4. Συμβατικά, στη παρούσα μελέτη, καθορίζουμε την εθνικότητα του συγγραφέα με κριτήριο την γλώσσα στην οποία γράφει.

5. Είναι δύσκολο να καθορίσουμε τι είναι ακριβώς «λογοτεχνικός κανόνας». Ουσιαστικά πρόκειται για το σύνολο των λογοτεχνικών κειμένων τα οποία είναι φορείς πολιτιστικής κληρονομιάς ενός τόπου και επιλέγονται ως περιεχόμενα των επίσημων διδακτικών σχολικών εγχειριδίων. Ενδεικτικά αναφέρουμε πώς περιγράφεται ο λογοτεχνικός κανόνας στο εισαγωγικό μέρος του προγράμματος για τη διδασκαλία της λογοτεχνίας στο σχολείο της ομάδας του ΑΠΘ, «η ρομαντική ιδέα ότι η ιστορία της λογοτεχνίας αποτελεί τη βιογραφία της εθνικής ψυχής, καθώς και της σχολικής εκδοχής της με το έπος της εθνικής λογοτεχνίας». Ομάδα έρευνας για τη διδασκαλία της λογοτεχνίας: Αποστολίδου Βενετία, Καπλάνη Βικτωρία, Χοντολίδου Ελένη, *Διαβάζοντας λογοτεχνία στο σχολείο...*, εκδ. Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα, 2002, σελ. 29.

6. Για να μπορέσουμε να παρακολουθήσουμε την πορεία της συγκριτικής μελέτης πιο εύκολα, θα χαρακτηρίζουμε το Ανθολόγιο της περιόδου 1976-2001 ως «παλιό» και αυτό της περιόδου 2001-2003 ως «καινούργιο».

7. Σημειώνουμε ότι στο βιβλίο της γλώσσας υπάρχει και ένα πεζό κείμενο του οποίου δεν αναφέρεται ο συγγραφέας και κατά συνέπεια, δεν κατατάσσεται σε καμία εθνικότητα στον πίνακα.

8. Για την κατάταξη των πεζών κειμένων ξένων συγγραφέων η παραπάνω περιοδολόγηση κάποιες φορές προκάλεσε προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζουμε με τις επεξηγήσεις που δίνονται.

9. Ελ. Χοντολίδου, *Το μάθημα της λογοτεχνίας στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση στην Αγγλία και την Ελλάδα, συγκριτική θεώρηση*, Διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ.

10. Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, 8η έκδοση, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα, 1987.

11. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Η' έκδοση, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1995.

12. Ας σημειώσουμε πάντως ότι για τη διαίρεση της ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας δεν υπάρχει απόλυτη ομοφωνία. Οι διαίρεση που προτείνουμε βρίσκεται πολύ κοντά σ' αυτήν που προτείνεται στο σχολικό

εγχειρίδιο *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Α' τεύχος για την Α' τάξη ενιαίου λυκείου, σελ. 10.

13. Θα ονομάζουμε το καινούργιο Ανθολόγιο που εισάγεται στην Ε' και στην ΣΤ' Δημοτικού το 2001 «Ανθολόγιο 2001».

14. Η χρονολογική κατάταξη των κειμένων έγινε σύμφωνα με τον πίνακα της σελίδας 235.

15. Ο παρών πίνακας δεν δείχνει όλη την ποικιλία των εθνικοτήτων των συγγραφέων διότι αναφέρεται μόνο στους συγγραφείς των πεζών κειμένων. Εάν μελετούσαμε και τα ποιητικά κείμενα θα ανακαλύπταμε ακόμη περισσότερους ξένους συγγραφείς. Συμπεριλαμβάνεται ο πεζογράφος Ντιμίτερ Ινκίφ, Βούλγαρος, με αμερικανική υπηκοότητα που ζει στη Γερμανία, ο Κινέζος ποιητής του 19ου αιώνα Τσου Τσεν Πάι και ο Τούρκος ποιητής Ναζίμ Χικμέτ. Συναντάμε επίσης κείμενα Αρχαίων Ελλήνων και βυζαντινών συγγραφέων, του Ομήρου, του Αισώπου, του Λουκιανού και του Αισχύλου, καθώς και του Απόστολου Παύλου και του Ρωμανού του Μελωδού.

16. Κατσαρού Ελένη, *Αναμόρφωση αναλυτικού...*, όπ. παρ., σελ. 93.

17. Μπαμπινιώτης Γ., *Λογοτεχνία και Γλώσσα*, Αθήνα, 1991, σελ. 102-103.

18. Μετά από κάποιες διδακτικές ενότητες του βιβλίου της γλώσσας, προβλέπεται ένα συγκεκριμένο κείμενο του «Ανθολογίου» το οποίο μελετάται με τη βοήθεια του πρόσθετου δεκαεξασέλιδου για τα επαναληπτικά μαθήματα.

19. Κατά γενική ομολογία των διδασκόντων της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης ο χρόνος που αφιερώνεται στη μελέτη των κειμένων του Ανθολογίου δεν επαρκεί.

Βιβλιογραφία

Διάμεση Κυριακή, *Η διδασκαλία του πεζού λόγου στους μαθητές του γαλλικού και του ελληνικού Γυμνασίου: Συγκριτική θεώρηση*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα, 2002.

Κατσαρού Ελένη, *Αναμόρφωση αναλυτικού προγράμματος με ενεργητική συμμετοχική έρευνα: Το παράδειγμα της Νεοελληνικής Γλώσσας*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα, 1998.

Μπαμπινιώτης Γ., *Λογοτεχνία και Γλώσσα*, Αθήνα, 1991.

Ομάδα έρευνας για τη διδασκαλία της λογοτεχνίας: Αποστολίδου Βενετία, Καπλάνη Βικτωρία, Χοντολίδου Ελένη, *Διαβάζοντας λογοτεχνία στο σχολείο...*, εκδ. Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα, 2002.

Πολίτης Λίνος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Η' έκδοση, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1995.

Χοντολίδου Ελ., *Το μάθημα της λογοτεχνίας στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση στην Αγγλία και την Ελλάδα, συγκριτική θεώρηση*, Διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ.

Το βήμα των σπουδαστών

Η ανεπάρκεια της αγοράς στην αντιμετώπιση του προβλήματος της υγείας και της ασφάλειας των εργαζομένων

Κωνσταντίνος Μέκος*

Περίληψη

Η «θεωρία του διαφορικού μισθού αποζημίωσης», αποτελεί μια προσπάθεια μετατροπής των ζητημάτων υγείας και ασφάλειας των εργαζομένων σε θέμα που αντιμετωπίζεται αποκλειστικά από την αγορά εργασίας, μέσω μιας σχέσης ανταλλαγής επικινδυνότητας - αποδοχών. Η εξέταση όμως της λειτουργίας των δυνάμεων της αγοράς δείχνει την ελλιπή πληροφόρηση για τους κινδύνους και την περιορισμένη ορθολογικότητα των εργαζομένων και των εργοδοτών. Στο άρθρο γίνεται επίσης αναφορά στα θέματα της «ελευθερίας των συμβάσεων», των συλλογικών διαπραγματεύσεων και της ανεργίας. Το συμπέρασμα είναι ότι οι μηχανισμοί της αγοράς δεν είναι επαρκείς για την αντιμετώπιση των προβλημάτων υγείας και ασφάλειας και υπάρχει περιθώριο για παρέμβαση της πολιτείας.

1. Εισαγωγή

Τα εργατικά ατυχήματα και οι επαγγελματικές ασθένειες έχουν μεγάλη σημασία: αφορούν κάθε εργαζόμενο, δημιουργούν άμεσο και έμμεσο κόστος για τους παθόντες, τους εργοδότες τους, τα

* Ο Κωνσταντίνος Μέκος είναι υποψήφιος διδάκτωρ στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

νοσηλευτικά ιδρύματα, τα ασφαλιστικά ταμεία και βέβαια προκαλούν οδύνη στα ίδια τα θύματα και τους οικείους τους. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση περίπου το 4% των εργαζομένων πέφτουν ετησίως θύματα εργατικών ατυχημάτων που οδηγούν σε απουσία από την εργασία μεγαλύτερη των τριών ημερών. Έτσι, το πρόβλημα της υγείας και της ασφάλειας των εργαζομένων δεν μπορεί να αγνοηθεί από το κράτος και τους κοινωνικούς εταίρους.

Η συνήθης οικονομική προσέγγιση απαιτεί πριν γίνει συζήτηση για κρατική ρύθμιση, να προηγηθεί η εξέταση της λειτουργίας των δυνάμεων της αγοράς: αν αυτές λειτουργούν ικανοποιητικά, τότε οι πόροι κατανέμονται αποδοτικά και ίσως να μην υπάρχει αντικείμενο για κρατική παρέμβαση. Φυσικά, η ικανοποιητική λειτουργία της αγοράς προϋποθέτει κάποιες συνθήκες:

1. Η πλήρης πληροφόρηση και των δύο πλευρών να προηγείται της συμφωνίας εργοδότη και εργαζόμενου.
2. Να υπάρχει δυνατότητα επεξεργασίας όλων των πληροφοριών και λήψης ορθολογικών αποφάσεων υπό συνθήκες αβεβαιότητας.
3. Το αποτέλεσμα της απόφασης να επιδρά μόνο στα συμβαλλόμενα μέρη (τον εργοδότη και τον εργαζόμενο) και όχι στην ευρύτερη κοινωνία, της οποίας τα συμφέροντα δεν λαμβάνονται υπόψιν κατά τη λήψη της απόφασης.
4. Η αγορά εργασίας να είναι ελεύθερη και ανταγωνιστική και να μην κυριαρχείται από μονοπώλια, μονοψώνια κ.λπ.

Στο άρθρο αυτό (δεύτερο μέρος) παρουσιάζεται η «θεωρία του διαφορικού μισθού αποζημίωσης» που αποτελεί μια απόπειρα μετατροπής των προβλημάτων υγείας και ασφάλειας σε ζήτημα για το οποίο επαρκεί η αγορά εργασίας. Στο τρίτο μέρος εξετάζεται η ύπαρξη των προϋποθέσεων για τη λειτουργία των δυνάμεων της αγοράς και γίνεται μια προσπάθεια να καταδειχθεί η ελλιπής πληροφόρηση για τους κινδύνους, η περιορισμένη ορθολογικότητα εργαζομένων και εργοδοτών και η πρόκληση αρνητικών συνεπειών για το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Το τέταρτο μέρος πραγματεύεται την «ελευθερία των συμβάσεων» και τα αποτελέσματα της εμμονής σε αυτήν, ενώ στο πέμπτο γίνεται μνεία των συλλογικών διαπραγματεύσεων και των συλλογικών συμβάσεων εργασίας. Στο έκτο μέρος γίνεται αναφορά στη μη ηθελημένη ανεργία που η ύπαρξή της μειώνει τη διαπραγματευτική ισχύ των εργαζομένων έναντι του εργοδότη. Στο έβδομο και τελευταίο μέρος παρατίθενται τα συμπεράσματα.

Η κεντρική ιδέα που διαπερνά όλο το άρθρο είναι ότι δεν ισχύουν οι προϋποθέσεις για τη λειτουργία των δυνάμεων της αγοράς και συνεπώς οι τελευταίες δεν επαρκούν για τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας και τον περιορισμό των εργατικών ατυχημάτων και των επαγγελματικών ασθενειών.

2. Η θεωρία του διαφορικού μισθού αποζημίωσης

Η προσέγγιση που επικρατεί στην οικονομική επιστήμη για την υγεία και την ασφάλεια στην εργασία σκιαγραφήθηκε για πρώτη φορά από τον Adam Smith, ο οποίος παρατήρησε ότι:

Πρώτον, ο μισθός της εργασίας μεταβάλλεται με την ευκολία ή τη δυσκολία, την καθαριότητα ή τη βρωμιά, το αξιότιμο ή την ανυποληψία της απασχόλησης. Έτσι λοιπόν, ένας έμμισθος ράφτης κερδίζει λιγότερα από έναν έμμισθο υφαντή, καθότι η εργασία του είναι πολύ ευκολότερη. Ένας έμμισθος υφαντής κερδίζει λιγότερα από έναν έμμισθο σιδερά, καθότι η εργασία του, χωρίς να είναι πάντοτε ευκολότερη, είναι σαφώς καθαρότερη. Ένας έμμισθος σιδεράς, αν και τεχνίτης, σπανίως κερδίζει σε δώδεκα ώρες όσα κερδίζει ένας ανθρακωρύχος σε οκτώ, αν και αυτός είναι ένας απλός εργάτης. Η εργασία του σιδερά δεν είναι τόσο βρώμικη, είναι λιγότερο επικίνδυνη και ασκείται στο φως της ημέρας και στην επιφάνεια της γης (Smith, 1776-2000, σελ. 153).

Η ανάλυση αυτή βρήκε ευνοϊκό κλίμα στην Αγγλία, όπου επικρατούσαν αντιλήψεις βασισμένες στη βούληση και τη σύμβαση. Άλλωστε, ο Adam Smith έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης και η ανάλυσή του αυτή έδειχνε να πηγάζει άμεσα από τη λογική της ελεύθερης αγοράς (Dorman, 1996, σελ. 32-33). Ακόμη και σήμερα, οι οπαδοί αυτής της θεωρίας αρχίζουν συχνά την παρουσίασή της παραπέμποντας στον Adam Smith¹.

Όλες οι επιχειρήσεις και όλες οι εργασίες δεν παρουσιάζουν τους ίδιους κινδύνους: υπάρχουν κλάδοι και εργασίες που είναι εγγενώς πιο επικίνδυνοι. Ταυτόχρονα, όλοι οι άνθρωποι δεν έχουν τις ίδιες αντιλήψεις για τον κίνδυνο: κάποιοι διαλέγουν ασφαλέστερα επαγγέλματα, δεν καπνίζουν, προσέχουν τη διατροφή τους κ.λπ. Οι δυνάμεις της προσφοράς και της ζήτησης σε μια ανταγωνιστική αγορά θα οδηγήσουν σε μια ισορροπία όπου τα πιο ε-

πικίνδυνα επαγγέλματα λαμβάνουν υψηλότερες αποδοχές, ενώ το κάθε άτομο επιλέγει εργασία σταθμίζοντας το μισθό αλλά και τον κίνδυνο ατυχήματος, έτσι ώστε να μεγιστοποιήσει την προσδοκώμενη ωφέλεια. Όποιοι αποφεύγουν τον κίνδυνο και αποδίδουν μεγαλύτερη αξία στη ζωή τους θα επιλέξουν εργασίες με μικρότερο ρίσκο, ακόμη κι αν αυτές οδηγούν σε μικρότερες αποδοχές (Οί, 1995, σελ. 67).

Η προσέγγιση αυτή θα μπορούσε να αποδοθεί ως «θεωρία του διαφορικού μισθού αποζημίωσης» («Compensating Wage Differential Theory»). Σύμφωνα με αυτή, οι εργαζόμενοι θα απαιτήσουν μια διαφορά στο μισθό τους ως αποζημίωση για εργασίες τις οποίες θεωρούν επικίνδυνες ή δυσάρεστες. Η μισθολογική αυτή διαφορά θα ωθήσει την επιχείρηση να μειώσει τους εργασιακούς κινδύνους, επιτυγχάνοντας έτσι χαμηλότερο μισθολογικό κόστος. Ταυτόχρονα, η μείωση αυτή των εργασιακών κινδύνων θα παρακινήσει τους εργαζόμενους να μην αναζητούν καλύτερη εργασία και θα μειώσει έτσι το κόστος που δημιουργείται για την επιχείρηση από τις αποχωρήσεις εργαζομένων. Τελικά, η σχέση ανταλλαγής επικινδυνότητας - αποδοχών των ίδιων των εργαζομένων θα καθορίσει τις αποφάσεις της κάθε επιχείρησης σχετικά με την υγεία και την ασφάλεια.

Η επιχείρηση θα επιθυμούσε φυσικά να μειώσει τα ατυχήματα και να βελτιώσει τις εργασιακές συνθήκες, αυτό όμως απαιτεί κάποιο κόστος, το οποίο βαίνει αυξανόμενο όσο αυξάνεται το επίπεδο της ασφάλειας: είναι σχετικά φθηνή η βελτίωση των εργασιακών πρακτικών ή η προσθήκη κιγκλιδωμάτων στις σκάλες και τα φρεάτια. Πιο περίπλοκες βελτιώσεις όμως, απαιτούν αλλαγή στην τεχνολογία ή τα υλικά που χρησιμοποιεί η επιχείρηση και βέβαια είναι πολύ ακριβότερες. Συνεπώς, η καμπύλη οριακού κόστους της ασφάλειας που αντιμετωπίζει η επιχείρηση θα είναι αύξουσα.

Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της θεωρίας αυτής, οι υποθέσεις σχετικά με τη συμπεριφορά των εργαζομένων στις οποίες βασίζεται είναι ελάχιστες και εύκολο να ισχύουν: α) το άτομο προτιμά να είναι υγιές απ' ό,τι άρρωστο και β) η οριακή χρησιμότητα του εισοδήματος είναι θετική. Δεν είναι απαραίτητο για τον εργαζόμενο να αποφεύγει τον κίνδυνο (Viscusi, 1993, σελ. 1914).

Στη βιβλιογραφία καταγράφεται μια πληθώρα προσπαθειών να αποδειχθεί η «θεωρία του διαφορικού μισθού αποζημίωσης» και να μετρηθεί η υποτιθέμενη θετική επίδραση των κινδύνων ατυχήματος στις αποδοχές ενός εργαζομένου (Dorman, 1996, σελ. 74-

100). Μέχρι τώρα, δεν φαίνεται να έχει αποδειχθεί η ορθότητα της θεωρίας αυτής: οι εργαζόμενοι στους κλάδους υψηλής επικινδυνότητας όχι μόνο δεν κερδίζουν περισσότερα, αλλά μάλλον λιγότερα. Αυτό βέβαια, δεν αποτελεί έκπληξη για τους εργαζόμενους (ή όσους βρίσκονται σε αναζήτηση εργασίας), οι οποίοι συνήθως πιστεύουν ότι σε κάθε περιοχή υπάρχουν «καλύτεροι» και «χειρότεροι» εργοδότες και κλάδοι επιχειρήσεων.

Η μισθολογική αποζημίωση που λαμβάνουν οι μη συνδικαλισμένοι εργαζόμενοι για τον κίνδυνο μη θανατηφόρων –αλλά και σε κάποιες περιπτώσεις θανατηφόρων– ατυχημάτων δείχνει να είναι αρνητική. Με άλλα λόγια, για την πλειοψηφία του εργατικού δυναμικού, οι επικίνδυνες εργασιακές συνθήκες συνδέονται με μικρότερη αμοιβή. Εξάιρεση φαίνεται να αποτελούν οι εργαζόμενοι που ανήκουν σε συνδικάτα και οι οποίοι λαμβάνουν μισθολογική αποζημίωση για τον κίνδυνο θανατηφόρων ατυχημάτων. Συνολικά φαίνεται ότι οι ενταγμένοι σε συνδικάτα εργαζόμενοι, δηλαδή οι πλέον απομονωμένοι από τις επιδράσεις των δυνάμεων της αγοράς, μπορούν να αποσπούν υψηλότερους μισθούς σε αντάλλαγμα για τον υψηλότερο κίνδυνο (Dorman, 1996, σελ. 98-99 και Dickens, 1984, σελ. 320-323). Το γεγονός αυτό πιθανότατα έχει να κάνει με τη διαπραγματευτική ικανότητα των συνδικάτων και όχι με διαφορές στις προτιμήσεις των μελών τους σχετικά με την ασφάλεια (Dorman and Hagstrom, 1998, σελ. 133-134). Αυτό μάλλον διαψεύδει τη «θεωρία του διαφορικού μισθού αποζημίωσης», σύμφωνα με την οποία οι μηχανισμοί της αγοράς θα επιτύγχαναν να ανταμείβουν μισθολογικά τον αυξημένο κίνδυνο ατυχήματος².

Άλλωστε, αν ίσχυε η «θεωρία του διαφορικού μισθού αποζημίωσης» δεν θα υπήρχε λόγος συγκρούσεων μεταξύ εργαζομένων και εργοδοτών για θέματα υγείας και ασφάλειας; κανείς εργαζόμενος δεν έχει λόγο να διαμαρτύρεται, αν αποζημιώνεται πλήρως για τους κινδύνους που αντιμετωπίζει. Αν η διαμαρτυρία του οδηγήσει σε επιτυχημένη κρατική παρέμβαση και βελτίωση των εργασιακών συνθηκών, το αποτέλεσμα θα είναι η μείωση των αποδοχών του, αφού δεν θα υφίσταται πλέον λόγος μισθολογικής αποζημίωσης για τους κινδύνους. Φυσικά, η ύπαρξη πληθώρας καταγγελιών για θέματα υγείας και ασφάλειας από συνδικάτα και μεμονωμένους εργαζόμενους αποδεικνύει ότι οι τελευταίοι δεν πιστεύουν ότι αποζημιώνονται για τους κινδύνους στους οποίους εκτίθενται (Dorman, 1996, σελ. 122-123).

Τα αίτια της αποτυχίας αυτής της θεωρίας –και γενικότερα της αδυναμίας της αγοράς να επιλύσει το πρόβλημα των ατυχη-

μάτων- θα αναλυθούν στα επόμενα τμήματα. Πρέπει όμως να προηγηθεί μια κριτική σε αναλυτικό επίπεδο. Η «θεωρία του διαφορικού μισθού αποζημίωσης», όπως και άλλες παραδοσιακές οικονομικές θεωρίες, αντιμετωπίζει την επιχείρηση ως ένα «μαύρο κουτί» που αγοράζει συντελεστές παραγωγής (όπως η εργασία) και πουλά αγαθά που παράγονται με τη χρησιμοποίηση αυτών των συντελεστών παραγωγής. Το τι συμβαίνει μεταξύ της αγοράς των συντελεστών και της πώλησης των αγαθών, δεν αποτελεί αντικείμενο μελέτης και συνεπώς, η εσωτερική οργάνωση της επιχείρησης αγνοείται³. Αυτό είναι ιδιαίτερα παράδοξο, δεδομένου ότι οι περισσότεροι πόροι βρίσκονται υπό τον έλεγχο των επιχειρήσεων: η χρήση των πόρων αυτών εξαρτάται από τις αποφάσεις των στελεχών που διοικούν τις επιχειρήσεις και όχι απευθείας από την αγορά (Coase, 1992, σελ. 714).

3. Εξέταση της λειτουργίας των δυνάμεων της αγοράς

3.1. Το έλλειμα πληροφόρησης για τους κινδύνους

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η πρώτη συνθήκη για την ικανοποιητική λειτουργία της αγοράς είναι η πλήρης πληροφόρηση επιχείρησης και εργαζομένων. Αν για παράδειγμα, οι εργαζόμενοι δεν γνωρίζουν τους κινδύνους στους οποίους εκτίθενται, δεν πρόκειται να ζητήσουν την ανάλογη αποζημίωση μέσω του μισθού τους. Φαίνεται πάντως ότι οι εργαζόμενοι έχουν μια γενική συναίσθηση των κινδύνων στους οποίους εκτίθενται: υπάρχει μια ισχυρή συσχέτιση μεταξύ της επικινδυνότητας στη βιομηχανία και του κατά πόσον οι εργαζόμενοι θεωρούν την εργασία τους ως επικίνδυνη. Από την άλλη όμως, οι εργαζόμενοι έχουν υπόψιν τους την ύπαρξη κάποιων κινδύνων, αλλά όχι τα ακριβή χαρακτηριστικά τους.

Κατά κανόνα, οι εργαζόμενοι κατανοούν καλύτερα τους κινδύνους για την ασφάλεια, όπως αυτούς που σχετίζονται με την απουσία κατάλληλων προφυλακτήρων στις μηχανές, αφού γίνονται ευκολότερα αντιληπτοί με τις ανθρώπινες αισθήσεις. Αντιθέτως, οι κίνδυνοι για την υγεία, όπως αυτοί που σχετίζονται με την έκθεση σε χημικούς παράγοντες, γίνονται δυσκολότερα κατανοητοί: αφορούν βλάβες που η εμφάνισή τους αποτελεί στατιστικό φαινόμενο και που τα αποτελέσματά τους μπορεί να εμφανιστούν μετά από

δεκαετίες ή να μη γίνουν ποτέ αντιληπτά. Στο χρονικό αυτό διάστημα, ο εργαζόμενος μπορεί να έχει αλλάξει πολλές φορές εργοδότη, ειδικά σε χώρες με υψηλή κινητικότητα των εργαζομένων όπως οι ΗΠΑ (Gray and Jones, 1990, σελ. 3). Επιπλέον, κάθε χρόνο χιλιάδες νέοι χημικοί παράγοντες εισάγονται στους χώρους εργασίας, παράγοντες για τους οποίους κανείς δεν γνωρίζει αν θα αποδειχθούν επιβλαβείς στο μέλλον (Dorman, 1996, σελ. 42-43). Το πρόβλημα εντείνεται από την αδυναμία των ανθρώπινων αισθήσεων να εντοπίσουν κάποιους κινδύνους για την υγεία: το χρώμα και η οσμή ενός αερίου δεν αποτελούν αξιόπιστο δείκτη για το αν είναι καρκινογόνο (Viscusi, Vernon and Harrington, 2000, σελ. 767-768).

Θα μπορούσε βέβαια κάποιος να ισχυριστεί ότι ο εργαζόμενος, ακόμη κι αν δε γνωρίζει τους κινδύνους κατά την πρόσληψή του, θα τους μάθει αργότερα κατά τη διάρκεια της εργασίας του: αφού τοποθετηθεί στη θέση εργασίας του θα είναι σε θέση να παρατηρεί όσα σχετίζονται με αυτή, αλλά και με τις συνθήκες του περιβάλλοντος και την πρακτική των συναδέλφων του. Θα μπορέσει ακόμη να πληροφορηθεί για το αν κάποιοι συνάδελφοί του έχουν πέσει στο παρελθόν θύματα εργατικών ατυχημάτων. Αν ο εργαζόμενος θεωρήσει ότι οι συνθήκες εργασίας είναι πολύ δυσμενείς σχετικά με τις αποδοχές που λαμβάνει, θα μπορούσε να παραιτηθεί και να ψάξει αλλού για εργασία.

Η συλλογιστική αυτή παραγνωρίζει βασικά χαρακτηριστικά της σχέσης εργασίας. Ο εργαζόμενος όσο παραμένει περισσότερο σε μια θέση εργασίας, τόσο αποκτά δεξιότητες κατάλληλες για τη θέση αυτή και για τη συγκεκριμένη επιχείρηση, ενώ ταυτόχρονα αποκτά δικαιώματα που προέρχονται από την προϋπηρεσία (αρχαιότητα). Οι δεξιότητες και τα δικαιώματα αυτά δεν μεταφέρονται, αν ο εργαζόμενος μετακινηθεί σε μια άλλη ασφαλέστερη επιχείρηση⁴. Έτσι, κινδυνεύει να παγιδευθεί σε μια ανεπιθύμητη εργασιακή κατάσταση (Viscusi, Vernon and Harrington, 2000, σελ. 771 και Dorman, 1996, σελ. 42). Βέβαια, αν ο κίνδυνος για τη ζωή είναι προφανής και άμεσος και ο εργαζόμενος έχει τη δυνατότητα να εργαστεί αλλού, πιθανότατα θα αλλάξει εργασία⁵.

Αν πάντως υπάρχει η δυνατότητα μεταπήδησης σε ασφαλέστερες επιχειρήσεις, το διάστημα που ένας εργαζόμενος θα απασχολείται σε μια επικίνδυνη εργασία θα είναι μικρότερο από το αντίστοιχο μιας ασφαλούς. Συνεπώς, αφού ο ρυθμός αποχωρήσεων θα είναι μεγαλύτερος στις επικίνδυνες εργασίες, σε αυτές θα βρίσκονται περισσότεροι νέοι και άπειροι εργαζόμενοι. Επιπλέον, η ε-

πιχείρηση θα αποφεύγει την τοποθέτηση των πιο έμπειρων εργαζομένων στις θέσεις αυτές, αφού θα της στοιχίσει περισσότερο μια τέτοια απώλεια λόγω τραυματισμού ή παραίτησης.

Η ιστορία έχει να προσφέρει παραδείγματα συστηματικής απόκρυψης κινδύνων για τους εργαζόμενους. Από το 1918 υπήρχαν ασφαλιστικές εταιρείες που σιωπηρά αρνούσαν να ασφαλίσουν εργαζόμενους στην παραγωγή και χρήση αμιάντου, λόγω του αυξημένου κινδύνου καρκίνου του πνεύμονα, ενώ τη δεκαετία του 1930 η ιατρική έρευνα είχε ανακαλύψει την αιτιώδη σχέση. Όμως, οι επιχειρήσεις του κλάδου πέτυχαν να εμποδίσουν την αποκάλυψη αυτής της γνώσης μέχρι τη δεκαετία του 1970, όταν ήδη γενιές εργαζομένων είχαν εκτεθεί στον κίνδυνο (Dorman, 1996, σελ. 43 και Morgan, 1997-2000, σελ. 372-373).

3.2. Η περιορισμένη ορθολογικότητα των εργαζόμενων

Και όταν όμως κάποιος έχει λάβει μια πληροφορία, δεν είναι πάντα σε θέση να την αξιοποιήσει: κάθε στιγμή το άτομο θυμάται μόνο ένα τμήμα των πληροφοριών που έχει δεχτεί στο παρελθόν. Η ατέλεια αυτή της μνήμης είναι ενδογενής και φαίνεται ότι σχετίζεται με μηχανισμούς ελέγχου της προσοχής και των συναισθημάτων που χρησιμοποιούνται όταν κάποιος λαμβάνει και κωδικοποιεί την πληροφορία (Tirole, 2002, σελ. 639). Οι άνθρωποι προσπαθούν (συνειδητά ή ασυνείδητα) να θυμούνται τα καλά γι' αυτούς νέα, δίνοντας μεγαλύτερη προσοχή σ' αυτά, συζητώντας τα με άλλους, κρατώντας αρχείο κ.λπ. Αντίθετα, δίνουν λιγότερη προσοχή στα άσχημα γι' αυτούς νέα και επιδιώκουν να εφεύρουν δικαιολογίες για τα αρνητικά αποτελέσματα (Tirole, 2002, σελ. 647). Το τελευταίο εύρημα θα μπορούσε να εξηγήσει τη στάση όσων εργοδοτών δεν θυμούνται τα ατυχήματα που έγιναν στην επιχείρησή τους ή επιρρίπτουν συστηματικά την ευθύνη γι' αυτά στους ίδιους τους εργαζόμενους.

Ακόμη όμως κι αν ο εργαζόμενος έχει απολύτως ακριβή γνώση της επικινδυνότητας που δημιουργούν διάφοροι παράγοντες στο χώρο εργασίας του, είναι πολύ αμφίβολη η ικανότητά του να επεξεργαστεί τα δεδομένα και να καταλήξει στις βέλτιστες αποφάσεις. Ο μεγάλος αριθμός κινδύνων στο χώρο εργασίας, σε συνδυασμό με τις μικρές πιθανότητες εμφάνισης της βλάβης από τον κάθε κίνδυνο, καθώς και με τις χρονικές υστερήσεις (που φθάνουν τις αρκετές δεκαετίες στην περίπτωση του καρκίνου), καθιστούν το πρόβλημα δυσεπίλυτο. Λόγω μάλιστα της σοβαρό-

τητας του διακυβεύματος (πιθανός θάνατος), το κόστος των λανθασμένων επιλογών θα είναι υψηλό (Viscusi, Vernon and Harrington, 2000, σελ. 771).

Όπως προκύπτει από την ψυχολογική έρευνα, οι άνθρωποι έχουν περιορισμένη ικανότητα να συγκεντρώσουν την προσοχή τους σε πολλά δεδομένα ταυτόχρονα. Τα μάτια και τα αυτιά μπορούν ανά πάσα στιγμή να αποσπούν από το περιβάλλον πολλές πληροφορίες, ενώ άλλες είναι ήδη αποθηκευμένες στη μακροχρόνια μνήμη. Από αυτές όμως μόνο σε μερικές (μέχρι έξι) μπορεί να εστιαστεί η ανθρώπινη προσοχή –που συνήθως αποκαλείται βραχυχρόνια μνήμη– και να τις επεξεργαστεί για τη λήψη μιας απόφασης. Συνεπώς, από όλα όσα γνωρίζει ή αντιλαμβάνεται με τις αισθήσεις του το άτομο, μόνο ένα μικρό τμήμα επηρεάζει κάθε φορά τη συμπεριφορά του (Simon, 1985, σελ. 301-302).

Οι εργαζόμενοι λοιπόν δεν είναι ισχυροί ηλεκτρονικοί υπολογιστές, εφοδιασμένοι με μια μεγάλη βάση δεδομένων σχετικά με τους επαγγελματικούς κινδύνους και προικισμένοι με την ικανότητα να υπολογίσουν τον αριθμό των ατυχημάτων και των ασθενειών που θα εμφανιστούν στο μέλλον και το κόστος που θα επιφέρουν. Οι εργαζόμενοι –όπως και όλοι οι άνθρωποι– επιδιώκουν να μειώσουν την πολυπλοκότητα των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν και για το σκοπό αυτό χρησιμοποιούν απλούς κανόνες, κανόνες που είναι γενικά πολύ χρήσιμοι, κάποιες φορές όμως οδηγούν σε σοβαρά και συστηματικά σφάλματα (Rabin, 1998, σελ. 24). Οι άνθρωποι δεν επιδιώκουν τη μεγιστοποίηση της ωφέλειάς τους, όπως υποθέτουν παραδοσιακά οι οικονομολόγοι (Rabin, 1998, σελ. 11, Tirole, 2002, σελ. 640 και Augier and Kreiner, 2000, σελ. 665), αλλά αναζητούν το ικανοποιητικό και καταλήγουν στην πρώτη επιλογή που τους προσφέρει ένα αρκετά καλό επίπεδο αποτελεσμάτων (Dorman, 1996, σελ. 142-143 και Morgan, 1997-2000, σελ. 108-109). Σύμφωνα με τους James March και Herbert Simon:

Ως επί το πλείστον, η λήψη αποφάσεων από τον άνθρωπο, είτε ατομική είτε οργανωσιακή, συνίσταται στην εξεύρεση και επιλογή ικανοποιητικών εναλλακτικών επιλογών· μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις ασχολείται με την ανακάλυψη και επιλογή άριστων εναλλακτικών επιλογών. Η αναζήτηση άριστων επιλογών απαιτεί διαδικασίες πολύ πιο σύνθετες απ' ό,τι η αναζήτηση απλώς ικανοποιητικών εναλλακτικών επιλογών. Για παράδειγμα, είναι εντελώς διαφορετικό να ψάχνει κανείς στα άχυρα για να βρει την πιο μυτερή βελόνα που υπάρχει εκεί μέσα και διαφορετικό να ψάχνει στα άχυρα για να βρει μια βελόνα αρκετά μυτερή ώστε να μπορέσει να ράψει (March και Simon, 1993-2003, σελ. 247).

Η θεώρηση αυτή ονομάζεται περιορισμένη ορθολογικότητα (bounded rationality). Περιορισμένη ορθολογικότητα σημαίνει ότι ο άνθρωπος, κατά τη λήψη μιας απόφασης, ενεργεί μεν ορθολογικά, αλλά οι γνωστικές του ικανότητες είναι περιορισμένες⁶.

Επιπλέον, υπάρχουν και εμπειρικά δεδομένα, σύμφωνα με τα οποία, οι κοινωνικοί και θεσμικοί περιορισμοί διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη λήψη αποφάσεων υπό καθεστώς αβεβαιότητας. Τέτοιοι περιορισμοί μπορεί να έχουν σχέση με το μέγεθος της ομάδας που τίθεται σε κίνδυνο, τη σχέση κάποιου μαζί της, τη δομή της κάθε κοινωνίας και τους ηθικούς κανόνες της. Έτσι, τα μοντέλα της περιορισμένης ορθολογικότητας στη λήψη αποφάσεων οφείλουν να λαμβάνουν υπόψιν, όχι μόνο τους περιορισμούς του ανθρώπινου μυαλού, αλλά και το περιβάλλον (κοινωνικό και θεσμικό) εντός του οποίου λαμβάνεται μια απόφαση (Landa and Wang, 2001, σελ. 232).

Εξάλλου, το επάγγελμα που θα ασκήσει ο κάθε άνθρωπος εξαρτάται κατά πολύ από επιλογές που έκανε στο παρελθόν ο ίδιος ή το οικογενειακό του περιβάλλον: συνήθως οι έφηβοι στην Ελλάδα καλούνται να αποφασίσουν σε ηλικία δεκαεπτά ετών, αν θα προσπαθήσουν να σπουδάσουν και σε ποιο αντικείμενο, χωρίς να αντιλαμβάνονται πλήρως τη σημασία αυτής της απόφασης και χωρίς να έχουν υπόψιν τους όλα τα δεδομένα. Δεν έχουν άλλωστε απεριόριστο χρόνο ώστε να συλλέξουν όλες τις απαραίτητες πληροφορίες και να τις επεξεργαστούν για να λάβουν τη βέλτιστη δυνατή απόφαση: η επιλογή πρέπει να γίνει σε συγκεκριμένη στιγμή. Γενικότερα, πολλές από τις σημαντικότερες αποφάσεις στη ζωή ενός ανθρώπου λαμβάνονται υπό την επίδραση όχι μόνο του συνειδητού αλλά και του ασυνειδήτου (Wolozin, 2002, σελ. 52-55). Μάλιστα, είναι πιθανό, να προσπαθήσει κάποιος να εκλογικεύσει και να εξηγήσει εκ των υστέρων αποφάσεις που έχουν μια μη ορθολογική διάσταση, παρουσιάζοντάς τις ως ορθολογικές (Morgan, 1997-2000, σελ. 454).

Το ότι κάποιος δεν έχει πλήρη πληροφόρηση πριν διαλέξει επάγγελμα δεν είναι λόγος για να μη διαλέξει, φοβούμενος ότι δεν θα μεγιστοποιήσει την ωφέλειά του. Κανείς δεν θέλει να έχει την τύχη του γαϊδάρου της γνωστής ιστορίας, που πέθανε από την πείνα γιατί δεν μπορούσε να αποφασίσει ποια από τις δύο θημωνιές που είχε μπροστά του ήταν μεγαλύτερη. Ο γαϊδάρος δεν είχε επαρκείς λόγους για να επιλέξει τη μια θημωνιά αντί για την άλλη, είχε όμως κάθε λόγο να διαλέξει οποιαδήποτε από τις δύο για να φάει (Sen, 1987-2000, σελ. 100-101).

Με δεδομένα τα όρια της ανθρώπινης γνωστικής ικανότητας, όλες οι πολύπλοκες συμβάσεις –όπως αυτές που σχετίζονται με τη σχέση εργασίας– είναι αναπόφευκτα ατελείς: αφού το άτομο δεν μπορεί να αντιληφθεί ολόκληρο το δέντρο αποφάσεων (decision tree), κάποια από τα κλαδιά του δέντρου δεν θα συμπεριληφθούν στη σύμβαση (Foss, 2003, σελ. 253). Ο συνδυασμός της ατέλειας αυτής των συμβάσεων με τον καιροσκοπισμό (οπορτουνισμό) δημιουργεί μεγάλα προβλήματα (Williamson, 2000, σελ. 600-601). Αφού ο εργοδότης αποκρύπτει τους εργασιακούς κινδύνους και ο εργαζόμενος αδυνατεί να κατανοήσει τη συνδυασμένη επίδρασή τους, ενώ η σύμβαση εργασίας είναι αναγκαστικά ατελής, τότε δεν είναι δυνατή η μισθολογική αποζημίωση του εργαζόμενου για τους κινδύνους στους οποίους εκτίθεται.

Ακόμη όμως κι αν αγνοήσει κανείς την ταυτόχρονη ύπαρξη πολλών κινδύνων και μελετήσει την αντιμετώπιση μεμονωμένων κινδύνων από τους ανθρώπους θα διαπιστώσει το εξής φαινόμενο: οι άνθρωποι συστηματικά υπερεκτιμούν θανατηφόρους κινδύνους με μικρή πιθανότητα εμφάνισης (όπως οι κίνδυνοι από πυροτεχνήματα ή από κεραυνούς) και υποεκτιμούν άλλους με μεγάλη πιθανότητα εμφάνισης, όπως ο καρκίνος του πνεύμονα ή τα καρδιακά επεισόδια (Viscusi, 1993, σελ. 1918).

Μια λογική ερμηνεία για το φαινόμενο αυτό θα μπορούσε να είναι ότι οι άνθρωποι ξεκινούν με τις ίδιες αρχικές πεποιθήσεις για όλες τις κατηγορίες κινδύνων. Σταδιακά όμως αποκτούν μερική πληροφόρηση μέσω των προσωπικών τους εμπειριών, εκπομπών και άρθρων στα ΜΜΕ και άλλων μηχανισμών. Έτσι, οι πεποιθήσεις τους θα μετατοπιστούν προς την κατεύθυνση της αληθινής πιθανότητας, την οποία όμως δεν θα φθάσουν λόγω έλλειψης πλήρους πληροφόρησης. Το αποτέλεσμα είναι η υπερεκτίμηση των κινδύνων με μικρή πιθανότητα εμφάνισης και η υποεκτίμηση των κινδύνων με μεγάλη πιθανότητα εμφάνισης (Viscusi, 1999, σελ. 30-31). Η αντιμετώπιση αυτή των διαφόρων κινδύνων εμφανίζεται και σε επαγγελματικές ομάδες μορφωμένων και έμπειρων από ατυχήματα επαγγελματιών, όπως οι δικαστές (Viscusi, 1999, σελ. 31-33). Γενικότερα, η εμπειρική έρευνα δείχνει την ύπαρξη του εξής φαινομένου –που ονομάζεται *anchoring and adjustment*– σχετικά με το σχηματισμό αριθμητικών εκτιμήσεων για αβέβαιες ποσότητες: οι άνθρωποι ξεκινούν από (πιθανώς αυθαίρετες) αρχικές τιμές και προσαρμόζουν τις εκτιμήσεις τους ανεπαρκώς (Rabin, 1998, σελ. 29).

Μια πρόσφατη εμπειρική διαπίστωση είναι ότι οι άνθρωποι α-

φομοιώνουν εύκολα το συνολικό αριθμό των ατυχημάτων σε μια επιχείρηση, όχι όμως και το επίπεδο της οικονομικής δραστηριότητας που οδήγησε σε αυτά τα ατυχήματα. Δεν μπορούν συνεπώς να κατανοήσουν και να αξιοποιήσουν τη συχνότητα των ατυχημάτων, που ισούται με το πηλίκο του αριθμού των ατυχημάτων (αριθμητής) και του επιπέδου της δραστηριότητας (παρονομαστής). Έτσι όμως, αδυνατούν να εκτιμήσουν αν ένας κίνδυνος έχει πραγματικά μεγάλη πιθανότητα εμφάνισης ή όχι (Viscusi and Zeckhauser, 2004).

Θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι η απόκτηση εμπειρίας και η μάθηση είναι σε θέση να εξαλείψουν τα είδη μεροληψίας που περιγράφηκαν παραπάνω, καθιστώντας τα αντίστοιχα εμπειρικά ευρήματα αδιάφορα για την οικονομική θεωρία. Η έρευνα όμως οδηγεί σε ανάμικτα συμπεράσματα για το πότε και πώς λαμβάνει χώρα η μάθηση και δεν επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι η εμπειρία και η γνώση λύνουν κάθε πρόβλημα. Για παράδειγμα, πολλοί άνθρωποι που μαθαίνουν γενικές αρχές, δεν είναι σε θέση να τις εφαρμόσουν σε συγκεκριμένες περιπτώσεις: γνωρίζουν γενικά τα όρια των δυνατοτήτων τους να προβλέψουν με ακρίβεια, αλλά δεν εφαρμόζουν αυτή τη γενική γνώση σε κάθε μεμονωμένη περίπτωση, επιδεικνύοντας υπερβολική εμπιστοσύνη στην κρίση τους (Rabin, 1998, σελ. 31).

Ανακεφαλαιώνοντας τα παραπάνω, προκύπτει ότι τα εμπλεκόμενα μέρη (εργοδότες και εργαζόμενοι) δεν επιδεικνύουν πλήρως ορθολογική συμπεριφορά και συνεπώς δεν υπάρχει η δεύτερη από τις προϋποθέσεις για την ικανοποιητική λειτουργία της αγοράς. Υπάρχει μάλιστα η άποψη, στηριγμένη σε εμπειρικές μελέτες, ότι τα άτομα εμφανίζουν μια συστηματική αντιφατικότητα στην αξιολόγηση του κινδύνου και στη συγκριτική εκτίμηση των εναλλακτικών αποφάσεων (Sen, 1987-2000, σελ. 102). Άλλωστε, οι προτιμήσεις και οι στόχοι των ανθρώπων μεταβάλλονται με το πέρασμα του χρόνου. Αφού μάλιστα οι συνέπειες μιας απόφασης συχνά δεν επέρχονται άμεσα, προκύπτει το ερώτημα με βάση ποιες προτιμήσεις πρέπει να αξιολογηθεί μια επιλογή: αυτές που ίσχυαν κατά το χρόνο λήψης της απόφασης ή αυτές που ισχύουν κατά το χρόνο επέλευσης των συνεπειών; (Augier and Kreiner, 2000, σελ. 675).

3.3. Το ευρύτερο κοινωνικό συμφέρον

Ένα άλλο εμπόδιο στην αποτελεσματική λειτουργία των δυνάμεων της αγοράς είναι ότι το αποτέλεσμα της απόφασης δεν επι-

δρά μόνο στα συμβαλλόμενα μέρη (τον εργοδότη και τον εργαζόμενο), αλλά και στην ευρύτερη κοινωνία, της οποίας τα συμφέροντα δεν λαμβάνονται υπόψιν κατά τη λήψη της απόφασης. Τα εργατικά ατυχήματα και οι επαγγελματικές ασθένειες προκαλούν μεγάλο κόστος στα ασφαλιστικά ταμεία και τα νοσηλευτικά ιδρύματα. Το πρόβλημα οξύνεται με τη διαρκή αύξηση του κόστους παροχής ιατρικών υπηρεσιών. Συνεπώς, για το κοινωνικό σύνολο είναι επιθυμητή η πρόληψη των ατυχημάτων και των ασθενειών που προκαλούνται από την εργασία. Από την άλλη, ο εργοδότης θεωρεί δεδομένη την χωρίς κόστος γι' αυτόν νοσηλεία των παθόντων στα δημόσια νοσηλευτικά ιδρύματα, οπότε δημιουργείται ένας ηθικός κίνδυνος (*moral hazard*).

Επιπλέον, υπάρχουν ατυχήματα που μπορεί να πάρουν διαστάσεις τέτοιες που να αποτελέσουν απειλή για τη γύρω περιοχή, είτε προκαλώντας οικολογική καταστροφή, είτε εκθέτοντας σε άμεσο κίνδυνο τη ζωή των περιοίκων. Στην ακραία περίπτωση ενός πυρηνικού εργοστασίου ηλεκτροπαραγωγής, φαίνεται πόσο άστοχο θα ήταν να αντιμετωπιστεί η ασφάλεια ως ένα θέμα που αφορά απλώς τη διοίκηση του εργοστασίου και τους εργαζόμενους: από το ατύχημα που έλαβε χώρα το 1986 στο Τσερνομπίλ της Ουκρανίας, σκοτώθηκαν επί τόπου 31 άτομα, σύντομα 4300 πέθαναν από τη ραδιενέργεια, ενώ 8000 πέθαναν αργότερα· πιθανολογείται ότι πάνω από ένα εκατομμύριο άνθρωποι εκτέθηκαν στη ραδιενέργεια και μπορεί να νοσήσουν στο μέλλον (French, 1998, σελ. 534)⁷.

4. Η «ελευθερία των συμβάσεων» και οι συνέπειές της

Κατά το 19ο αιώνα – και ιδίως την περίοδο από το 1830 μέχρι το 1870– η φιλοσοφία του *laissez-faire* κυριάρχησε στην Αγγλία: οι περισσότεροι μορφωμένοι άνθρωποι, μεταξύ των οποίων και οι δικαστές, πίστευαν ότι ο νόμος πρέπει να παρεμβαίνει όσο γίνεται λιγότερο και μάλιστα, ότι η βασική του λειτουργία είναι να διευκολύνει τους ανθρώπους να υλοποιούν τη θέλησή τους. Θεμελιώδης για τη λειτουργία αυτή είναι η «ελευθερία των συμβάσεων», η οποία περιλαμβάνει δύο στενά συνδεδεμένες μεταξύ τους ιδέες: οι συμβάσεις βασίζονται στη συμφωνία των μερών και ταυτόχρονα αποτελούν το αποτέλεσμα μιας ελεύθερης επιλογής που δεν παρακωλύεται από κυβερνητικές ή νομοθετικές παρεμβάσεις.

Ελεύθερη επιλογή σημαίνει ελευθερία για κάποιον να αποφασίσει αν θα συμβληθεί ή όχι, ελευθερία να επιλέξει με ποιον θα συμβληθεί και ελευθερία να διαπραγματευθεί τους όρους της σύμβασης. Έτσι, οι δικαστές του 19ου αιώνα ήταν απρόθυμοι να επιβάλλουν υποχρεώσεις σε αυτούς που δεν τις είχαν ηθελημένα αναλάβει (Atiyah, 1995, σελ. 7-15).

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, σύμφωνα με τη «θεωρία του διαφορικού μισθού αποζημίωσης» («Compensating Wage Differential Theory»), οι εργαζόμενοι θα απαιτήσουν μια διαφορά στο μισθό τους ως αποζημίωση για εργασίες τις οποίες θεωρούν επικίνδυνες ή δυσάρεστες. Η θεωρία αυτή βασίζεται σε μια κρίσιμη υπόθεση, η οποία όμως περνά απαρατήρητη: οι όροι της σχέσης εργασίας καθορίζονται από συμβάσεις τις οποίες ελεύθερα συνάπτουν οι δύο πλευρές και μάλιστα οι όροι αυτοί εφαρμόζονται από τα δικαστήρια. Ο εργοδότης πρέπει να πληρώσει το μισθό στον οποίο έχει συμφωνήσει, ενώ ο εργαζόμενος δεν μπορεί να πάρει αυτό το μισθό χωρίς να εκτελέσει την εργασία που έχει συμφωνηθεί, αποδεχόμενος και τις αντίστοιχες συνθήκες εργασίας.

Με τη λογική αυτή, ο εργαζόμενος συμφωνεί σε ένα «πακέτο» απασχόλησης που συμπεριλαμβάνει και τους κινδύνους και παραιτείται του δικαιώματος να διαμαρτυρηθεί γι' αυτούς: αν ζητούσε δικαστική προστασία ή νομοθετική παρέμβαση για να γίνει η εργασία του ασφαλέστερη, θα ήταν σαν να ζητά την κατάργηση της «ελευθερίας των συμβάσεων». Επίσης, αφού σύμφωνα με τη θεωρία αυτή ο εργαζόμενος αποζημιώνεται για τους επιπλέον κινδύνους με επιπλέον αμοιβή, δεν έχει κανένα δικαίωμα να προσφύγει στα δικαστήρια μετά από κάποιο εργατικό ατύχημα ή επαγγελματική ασθένεια· κάθε πρόσθετη αποζημίωση θα ήταν άδικη και μη αποδοτική. Αν ο εργαζόμενος φοβάται τις συνέπειες ενός ατυχήματος δεν έχει παρά να ασφαλιστεί, πληρώνοντας με την επιπλέον αμοιβή που λαμβάνει (Dorman, 1996, σελ. 108-110).

Η ειρωνεία είναι ότι, με το παραπάνω σκεπτικό, η διαμαρτυρία ενός εργαζομένου στον προϊστάμενό του για κάποιον εργασιακό κίνδυνο αποτελεί απόδειξη ότι ο εργαζόμενος γνωρίζει τον κίνδυνο. Αφού ο εργαζόμενος παραμένει στην εργασία του και δεν παραιτείται, σημαίνει ότι αποδέχεται τον κίνδυνο στο πλαίσιο μιας ευρύτερης εργασιακής συμφωνίας! Όσο κι αν σήμερα κάτι τέτοιο φαίνεται εξωφρενικό, έχουν υπάρξει αποφάσεις αμερικανικών δικαστηρίων (στις αρχές του εικοστού αιώνα) που βασίστηκαν σε αυτή τη λογική (Dorman, 1996, σελ. 112-113). Μάλιστα, τα αμερι-

κανικά δικαστήρια εμπόδισαν τις πρώτες προσπάθειες κρατικής ρύθμισης επιχειρηματολογώντας με βάση την «ελευθερία των συμβάσεων»: στην υπόθεση *Lochner v. New York* (1905), τα ανώτατα δικαστήρια της Νέας Υόρκης και των ΗΠΑ έκριναν ότι η νομοθεσία που καθόριζε ανώτατο όριο ωρών εργασίας στα αρτοποιεία ήταν αντισυνταγματική (Glaeser and Shleifer, 2003, σελ. 405).

Η εμμονή στην «ελευθερία των συμβάσεων» στο χώρο της εργασίας οδήγησε σε ακραία αποτελέσματα: τα ετήσια θύματα των εργατικών ατυχημάτων στις ΗΠΑ έφθασαν το 1900 τους 35000 νεκρούς και δύο εκατομμύρια τραυματίες, ενώ χιλιάδες επιβάτες και τρίτοι σκοτώθηκαν σε σιδηροδρομικά ατυχήματα (Glaeser and Shleifer, 2003, σελ. 414). Δημιουργήθηκαν έτσι οι προϋποθέσεις για την αλλαγή του τρόπου σκέψης και τη μετατόπιση από το ιδιωτικό στο δημόσιο δίκαιο, δηλαδή από την κυριαρχία των συμβάσεων στην κρατική ρύθμιση⁸. Αυτή η μετατόπιση αποτελεί φυσικά κι ένα βαρύ πλήγμα στη «θεωρία του διαφορικού μισθού αποζημίωσης»: αν ο εργαζόμενος δεν συμφωνεί ελεύθερα στην έκθεσή του σε κάποιους κινδύνους, τι βάση απομένει για τη θεωρία αυτή (Dorman, 1996, σελ. 116-117); Σήμερα, η νομοθεσία για τους όρους υγείας και ασφάλειας της εργασίας αποτελεί τον κατεξοχήν τομέα δημοσιοποίησης του εργατικού δικαίου (Κουκιάδης, 1995, σελ. 471).

Γίνεται πλέον αντιληπτό ότι υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στις συμβάσεις που αποτελούν στιγμιαίες συναλλαγές – δηλαδή διακριτά γεγονότα, όπως μια αγοραπωλησία σε ένα πρατήριο καυσίμων ή ένα περίπτερο– και αυτές που σχετίζονται με μακροχρόνιες σχέσεις, όπως οι συμβάσεις εργασίας. Στην τελευταία περίπτωση, οι υποχρεώσεις και τα δικαιώματα των συμβαλλομένων μερών τροποποιούνται συνεχώς και προσαρμόζονται με την πάροδο του χρόνου, χωρίς αυτές οι τροποποιήσεις να είναι πάντα αποτέλεσμα ξεκάθαρης συμφωνίας. Συχνά, η προσαρμογή αυτή οφείλεται στην εξέλιξη της τεχνολογίας που χρησιμοποιείται στην παραγωγή και βέβαια γίνεται με μονομερή απόφαση του εργοδότη και χωρίς τη συμφωνία του εργαζόμενου. Ο νόμος δεν μπορεί λοιπόν παρά να αναγνωρίζει αυτές τις διαφορές μεταξύ συναλλαγών και μακροχρόνιων σχέσεων (Atiyah, 1995, σελ. 50-53).

5. Οι συλλογικές διαπραγματεύσεις

Αν σε κάποιο πεδίο γίνεται πραγματική διαπραγμάτευση για τις αποδοχές των εργαζομένων και τις συνθήκες εργασίας, αυτό είναι οι συλλογικές διαπραγματεύσεις, το αποτέλεσμα των οποίων (αν υπάρξει συμφωνία) καταγράφεται στις συλλογικές συμβάσεις εργασίας. Θα περίμενε λοιπόν κανείς, αν υπάρχει μια σχέση ανταλλαγής αποδοχών και συνθηκών ασφάλειας, αυτή να εμφανίζεται στις συλλογικές συμβάσεις.

Πρέπει βέβαια να σημειωθεί ότι η ενασχόληση με τα θέματα υγείας και ασφάλειας αποτελεί για τα συνδικάτα ένα εγχείρημα πολύ δυσκολότερο από τη διαπραγμάτευση για θέματα μισθού και λοιπών παροχών: εμπεριέχει έναν μεγάλο αριθμό τεχνικών λεπτομερειών και απαιτεί τη συστηματική δραστηριοποίηση των συνδικαλιστών και πιθανώς την προσφυγή σε ειδικούς τεχνικούς συμβούλους, απορροφώντας έτσι σημαντικό τμήμα των ανθρώπων και οικονομικών πόρων των συνδικάτων. Επίσης, μπορεί να οδηγήσει σε τριβές μεταξύ της διοίκησης της επιχείρησης και του σωματείου, υποσκιάποντας τη σχέση τους, γεγονός που συνήθως τα σωματεία θέλουν να αποφύγουν. Ακόμη, μεταφέρει το κέντρο βάρους στο χώρο της παραγωγής (όπου συνήθως υπάρχουν οι κίνδυνοι), γεγονός που κάποιες φορές είναι ανεπιθύμητο από ορισμένα συνδικαλιστικά στελέχη που έχουν αποκοπεί από το χώρο αυτό (Dorman, 1996, σελ. 130).

Παρ' όλα τα παραπάνω προβλήματα, τα συνδικάτα συνήθως αποδίδουν σημασία στα ζητήματα ασφάλειας, γεγονός το οποίο εκφράζεται στις συλλογικές συμβάσεις εργασίας, αλλά και στα αιτήματα κάποιων απεργιακών κινητοποιήσεων. Όπως φαίνεται από έρευνες των συλλογικών συμβάσεων στις ΗΠΑ, ένα μεγάλο ποσοστό των συμβάσεων (που ξεπερνά το 60%) περιλαμβάνουν όρους που συνδέονται με την υγεία και την ασφάλεια των εργαζομένων. Σύμφωνα μάλιστα με μία από αυτές, το 94% των συμβάσεων στις βιομηχανικές επιχειρήσεις περιέχει τέτοιους όρους (French, 1998, σελ. 532). Την ίδια στιγμή όμως, πολύ μικρότερο ποσοστό των ίδιων συμβάσεων (κυμαίνεται μεταξύ 12 και 13%) προβλέπει μισθολογική αποζημίωση για τους κινδύνους. Η μισθολογική αποζημίωση αποτελεί το μηχανισμό που εμφανίζεται λιγότερο συχνά από κάθε άλλο μηχανισμό που σχετίζεται με την ασφάλεια (σύσταση επιτροπών υγείας και ασφάλειας, χορήγηση εξοπλισμού κ.λπ.).

Το συμπέρασμα είναι ότι η χορήγηση επιδομάτων για τους εργασιακούς κινδύνους έχει χαμηλή προτεραιότητα μεταξύ των στό-

χων των συνδικάτων: η διαπραγμάτευση για θέματα υγείας και ασφάλειας έχει συνήθως ως στόχο τη μείωση της επικινδυνότητας και όχι την οικονομική αποζημίωση (Dorman, 1996, σελ. 134-135). Προφανώς αρκετοί από τους συνδικαλιστές θεωρούν – αντίθετα από κάποιους οικονομολόγους– ότι είναι πολύ δύσκολο να αποζημιωθεί κάποιος επαρκώς για ένα κομμένο χέρι.

Φυσικά, αφού τελειώσουν οι διαπραγματεύσεις και υπογραφεί η συλλογική σύμβαση εργασίας, η ζωή συνεχίζεται. Πλέον, απαιτείται κάποιο διαφορετικό εργαλείο για να εξηγήσει την αλληλεπίδραση εντός της σχέσης εργασίας και το εργαλείο αυτό –σύμφωνα με μια άποψη– είναι η θεωρία παιγνίων. Από την εφαρμογή του προκύπτει ότι, η εργασιακή ασφάλεια δεν αποτελεί ένα αγαθό που απλώς «αγοράζεται» από τους εργαζόμενους τη στιγμή της σύμβασης, αλλά πρέπει να δοθεί μάχη γι' αυτήν κατά την καθημερινή ζωή στην επιχείρηση (Dorman, 1996, σελ. 166-182).

Υπάρχει βέβαια και η άποψη ότι κάθε ζήτημα που μπορεί να τεθεί ως ζήτημα σύμβασης –όπως η σχέση εργασίας– μπορεί να εξεταστεί με όρους κόστους συναλλαγών (Williamson, 2000, σελ. 608). Το κόστος συναλλαγών (transaction costs) συνίσταται από το κόστος κατάρτισης της σύμβασης (ex ante) και το κόστος παρακολούθησης της εφαρμογής της (ex post). Από την άλλη, το κόστος παραγωγής είναι το κόστος εκτέλεσης της σύμβασης. Ο όρος κόστος συναλλαγών μπορεί να μην αναφέρεται μόνο σε μεμονωμένες συναλλαγές, αλλά και σε σύνολα συναλλαγών: στην κατηγορία αυτή μπορούν να ενταχθούν τα έξοδα ίδρυσης μιας εταιρείας ή φύλαξης των εγκαταστάσεων της (Matthews, 1986, σελ. 906).

6. Η ανεργία και ο κατακερματισμός της αγοράς εργασίας

Το μεγαλύτερο πάντως πρόβλημα της «θεωρίας του διαφορικού μισθού αποζημίωσης» είναι η ύπαρξη της μη ηθελημένης ανεργίας, την οποία η θεωρία αυτή αγνοεί επιδεικτικά. Υπενθυμίζεται ότι θεμέλιο της θεωρίας είναι η δυνατότητα των εργαζομένων να απαιτήσουν μια διαφορά στο μισθό τους ως αποζημίωση για εργασίες τις οποίες θεωρούν επικίνδυνες ή δυσάρεστες. Με την ύπαρξη όμως της ανεργίας, κάνει την εμφάνισή της μια εφεδρική στρατιά ανέργων που ψάχνουν για εργασία και ταυτόχρονα πλήτ-

τεται η διαπραγματευτική ικανότητα της εργατικής πλευράς έναντι της εργοδοτικής. Ο εργαζόμενος δεν αντιμετωπίζει πλέον μια σχέση ανταλλαγής μεταξύ μισθού και ασφάλειας, αλλά μεταξύ μισθού και ανεργίας.

Το εντυπωσιακό είναι ότι οι οπαδοί της «θεωρίας του διαφορικού μισθού αποζημίωσης» παραπέμπουν στον Adam Smith, αλλά σπανίως στον John Stuart Mill που επισήμανε το πρόβλημα: Αν η προσφορά εργασίας υστερεί της αντίστοιχης ζήτησης από τους εργοδότες, για να αναληφθεί μια δυσάρεστη εργασία θα απαιτηθεί υψηλότερος από τον κανονικό μισθό. Όταν όμως η προσφορά εργασίας ξεπερνά τη ζήτηση (δηλαδή υπάρχει μη ηθελημένη ανεργία) τόσο ώστε η εξεύρεση εργασίας να αποτελεί αβεβαιότητα και η πρόσληψη με οποιουδήποτε όρους να συνιστά χάρη, τα πράγματα αλλάζουν. Οι περιζήτητοι εργαζόμενοι θα έχουν και πάλι κάποιο περιθώριο επιλογής: οι υπόλοιποι όμως θα δεχθούν οτιδήποτε. Όσο πιο αποκρουστική είναι η εργασία, τόσο πιο βέβαιο είναι ότι θα λάβει τις ελάχιστες αποδοχές, αφού ανατίθεται σε αυτούς που είναι οι πιο αδύναμοι, που λόγω έλλειψης δεξιοτήτων και εκπαίδευσης δεν γίνονται δεκτοί σε άλλες θέσεις εργασίας. Ο μισθός αντί να είναι ευθέως ανάλογος των δυσκολιών και των κινδύνων, θα βρίσκεται σε αντίστροφη σχέση μαζί τους (Mill, 1965, σελ. 383).

Μια απάντηση των υποστηρικτών της «θεωρίας του διαφορικού μισθού αποζημίωσης» θα μπορούσε βέβαια να είναι ότι ο μισθός δεν καθορίζεται μόνο από τους κινδύνους στους οποίους εκτίθεται ο εργαζόμενος, αλλά και από την εκπαίδευση, την εμπειρία και άλλους παράγοντες που επιδρούν στην παραγωγικότητά του: συνεπώς είναι δύσκολο να διαχωριστεί η επίδραση των κινδύνων στις αποδοχές του κάθε εργαζόμενου και να ανιχνευθεί η υπαρκτή σχέση ανταλλαγής επικινδυνότητας - αποδοχών του (Viscusi, 1993, σελ. 1917).

7. Συμπεράσματα

Στο άρθρο αυτό έγινε μια παρουσίαση της «θεωρίας του διαφορικού μισθού αποζημίωσης», δηλαδή της προσπάθειας μετατροπής των ζητημάτων υγείας και ασφάλειας των εργαζομένων σε θέμα που αντιμετωπίζεται αποκλειστικά από την αγορά εργασίας, μέσω μιας σχέσης ανταλλαγής επικινδυνότητας - αποδοχών.

Εξετάστηκε στη συνέχεια η λειτουργία των δυνάμεων της αγοράς και έγινε μια προσπάθεια να καταδειχθεί η ελλιπής πληροφόρηση για τους κινδύνους, η περιορισμένη ορθολογικότητα των εργαζομένων και των εργοδοτών και οι εξωτερικές επιβαρύνσεις. Έγινε επίσης αναφορά στα θέματα της «ελευθερίας των συμβάσεων», των συλλογικών διαπραγματεύσεων και της ανεργίας.

Το συμπέρασμα είναι ότι οι μηχανισμοί της αγοράς δεν είναι επαρκείς για την αντιμετώπιση των προβλημάτων υγείας και ασφάλειας των εργαζομένων και υπάρχει περιθώριο για την παρέμβαση της πολιτείας. Η περαιτέρω μελέτη μπορεί να αφορά τις μορφές που θα λάβει αυτή η παρέμβαση (νομοθετικές ρυθμίσεις, ελεγκτικό μηχανισμό), τους σκοπούς και την έκτασή της. Στην πράξη πάντως και σε όλες τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης υπάρχουν σώματα ελέγχου που διενεργούν επιθεωρήσεις στους χώρους εργασίας και προβαίνουν σε υποδείξεις για τη βελτίωση των συνθηκών ή ενεργοποιούν το μηχανισμό επιβολής διοικητικών και ποινικών κυρώσεων. Στην Ελλάδα την αρμοδιότητα αυτή έχουν οι Τεχνικοί και οι Υγειονομικοί Επιθεωρητές του Σώματος Επιθεώρησης Εργασίας. Ταυτόχρονα, τα πολιτικά δικαστήρια επιδικάζουν αποζημιώσεις στα θύματα των σοβαρών εργατικών ατυχημάτων ή τις οικογένειές τους. Αυτά όμως μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο ενός επόμενου άρθρου.

Σημειώσεις

1. Βλέπε ενδεικτικά Viscusi, 1993, σελ. 1913· Viscusi, Vernon and Harrington, 2000, σελ. 765· DeLeire and Levy, 2004, σελ. 925.
2. Πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι αρκετοί οικονομολόγοι επιμένουν στην ορθότητά της. Βλέπε για παράδειγμα τους DeLeire and Levy (2004).
3. Πρόκειται για μια επιχείρηση που δεν υπάρχει στην πραγματικότητα και το αποτέλεσμα μιας τέτοιας ανάλυσης αποκαλείται από τον Coase (1992, σελ. 714) «οικονομικά του μαυροπίνακα» (blackboard economics).
4. Για τον ιεραρχικό αυτό μηχανισμό που μειώνει την κινητικότητα των εργαζομένων και τους λόγους που επικράτησε, βλέπε Matthews, 1986, σελ. 914-915.
5. Αναφέρεται το παράδειγμα αμερικανικής αεροπορικής εταιρείας η οποία έχασε ένα αεροπλάνο σε ατύχημα που οφειλόταν σε ανασφαλή φόρτωση επικίνδυνων υλικών. Το πολύνεκρο ατύχημα ακολουθήθηκε από την ομαδική παραίτηση αεροσυνοδών από την εταιρεία (French, 1998, σελ. 533).

6. Βλέπε τον πρόλογο του Αντώνη Μακρυδημήτρη και το εισαγωγικό σημείωμα του Κ. Β. Αναγνωστόπουλου στο March και Simon (1993-2003). Για τη λήψη αποφάσεων στο πλαίσιο μιας οργάνωσης, βλέπε και Robbins, 2001, σελ. 135-143.

7. Είναι σφάλμα να πιστεύει κανείς ότι μόνο τα πυρηνικά εργοστάσια δημιουργούν κινδύνους για τους περιοίκους: από τους επικίνδυνους χημικούς παράγοντες που διέρρευαν το 1984 από το εργοστάσιο της Union Carbide στο Μποπάλ της Ινδίας, πέθαναν άμεσα 4000 άνθρωποι και αργότερα άλλοι 11000, ενώ πολλές δεκάδες χιλιάδες υπέστησαν σοβαρές βλάβες (French, 1998, σελ. 534).

8. Προς την ίδια κατεύθυνση οδήγησε και η πεποίθηση που επικρατούσε στην αμερικανική κοινή γνώμη ότι οι μεγάλες εταιρείες δωροδοκούσαν μάρτυρες, δικαστές και ενόρκους κι έτσι επιτύγχαναν ευνοϊκές αποφάσεις. Οι παθόντες και οι οικογένειές τους, γνωρίζοντας τα δεδομένα, αναγκάζονταν να συμβιβάζονται αποδεχόμενοι ασήμαντα χρηματικά ποσά, που κατά μέσο όρο αντιστοιχούσαν σε μισθούς οκτώ μηνών σε περιπτώσεις θανατηφόρων ατυχημάτων. Μάλιστα στο 40% των περιπτώσεων δεν υπήρξε καμιά αποζημίωση (Glaeser and Shleifer, 2003, σελ. 406-407).

Βιβλιογραφία

- Atiyah P.S., *An Introduction to the Law of Contract*, 5th ed., Clarendon Press, Oxford, New York, 1995.
- Augier M. and K. Kreiner, «Rationality, Imagination and Intelligence: Some Boundaries in Human Decision-making», *Industrial and Corporate Change* 9 (4), 2000, σελ. 659-681.
- Coase R.H., «The Institutional Structure of Production», *American Economic Review* 82 (4), September 1992, σελ. 713-719.
- DeLeire, T. and H. Levy, «Worker Sorting and the Risk of Death on the Job», *Journal of Labor Economics* 22 (4), 2004, σελ. 925-953.
- Dickens W.T., «Differences Between Risk Premiums in Union and Nonunion Wages and the Case for Occupational Safety Regulation», *American Economic Review Papers and Proceedings* 74 (2), May 1984, σελ. 320-323.
- Dorman P., *Markets and Mortality: Economics, Dangerous Work, and the Value of Human Life*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.
- Dorman P. and P. Hagstrom, «Wage Compensation for Dangerous Work Revisited», *Industrial and Labor Relations Review* 52 (1), October 1998, σελ. 116-135.
- Foss N.J., «Bounded Rationality in the Economics of Organization: Much Cited and Little Used», *Journal of Economic Psychology* 24, 2003, σελ. 245-264.

- French W.L., *Human Resources Management*, 4th edition, Houghton Mifflin Company, Boston, 1998.
- Glaeser E.L. and A. Shleifer, «The Rise of the Regulatory State», *Journal of Economic Literature* 41, June 2003, σελ. 401-425.
- Gray W.B. and C.A. Jones, *Are OSHA Health Inspections Effective? A Longitudinal Study in the Manufacturing Sector*, NBER Working Paper no 3233, Cambridge, MA, 1990.
- Κουκιάδης Ι.Δ., *Εργατικό Δίκαιο: Ατομικές Εργασιακές Σχέσεις και η Κοινωνική Πολιτική*, Β' έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1995.
- Landa J.T. and X.T. Wang, «Bounded Rationality of Economic Man: Decision Making under Ecological, Social, and Institutional Constraints», *Journal of Bioeconomics* 3, 2001, σελ. 217-235.
- March J. και H. Simon, *Οργανώσεις*, μτφρ. Κωνσταντίνα Μάστορα, εκδ. Κριτική Α.Ε., Αθήνα, 1993-2003.
- Matthews R.C.O., «The Economics of Institutions and the Sources of Growth», *The Economic Journal* 96, December 1986, σελ. 903-918.
- Morgan G., *Όψεις της Οργάνωσης*, μτφρ. Μαρία Γιαμαλίδου, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, 1997-2000.
- Mill J.S., *Principles of Political Economy Books I-II*, University of Toronto Press, Toronto and Buffalo, Routledge and Kegan Paul, London, 1965.
- Oi W.Y., «Safety at What Price?», *American Economic Review Papers and Proceedings* 85 (2), May 1995, σελ. 67-71.
- Rabin M., «Psychology and Economics», *Journal of Economic Literature* 36, March 1998, σελ. 11-46.
- Robbins S.P., *Organizational Behavior*, 9th ed., Prentice Hall Inc., Upper Saddle River, New Jersey, 2001.
- Sen A., *Για την Ηθική και την Οικονομία*, μτφρ. Άγγελος Φιλιππάτος, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, 1987-2000.
- Simon H.A., «Human Nature in Politics: The Dialogue of Psychology with Political Science», *The American Political Science Review* 79, 1985, σελ. 293-304.
- Smith A., *Έρευνα για τη Φύση και τις Αιτίες του Πλούτου των Εθνών*, μτφρ. Χρήστος Βαλλιάνος, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1776-2000.
- Tirole J., «Rational Irrationality: Some Economics of Self-management», *European Economic Review* 46, 2002, σελ. 633-655.
- Viscusi W.K., «The Value of Risks to Life and Health», *Journal of Economic Literature* 31, December 1993, σελ. 1912-1946.
- Viscusi W.K., «How Do Judges Think about Risk?», *American Law and Economics Review* 1 (1-2), 1999, σελ. 26-62.
- Viscusi W.K., J.M. Vernon and J.E. Harrington Jr., *Economics of Regulation and Antitrust*, 3rd ed., The MIT Press, Cambridge, MA, 2000.
- Viscusi W.K. and R.J. Zeckhauser, «The Denominator Blindness Effect:

- Accident Frequencies and the Misjudgment of Recklessness», *American Law and Economics Review* 6 (1), 2004, σελ. 72-94.
- Williamson O.E., «The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead», *Journal of Economic Literature* 38, September 2000, σελ. 595-613.
- Wolozin H., «The Individual in Economic Analysis: Toward Psychology of Economic Behavior», *Journal of Socio-Economics* 31, 2002, σελ. 45-57.

Πανταζής Τερλεξής

Διπλωματία και πολιτική του κυπριακού:

Ανατομία ενός λάθους

Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα, 2004, σελ. 495

Το Κυπριακό ζήτημα, που από την αρχή αποτέλεσε ένα σύνθετο πρόβλημα με ιδιαίτερες προεκτάσεις για την ελληνική και βρετανική πολιτική –και την τουρκική κατόπιν–, στάθηκε αιτία δημιουργίας μιας ογκώδους βιβλιογραφίας. Λόγω, μάλιστα, της εξαιρετικής του σημασίας για την ελληνική πλευρά, αλλά και της χρονικής διάρκειας που αυτό παρέμεινε μία από τις προτεραιότητες της εξωτερικής της πολιτικής, η ελληνική βιβλιογραφική παραγωγή υπήρξε έντονη, με τον κατάλογο των δημοσιευμάτων γι' αυτό να έχει εμπλουτιστεί τελευταία από αρκετά και καλά βιβλία¹. Παρόλα αυτά, εντούτοις, η τρίτη έκδοση τού από τριακονταετίας και πλέον βιβλίου του καθηγητή Πανταζή Τερλεξή (πρώτη το 1971 και η δεύτερη το 1977) δεν έχει τίποτε να ζηλέψει από τα τελευταία.

Ο συγγραφέας μελέτησε σωρεία επισήμων εγγράφων ελληνικών και ξένων: πρακτικά των συζητήσεων της Βουλής, έγγραφα της αποικιακής κυβέρνησης, του υπουργείου αποικιών και του Foreign Office, καθώς και τα πρακτικά των συζητήσεων για το κυ-

πριακό στα Ηνωμένα Έθνη από το 1954 έως το 1958, αλλά και εκθέσεις του Συμβουλίου Ασφαλείας με τις αποφάσεις του ΟΗΕ για την Κύπρο το 1964 και αναφορά του μεσολαβητή του Οργανισμού στο νησί το 1965. Επιπλέον, ικανή βιβλιογραφία, αναφερόμενη, πέραν των βιβλίων, σε επιφυλλίδες και άρθρα, πλαισίωσε την προσπάθεια, ενώ η εντρύφηση στον ημερήσιο Τύπο, ελληνικό και βρετανικό, συμπλήρωσε το εγχείρημα. Επιπρόσθετα, το αρχειακό υλικό χρησιμοποιήθηκε οργανικά και όχι επιφανειακά, ώστε να φανεί σε κάθε περίπτωση η σκέψη και η πρόθεση των πρωταγωνιστών. Ακόμη, ο τρόπος γραφής ήρθε να συνεπικουρήσει την παρουσίαση του ογκώδους αρχειακού υλικού, μιας και είναι φυσικός, ρέοντας και ως εκ τούτου εύκολα καταληπτός. Φυσικά, τα παραπάνω έχουν να κάνουν με την πλήρη κατανόηση εκ μέρους του συγγραφέα της αλληλουχίας των γεγονότων, γι' αυτό άλλωστε και τούτο «περνάει» ως εύληπτη αντίληψη των ιδιαιτεροτήτων και λεπτομερειών του προβλήματος.

Μολαταύτα, είναι φανερό ότι

δεν έτυχε της δέουσας προσοχής· θα έλεγε κανείς ότι ξεχάστηκε. Αυτό, άλλωστε, γίνεται εύκολα αντιληπτό, μιας και λείπει αρκετές φορές –ως μη όφειλε– από τις προσπάθειες εξιστόρησης και ανάλυσης του κυπριακού προβλήματος. Με δεδομένο τις αναντίρρητες αρετές του, η εξέλιξη αυτή θα μπορούσε να εξηγηθεί ίσως από το γεγονός ότι το βιβλίο πρωτοδημοσιεύτηκε σε δύσκολες εποχές, όχι μόνο για τα πολιτικά αλλά και τα βιβλιογραφικά-επιστημονικά δρώμενα στη χώρα μας – στο σημείο αυτό, μάλιστα, θα έπρεπε να σημειωθεί ότι η εν λόγω μονογραφία βρισκόταν στον κατάλογο των 180 βιβλίων που απαγορεύτηκαν από τη χούντα. Επιπλέον, και η πολιτεία του ίδιου του συγγραφέα έπαιξε ρόλο σε αυτό: μέχρι το 1972 δίδασκε στο N.York Institute of Technology, ενώ, ακόμη και όταν επέστρεψε στην Ελλάδα, στο πανεπιστήμιο της Κρήτης (1978) πρώτα και Θεσσαλίας (1992) κατόπιν, προτίμησε την διακριτική παρουσία κινοούμενος στην περιφέρεια της πανεπιστημιακής κοινότητας.

Το εν λόγω βιβλίο είναι ευμέγεθες (494 σελίδες). Τα εννέα κεφάλαιά του πλαισιώνονται από εισαγωγή και συμπεράσματα, έξι παραρτήματα και δεκαπέντε πίνακες με αποτελέσματα ψηφοφορίας της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ.

Στο 1ο κεφάλαιο υπάρχει σύντομη ιστορική ανασκόπηση, όπου γίνεται λόγος για την εμπλοκή της Ελλάδας στο ανατολικό ζήτημα, με τη στάση της τελευταίας απέναντι στην Κύπρο να δι-

καιολογείται στο πλαίσιο του *raison d'être* του νεοελληνικού βασιλείου, τη Μεγάλη Ιδέα δηλαδή, η υλοποίηση της οποίας ωστόσο εξαρτάτο ουσιαστικά από τη Μ. Βρετανία και την πολιτική της έναντι της, προϊόντος του χρόνου, αποδυναμούμενης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της θέλησης της Ρωσίας να κατέβει στη Μεσόγειο, καθώς επίσης και της ανάγκης διαφύλαξης των αυτοκρατορικών εμπορικών οδών προς την Ινδία και την Άπω Ανατολή. Το συμπέρασμα, λοιπόν, διαμορφώνεται αβίαστα: η ιστορία από το 1821 ως το 1923 απέδειξε πως οι ελληνικές εδαφικές διεκδικήσεις δικαιώθηκαν μόνον εφόσον συμβάδιζαν με τα συμφέροντα των Μ. Δυνάμεων και ιδιαίτερα της Μ. Βρετανίας, η οποία υποστήριζε την Ελλάδα ή την Τουρκία ανάλογα με τα συμφέροντά της και καθόριζε την πολιτική της στην Α. Μεσόγειο βασιζόμενη πάντα στην ελληνοτουρκική αντιπαλότητα. Η αναφορά δε στον Βενιζέλο (3ο κεφάλαιο) ολοκληρώνει την πορεία του ζητήματος πριν από τον Β' παγκόσμιο πόλεμο και καθιστά εύκολη τη σύγκριση μεταξύ της γραμμής που εκείνος κράτησε έναντι των κυπριακών διεκδικήσεων και της Βρετανίας σε αντίθεση με ό,τι συνέβη αργότερα. Είναι φανερό ότι ο συγγραφέας συμφωνεί με την πολιτική του κρητικού πολιτικού, ο οποίος θεωρούσε μάταιη ελπίδα την αποδοχή εκ μέρους της κυβέρνησης του Λονδίνου των κυπριακών αιτημάτων υπό το κράτος της πίεσης και της βίας.

Η παρουσίαση της ελληνικής θέσης, όσον αφορά το Κυπριακό, πριν από την προσφυγή, τον Αύγουστο του 1954, (κεφ. 4ο) καθώς και όλη η διαδικασία που κατέληξε σε αυτήν (κεφ. 5ο) παρουσιάζεται εξαντλητικά, ενώ η καταγραφή της αυξομειώσης στην υποστήριξη που προσέφεραν προς την ελληνική θέση οι ομάδες κρατών στον ΟΗΕ οδηγεί σε πολύτιμα συμπεράσματα αναφορικά με τη (μη) δυνατότητα στήριξης βάσιμων ελπίδων στην κινούμενη άμμο της διεθνούς κονίστρας των Ηνωμένων Εθνών, όπου οι ατελείωτες διαπραγματεύσεις, οι πιέσεις στο παρασκήνιο, και η εξυπηρέτηση των βραχυπρόθεσμων και μακροπρόθεσμων εθνικών συμφερόντων γίνεται στη βάση ανταλλαγμάτων και συμβιβασμού και παρά στο όνομα της ηθικής και του διεθνούς δικαίου. Η παρουσίαση των μυστικών διαπραγματεύσεων από την Τριμερή Διάσκεψη του Λονδίνου μέχρι το σχέδιο Macmillan (κεφ. 6ο) γίνεται εξόχως κατανοητή με τον κεντρικό άξονα της σκέψης του συγγραφέα να ταυτίζεται με την άποψη «κάθε πέρυσι και καλύτερα». Δεν θα μπορούσε δε να λείψει από την ανάλυση η ανάπτυξη των απόψεων της αντιπολίτευσης και η σύγκρουσή της με την κυβέρνηση τόσο σε θέματα ουσίας όσο και τακτικής (κεφ. 7ο). Η παράθεση των απόψεων και των δύο πλευρών, ικανή τόσο σε ποσότητα όσο και ποιότητα, καταδεικνύει ότι η αντιπολίτευση ποτέ δε συμφώνησε με την κυβέρνηση, που σε κάθε περίπτωση ήταν η Δεξιά (Ελ-

ληνικός Συναγερμός – ΕΡΕ). Από την άλλη μεριά, ενώ ήταν έτοιμη να κατηγορήσει την κυβέρνηση για ενδοτικότητα και την απέτρεπε να δεχθεί οποιοδήποτε αγγλικό σχέδιο, μετά την υπογραφή των συνθηκών, την έψεγε γιατί δεν αποδέχτηκε τις αγγλικές προτάσεις στο παρελθόν.

Οι συμφωνίες της Ζυρίχης και του Λονδίνου μπαίνουν κάτω από το μικροσκόπιο (κεφ. 8ο) ωθώντας τη σκέψη προς την άποψη πως η κυβέρνηση Καραμανλή δειχνόταν περισσότερο συμβιβαστική, εφόσον πίστευε ότι δεν θα μπορούσε να υπάρξει λύση μέσω του ΟΗΕ. Οι εν λόγω συμφωνίες φαίνεται να ήταν μια επιδιωκόμενη πολιτική εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης, η οποία προχώρησε σε συνεργασία με την Τουρκία, δίχως να ρωτηθούν εντούτοις καθόλου οι Ελληνοκύπριοι. Δεν αφήνει, ωστόσο, ατεκμηρίωτη αυτή τη συγκεκριμένη απόφαση της κυβέρνησης, η οποία είχε διαμορφώσει την άποψη ότι δεν υπήρχε εκείνη τη στιγμή καλύτερη λύση· επιπλέον, οι φόβοι για την επιβίωση της ελληνικής κοινότητας στην Πόλη, η οποία είχε ήδη ξεκληριστεί σε μεγάλο βαθμό, καθιστούσε επιτακτική την ανάγκη εξεύρεσης λύσης· και στην περίπτωση αυτή, πάντως, το κομματικό συμφέρον υπαγόρευσε τις επιλογές στην κυβέρνηση, μιας και θεωρούσε επιβεβλημένο να κλείσει το ζήτημα, ώστε να αποτραπεί η περαιτέρω εκμετάλλευση του θέματος από την Αριστερά που με τις εκλογές του 1958 είχε πάρει 79 έδρες και ήταν αξιωματική αντιπολίτευση.

Στο ερώτημα δε, που αποτελεί ταυτόχρονα και κατηγορία, εάν ο Μακάριος πείστηκε να υπογράψει τις συμφωνίες –όπως ισχυρίστηκε και ο ίδιος 4 χρόνια αργότερα, ζητώντας την αναθεώρηση του κυπριακού συντάγματος– αποδεικνύει σαφώς ότι ο Αρχιεπίσκοπος είχε τηρηθεί ενήμερος, από την αρχή, των όρων της συμφωνίας της Ζυρίχης, εφόσον του είχε δοθεί το κείμενό της αμέσως μετά την υπογραφή της και σίγουρα προτού φτάσει στο Λονδίνο, όπου και υπέγραψε την ομώνυμη συμφωνία: όσον αφορά, μάλιστα, το ζήτημα των βάσεων το ήξερε και το είχε αποδεχθεί.

Το τελευταίο (9ο) κεφάλαιο αναφέρεται στις σχέσεις της Ελλάδας με την Κυπριακή Δημοκρατία και τη στάση που κράτησε η πρώτη πριν και μετά την κρίση του 1963. Το βιβλίο κλείνει με ανάπτυξη 10σέλιδου συμπεράσματος και παράθεση 6 παραρτημάτων που περιλαμβάνουν το κείμενο της προσφυγής του 1954, τις αποφάσεις που ελήφθησαν στον ΟΗΕ από το 1954 έως το 1958, βασικές διατάξεις του κυπριακού Συντάγματος, την απόφαση 5/5575 του 1964, το σχέδιο Acheson, και το αποτέλεσμα σφυγμομέτρησης της ελληνικής κοινής γνώμης από τον συγγραφέα μεταξύ 1964-1965 (σε δείγμα 600 ατόμων) σχετικά με το κατά πόσον η τελευταία ήταν διατεθειμένη να δεχτεί επικίνδυνη όξυνση των ελληνοτουρκικών σχέσεων χάριν του κυπριακού.

Ωστόσο, θα ήταν μάλλον αδύνατο ένα τόσο μεγάλο εγχείρημα να στερείται λαθών ή παραλείψε-

ων. Έτσι, η αναφορά στις απαρχές της λατινοκρατίας στο νησί τοποθετούνται στο 1376 (σελ. 48), όταν αυτή μετατίθεται δύο αιώνες πίσω μετά την κατάληψη του νησιού από τον Ριχάρδο τον Λεοντόκαρδο το 1191, την αγοραπωλησία στους Ναΐτες και στη συνέχεια στους Λουζινιάν το 1192. Επιπλέον, η άποψη ότι ο Βενιζέλος μετά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο δεν ήγειρε καμιά απαίτηση για την Κύπρο (σελ. 73), διαψεύδεται από το γεγονός ότι, ενώπιον του Supreme Council, το Φεβρουάριο του 1919, ζήτησε να συμπεριληφθεί στις ελληνικές απαιτήσεις και η Κύπρος². Ακόμη, η μνεία σε δύο διαδοχικές παραγράφους δύο υπουργών Εξωτερικών της Βρετανίας (σελ. 98) δίχως να αναφέρεται πουθενά πότε έχασε το αξίωμα ο πρώτος και πότε ανέλαβε ο δεύτερος, θα μπορούσε πιθανότατα να δημιουργήσει σύγχυση στον αναγνώστη.

Μολαταύτα, εάν δημιουργείται κάπου η εντύπωση ότι, αναφορικά με το απώτερο παρελθόν, υπάρχει πιθανότητα λάθους, με κανένα τρόπο δεν ισχύει αυτό για τις τελευταίες δεκαετίες της ανάλυσης η οποία έχει πράγματι πολλά και πρωτότυπα να προσφέρει, κυρίως σε επίπεδο αυτογνωσίας και συνειδητοποίησης μιας (απίστευτης) σειράς σφαλμάτων. Στηλιτεύεται, λοιπόν, η στάση των ελληνικών κυβερνήσεων και της αντιπολίτευσης που δεν είχαν το θάρρος να παραδεχθούν το λάθος, ενώ παρουσίαζαν κάθε ήττα και υποχώρηση στον ΟΗΕ ως νίκη και περιφανή θρίαμβο, παρα-

πληροφορώντας και παραπλανώντας το λαό και διαστρεβλώνοντας το Κυπριακό.

Η θέση του ότι η επέμβαση της Ελλάδας στο Κυπριακό δυσχέρανε την επίλυσή του, απορρέει σαφώς από την ανάλυση, ενώ η άποψη ότι η νομιμοποίηση του τουρκικού παράγοντα ως ισότιμου συνομιλητή στην πορεία επίλυσής του δηλώνει την αποτυχία της ελληνικής διπλωματίας, αποτελεί ένα στέρεο συμπέρασμα.

Επιπλέον, το θεμιτό ερώτημα που τίθεται από τον συγγραφέα στην αρχή (σελ. 18), γιατί δηλαδή η Μάλτα δίχως «αδελφό» έθνος κατάφερε να ανεξαρτητοποιηθεί, παρά τη σημαντικότερη θέση που κατείχε στο βρετανικό σύστημα ασφαλείας, βρίσκει μάλλον αβίαστα την απάντησή του μέσα από την παρουσίαση των κινήσεων της ελληνικής-κυπριακής πλευράς, από τις οποίες καθίσταται φανερό ότι δεν είχε γίνει αντιληπτό πως η Μ. Βρετανία θα συναινούσε μόνον στην παραδεγμένη γι' αυτήν σταδιακή διαδικασία προς την αυτοκυβέρνηση-αυτοδιάθεση, γι' αυτό άλλωστε και η αντίδραση από τους ίδιους τους Βρετανούς στο απόλυτο «never» του υφυπουργού Αποικιών Henry Hopkinson το 1954.

Η επιχειρηματολογία, επίσης, για την εσφαλμένη πορεία της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής από το 1948 ως το 1952 πείθει, καθώς και η αποδεικτική διαδικασία που πιστοποιεί ότι η Εθναρχία (η κυπριακή προσπάθεια) πέτυχε να πείσει την ελληνική κυβέρνηση να προβάλλει δημόσια

την αξίωσή της για την Κύπρο και κατόπιν να εγκαταλείψει το δρόμο των διμερών διαπραγματεύσεων και να ακολουθήσει εκείνον της προσφυγής στον ΟΗΕ.

Όσον αφορά δε τη στάση των ΗΠΑ στο ζήτημα της προσφυγής στα Ηνωμένα Έθνη και τις κατηγορίες από την ελληνική πλευρά για «αιφνίδια αλλαγή» και «προδοτική στάση» του Αμερικανού αντιπροσώπου στην πολιτική επιτροπή του Οργανισμού, μέσω των στοιχείων που παρουσιάζει, αντλούμενων από την επίσημη αλληλογραφία μεταξύ των ελληνικής και αμερικανικής κυβέρνησης, ανασκευάζει τις ελληνικές αιτιάσεις και καθιστά ασφαλές το συμπέρασμα ότι η πρώτη γνώριζε από την αρχή τις αντιρρήσεις της Ουάσινγκτον για συζήτηση του Κυπριακού στον ΟΗΕ, μιας και η τελευταία της είχε διαμηνύσει ότι θα καταψήφιζε οποιαδήποτε απόφαση, ενώ προσφέρονταν ταυτόχρονα να μεσολαβήσει για την εξεύρεση λύσης στο αδιέξοδο.

Σχετικά πάντως με τη βρετανική πολιτική η ανάλυση δεν είναι μονοσήμαντη. Έτσι, αναφερόμενος σε αυτήν, δεν φείδεται χαρακτηρισμών περί ελάχιστης ηθικής και καιροσκοπισμού στη διαμόρφωσή της, διχαστικής συνέπειας στην εφαρμογή της, αλλά και εγκωμιαστικών σχολίων σχετικά με την ευελιξία της, μιας και πέρασε από το ένα άκρο στο άλλο, από την άρνηση δηλαδή προσφυγής στον ΟΗΕ στην πλειοδοσία σχετικά με την τακτική αυτή, προκαλώντας έτσι αιφνιδιασμό και σύγχυση στους αντιπάλους της, αλλά και ικανο-

ποίηση του κατ' αυτήν νοούμενου ως εθνικού συμφέροντος. Τούτου δοθέντος, κατάφερε να φαίνεται πως δεν έφταιγε για το Κυπριακό, έχοντας φτάσει μάλιστα να αναλάβει το βαρύ έργο της διαιτησίας μεταξύ Ελλάδας-Τουρκίας που βρίσκονταν σε απόλυτη διαφωνία για αμοιβαία αποδεκτή λύση στο εν λόγω πρόβλημα.

Η θέση του όσον αφορά την εμφατική χρήση του όρου «ένωση» παρά εκείνου της «αυτοδιάθεσης» στο κείμενο της προσφυγής στα Ηνωμένα Έθνη παραμένει αδαμάντινη: ήταν λάθος γιατί «πέρασε» στον ΟΗΕ το μήνυμα πως επρόκειτο απλώς για φιλονικία μεταξύ Ελλάδας - Μ. Βρετανίας για το ποιος θα έχει την κυριαρχία της Κύπρου· τα επιχειρήματα, άλλωστε, που χρησιμοποιεί και τα στοιχεία που προσκομίζει δεν αφήνουν κανένα περιθώριο για αμφιβολία.

Το απόσπασμα «Οι χαμένες ευκαιρίες (1953-1954) (σελ. 128-133) ρίχνει νέο φως στη σειρά των ολισθημάτων που συνέθεσαν το Κυπριακό. Οι αποκαλύψεις Πιπινέλη, που δεν αμφισβητήθηκαν, σχετικά με προσπάθεια μεσολάβησης μεταξύ ελληνικής και βρετανικής κυβέρνησης, καθώς και εκείνη με μεσολαβητή τον Κ. Μαυιάδη τον Σεπτέμβριο του 1954, προκαλούν θλίψη –και γιατί όχι οργή– για το άκαμπτο και αδιάλλακτο της ελληνικής στάσης που εν πολλοίς φέρει την ευθύνη της διαμορφωθείσας κατάστασης.

Η αναφορά του στη συζήτηση για την ενδεχόμενη μεταφορά του Γεωργίου Β' στην Κύπρο το

1941 φωτίζει ακόμη μία πλευρά του ελληνοβρετανικού διαλόγου για τη μεγαλόνησο. Θα έπρεπε, εντούτοις, να είχε εξετάσει αναλυτικότερα αυτή την ενδιαφέρουσα περίπτωση, κάτι που έκανε αργότερα ο Κ. Σβολόπουλος³. Μολαταύτα, έστω και αυτήν η περιορισμένη αναφορά, «υποψιάζει» τον αναγνώστη για τις βρετανικές διαθέσεις και το βάσιμο (ή μη) των δικαιολογιών της κυβέρνησης του Λονδίνου, προπάντων με την εν κατακλείδι σκέψη-απάντηση του Ε. Τσουδερού.

Θα επιβαλλόταν, ωστόσο, να υπογραμμιστεί η παραδοχή ότι, από τον καιρό που ο συγγραφέας μελετούσε το υλικό του μέχρι σήμερα, έχουν παρουσιαστεί νέα στοιχεία, από βρετανικής και αμερικανικής πλευράς, για την έλλειψη ενδεχομένως των οποίων ασφαλώς δεν ευθύνεται, τεκμήρια που χρησιμοποιούμενα στη βιβλιογραφία μπόρεσαν να φωτίσουν αθέατες πλευρές ή να διευκρινίσουν άλλες⁴. Παρά ταύτα, η ανάλυση των πηγών που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας είναι υψηλού επιπέδου, προσφέροντας έτσι μια άκρως διαφωτιστική εικόνα του Κυπριακού· επιπλέον δε, επειδή τα ελληνικά αρχεία δεν άνοιξαν ακόμη, λόγω της γνωστής 50ετούς δέσμευσης, το βιβλίο εξακολουθεί να παραμένει ελκυστικό και καίριο για την κατανόηση του ζητήματος.

Επιλογικά, το βιβλίο παραμένει απαραίτητο στη βιβλιογραφία, κλασικό θα έλεγε κανείς, γιατί παρά την μέχρι προσφάτως «παραγωγή» η αξία του παραμένει α-

κέραια, εφόσον θέτει κρίσιμα ερωτήματα και απαντά με θάρρος και ειλικρίνεια σε αυτά ακόμη κι αν η απάντηση καθιστά υπόλογη την ελληνική πλευρά ενώπιον της ιστορίας, παραδίδοντας έτσι μαθήματα διπλωματίας στους διαμορφωτές της ελληνικής πολιτικής. Στο πλαίσιο, άλλωστε, αυτό, της αυτογνωσίας και αυτοσυνειδησίας δηλαδή, εντάσσεται η προσπάθεια απομυθοποίησης της βρετανικής και ιδιαίτερα της αμερικανικής στάσης έναντι του Κυπριακού τα χρόνια εκείνα. Εν κατακλείδι, στο ερώτημα ποια είναι η πραγματική προσφορά του βιβλίου η απάντηση έρχεται αβίαστα: ο αναγνώστης μαθαίνει τα γεγονότα, αντιλαμβάνεται τις σχέσεις τους, και συνειδητοποιεί ότι στην πολιτική και στη διπλωματία όσο περισσότερα τα λάθη τόσο μικρότερη η επιτυχία (ή μεγαλύτερη η αποτυχία). Σε τελική ανάλυση, επειδή ακριβώς πρόκειται για βιβλίο που παραδίδει μαθήματα διπλωματίας, τόσο ευκαταίως όσο και απευκαταίως, δεν θα έπρεπε να λείπει από καμιά βιβλιογραφία ούτε και από τη βιβλιοθήκη κανενός πολιτικού.

Σημειώσεις

1. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Το Κυπριακό Ζήτημα, 1878-1960: η συνταγματική πτυχή*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998· Ste-

fanidis Ioannis, *Isle of discord: nationalism, imperialism and the making of the Cyprus problem*, Hurst and Company, London, 1999· Joseph I. Joseph, *Κυπριακό πρόβλημα και διεθνής πολιτική: από την ανεξαρτησία στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 2000· Κώστας Βενιζέλος, Μιχάλης Ιγνατίου, *Τα μυστικά αρχεία του Κίσιντζερ: η απόφαση για τη διχοτόμηση*, εκδ. Α.Α. Λιβάνης, Αθήνα, 2002· Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στρατηγικές του κυπριακού: η δεκαετία του 1950*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα, 2005.

2. N. Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference 1919*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1978, σελ. 136.

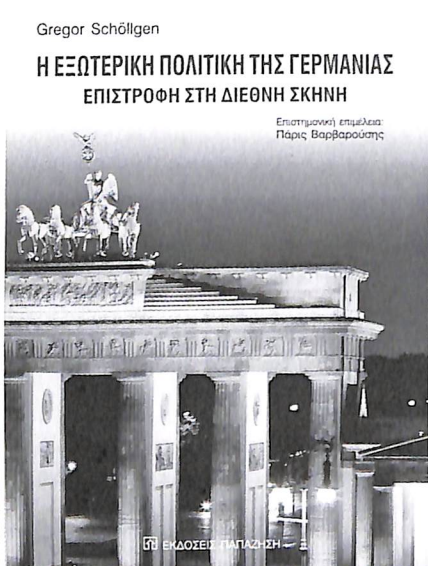
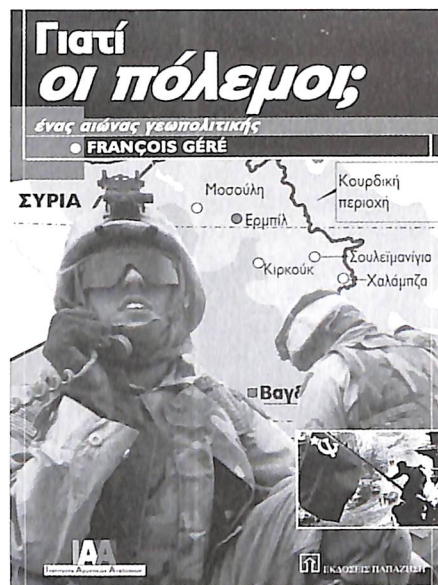
3. C. Svolopoulos, «Anglo-Hellenic Talks on Cyprus during the Axis Campaign against Greece», *Balkan Studies* 23 (1), 1982, σελ. 199-208.

4. Θα έπρεπε να αναφερθεί το βιβλίο του Holland Robert, *Britain and the Revolt in Cyprus 1945-1959*, Clarendon Press, Oxford, 1998 (σε ελληνική μετάφραση: *Η Βρετανία και ο κυπριακός αγώνας 1954-1959*, εκδ. Ποταμός, Αθήνα, 2001) που αποτελεί πλέον βιβλίο αναφοράς για το κυπριακό ζήτημα κατά την πολύ ευαίσθητη αυτή περίοδο της πορείας εξέλιξής του.

Θανάσης Μπράβος
Δρ Σύγχρονης Ιστορίας

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

εκδοσεις παπαζηση απο το 1929

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ τηλ: 210 3822 496 - 210 3838 020 fax: 210 3809 150

E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ-ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ

τηλ: 210 3216 148 fax: 210 3313 074

Summaries

**M.M. Vozikaki, L.G. Borboudaki,
A.E. Philalithis**

*The theory and research quality of life:
Literature review*

The concept of quality of life, as an important element of personal and societal development and welfare, has historically been given various interpretations, with the contemporary approaches attributing to it a multifaceted and complex content.

Today the definitions of quality of life are diverse and complex, as they cover all the aspects of human life. This fact intensifies the necessity for existing techniques of assessment and measurement of quality of life to be holistic and comprehensive in character and to take into account the principles of different scientific fields.

Although quality of life has emerged as that subject of socio-economic research that permits at a «macro-level» to highlight existing social needs, and at a «micro-level» to assess the effectiveness of the respective interventions for their satisfaction, it has not yet received the required research interest by social researchers, in contrast to the continuously ongoing interest by European programmes and institutions of social policy.

Ilias A. Makris

*Banks-Innovative Firms economic relations
and the role of cooperation
in the encouragement of developmental
entrepreneurial projects*

The objective of the present paper is the examination of the causes that generate the financing gap in innovative projects. We study the main source of finance (commercial banks) and a specific group of innovative firms (New Technology-Based Firms), in order to shed light on the reasons that, even though demand and supply of risk capital coexist in the market, a matching of the two cannot be accomplished. According to the results of our research, which took place between 2004 and 2005, the financing gap between commercial banks and New Technology-Based Firms appears to be the result of the mentality of

each side. Based on that, we suggest possible ways of bridging the gap by focusing on the need for the establishment of strong, long-term relationships with a broad array of cooperation and information exchange.

Panagiotis Evagelopoulos
*The Retraction of Stationary State
in Adam Smith's Thought*

The tendency of the Falling Rate of Profit and the Stationary State are the central issues of the economic thought of Adam Smith. My paper refutes the Stationary State in Adam Smith's argument on the development of capitalism as the last stage of the course of its growth. Both innovation and technological change refute the teleological character of Adam Smith's approach on the capitalist system. In a dynamic use of Adam Smith's thought, we transform his linear approach on economic growth to a cyclical theory explaining better the economic fluctuations of capitalism.

**Tzamalouka Georgia, Papadakaki Maria,
Chatzifotiou Sebastii, Chliaoutakis Ioannis**
*Emotional abuse amongst adult couples:
Life style as the predicting factor*

In the last two decades, numerous studies of prevalence trying to measure or establish the extent of the problem of partner violence were conducted worldwide. As a result, the magnitude of the problem has now been well established in most of the European countries as well as elsewhere in the world. Greece is a European country with few empirical data on a national scale. This paper aims at researching the different life styles of adult men and women living together for at least one year and in the urban areas on the island of Crete. Furthermore, the paper aims at establishing a general idea of the prevalence of emotional abuse that the respondents have experienced by or exercised at the hands of their partner. Finally, the paper aims at constructing models that would be able to predict the victim's acceptance rates of emotional abuse, on the one hand, and the perpetrator's exercising rates of emotional abuse, on the other. The fieldwork took place from November till end of December 2003 and it involved a stratified sample of 465 adults, age 18 to 65, in habitants of the urban areas of the island of

Crete who had to fill in a structured questionnaire with sections on life style and emotional abuse measurement scales. The paper concludes by showing that the more people lead a «Drug and alcohol use» life style, the more the possibilities of experiencing as well as exercising emotional abuse ($P = 0,00$ and $0,01$ respectively). Similarly, the less people lead a «Cultural» and/or «Traditional Entertainment» life styles, the more the possibilities to experience as well as to exercise emotional abuse ($P = 0,02$ and $0,05$ respectively). The authors suggest that this kind of research may be expanded and be of benefit in the exploration of life style types with respect to predictors for exercising and/or experiencing other forms of abuse amongst men and women. It is finally suggested that the results of this study could constitute a good practice guidelines and be used by policy makers and decision makers in Greece.

Maria Kaila, Kostas Patouris

*A Study of a Manuscript from the Community
of Nikea on the island of Nisyros,
1898 and 1899*

During the Ottoman occupation, the highest administrative organ on the island of Nisyros in the Dodekanese, was the inhabitants' General Meeting held in each commune of the island.

The chairman of this meeting was the Metropolitan Bishop or his authorized agent in the island. The inhabitants' General Meeting made decisions on issues concerning the inhabitants and elected the members of the Communal Council.

Following a search of the archives which is presented. The minutes of two General Meetings in the village of Nikia on Nisyros held in 1898 and 1899, show the existence and functioning of schools and the foundation of a Civil School in this village. These schools were governed by the School Revenue Office with the collaboration of the Elders of the village and the clergy. The members of the School Revenue Office were chosen by the inhabitants' General Meeting.

Anna Asimaki

*The start of women's education in Greece:
The case of the model school
for girls of Nafplion (1834-1850)*

Through a study of the model school for girls in Nafplion, this article intends to examine the politics, the relevant legislation, the social intervention and the practices which contributed to the institutionalization, the organization, and the functionalization of women's education in Greece.

By analysing and presenting the historical material from the above model school regarding its foundation, teaching staff, examination system, student population and finally its teaching equipment, a complete picture is provided on the socio-ideological context within which it operated. So it is easy to point out- to the degree that this is possible - the main components of women's education, during the period of king Othon.

Kiriaki Diamesi

*1982-2001 and 2001-2004: A comparative study
in texts teaching for the sixth grade
of primary school in Greece*

The analysis below attempts to compare the texts included in «Anthologio» and «I glossa mou» during the period 1982-2001, and those of «Me logismo ke m' oniro» and «I glossa mou» during the period 2001-2004, for the sixth grade of primary school in Greece.

This comparison demonstrates the reform in teaching texts, as well as in a majority of fiction and poetry. In the new manual we also find drama, comics, fairy-tales, short stories, extracts of novels and letters which didn't exist in Anthologio.

Furthermore the new manual contains authors from different countries. It is an opportunity for an intercultural approach in the class room and breaks with the confines of national authors which marked the ethnocentric character of the old manual Anthologio.

At the same time, writers from ancient Greek, Roman and Byzantine times are presented in order to prove the strength classical texts. In the new manual «Me logismo ke m' oniro» most periods are represented, but specific emphasis is given to the current period with texts from 1980 to today.

Konstantinos Mekos*The inadequacy of the market to deal
with occupational health and safety*

The theory of compensating wage differentials constitutes an attempt to convert the issue of occupational health and safety into a question which can be dealt with exclusively by the labour market, through the risk-wage trade-off. The argument is criticized given that the operation of market forces is impeded by information deficiencies concerning risks and that rationality of employees and employers is bounded. The matters of freedom of contract, of collective bargaining and that of unemployment are also considered. The conclusion drawn is that the operation of market forces is inadequate to cope with health and safety problems and accordingly there is scope for state intervention.

